

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Самойлова Олена Михайлівна

УДК 343.91:343.611-053.9(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання
умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням,
що вчиняються особами похилого віку**

12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право»
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. М. Самойлова

Науковий керівник: **Голіна Володимир Васильович**, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України

XAPKIB – 2018

АНОТАЦІЯ

Самойлова О. М. Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням*, що вчиняються особами похилого віку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» (081 – Право). – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Харків, 2018.

Дисертація є кримінологічним дослідженням умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку в Україні. У науковій праці надано кримінологічну характеристику вказаних злочинів, вивчено особу злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, особу потерпілого, виділено детермінанти, що зумовлюють ці злочини, запропоновано заходи їх запобігання.

Кримінологічну характеристику вказаних злочинів складають кількісні та якісні показники (рівень, структура, динаміка, «ціна», латентність), а також відомості про особу злочинця і потерпілого.

Встановлено, що протягом 2013–2017 рр. рівень умисних вбивств, вчинених особами похилого віку, був нестабільним. У 2018 р. відбулося помітне його зростання. Стосовно тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, то простежується тенденція до їх збільшення більше, ніж на третину: з 61 злочину у 2013 р. до 84 у 2018 р.

Кримінологічна характеристика особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, здійснена на підставі аналізу його соціально-демографічних, кримінально-правових й морально-психологічних ознак. Встановлено, що серед зазначених правопорушників

* Далі за текстом: тяжкі тілесні ушкодження.

86% та 92% чоловіків і 14% та 8% жінок. Найбільш висока кримінальна активність відмічена в осіб 60-64 років (66,1% та 57,7%). Понад половини винних були одруженими або знаходилися в фактичних шлюбних відносинах. Тільки 10% осіб похилого віку продовжували працювати, займаючись при цьому низькокваліфікованою працею. Абсолютна більшість винних похилого віку були несудимими (68,0% та 84,1%). Близько 75% та 65% засуджених в момент вчинення злочину знаходилися у стані алкогольного сп'яніння. Серед мотивів учинення умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень домінують «раптово виниклі особисті неприязні стосунки». У половини осіб, щодо яких проводилися психолого-психіатричні (психіатричні) експертні дослідження, були виявлені уповільнення темпів розумових процесів, певне зниження інтелекту, пам'яті, уваги.

До основних детермінант зазначених злочинів належать бідність та маргіналізація серед осіб похилого віку, розшарування у розмірах пенсій, що призводить до зростання невдоволення та озлобленості серед останніх, проблеми в сфері забезпечення зайнятості осіб похилого віку, надлишок вільного часу, руйнування шанобливого ставлення до похилих людей, проблеми вікової дискримінації, ейджизм тощо.

Безпосередні причини та умови аналізованих злочинів класифіковано на суб'єктивні та об'єктивні. Більшість умов носить об'єктивно-суб'єктивний характер з переважанням або об'єктивного або суб'єктивного.

До суб'єктивних умов вчинення умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень віднесено: 1) вікові особливості, які здебільшого проявляються в уповільненні процесів сприйняття, складнощах у стримуванні імпульсів, низькій критичності, консерватизмі, неприйнятті нового, схильності до повчань, підвищеній образливості, підозрілості; психічні захворювання; 2) пограничні психічні стани, серед яких домінують розлади поведінки внаслідок вживання алкоголю та розлади особистості й поведінки, зумовлених судинними захворюваннями; 3) стан сп'яніння тощо.

Об'єктивно-суб'єктивні причини аналізованих злочинів включають: 1) деформацію сімейно-побутового середовища, яка характеризувалося соціальним неблагополуччям, конфліктною атмосферою, дестабілізацією сімейних відносин, родинних зв'язків, маргінальним способом життя, асоціальною спрямованістю тощо; 2) конкретну життєву ситуацію, що значною мірою визначалася характером взаємовідносин винного та потерпілого.

Об'єктивно-суб'єктивні умов вчинення особами похилого віку умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень криються в надлишку вільного часу, маргіналізації, алкоголізації як винних, так і потерпілих, наявності вогнепальної зброї.

Серед об'єктивних умов виділені недоліки у діяльності правоохоронних органів, байдуже ставлення близьких родичів, сусідів, знайомих до фактів негідної поведінки окремих осіб.

Встановлено схожість соціально-демографічних та морально-психологічних рис потерпілого із особою злочинця. Описано загальний портрет потерпілого від аналізованих злочинів: це чоловік, віком від 40 до 60 років, на момент вчинення злочину ніде не працює і не навчається, знаходиться в родинних стосунках із злочинцем або добре з ним знайомий, перебуває в довготривалих неприязних або конфліктних відносинах із винним, на час вчинення злочину не має судимості, перебуває в стані алкогольного сп'яніння, причому перед злочином спиртні напої вживає, як правило, разом із винним. Майже третина потерпілих вживає алкоголь систематично, веде аморальний спосіб життя, нерідко влаштовує скандали та бійки, погрожує та ображає як винного, так і членів його родини.

Залежно від характеру поведінки потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, запропоновано їх класифікацію та виділено такі види поведінки потерпілих: нейтральна, легковажно-розпусна, конфліктно-агресивна, деспотично-провокуюча, деградовано-паразитична.

Запобігання аналізованим злочинам складається із заходів загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання. До загальносоціальних заходів запобігання віднесено правові, соціально-економічні, культурно-виховні, медичні, інформаційно-роз'яснювальні.

Правові заходи загальносоціального запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, полягають в удосконаленні законодавчої бази в напрямі підвищення соціального становища пенсіонерів, забезпечення та розширення їх прав і гарантій у різних сферах життєдіяльності, нівелювання дискримінації за віковим критерієм тощо.

Соціально-економічні заходи виражаються у необхідності: підвищення рівня пенсійного забезпечення, подолання бідності серед цієї категорії осіб; розвитку мережі закладів та установ, що здійснюють соціальне обслуговування осіб похилого віку; стимулювання та підтримання волонтерського руху; усунення дискримінації осіб похилого віку на ринку праці, надання можливості особам похилого віку перекваліфікації або зміни професії, щоб вони змогли працювати довше без шкоди для свого здоров'я; поширенні практики залучення осіб похилого віку до роботи благодійних організацій тощо.

Культурно-виховні заходи спрямовані на оздоровлення морально-психологічного клімату в суспільстві, формування поваги до старості, подолання проявів ейджизму тощо.

Медичні заходи складаються із: розвитку в Україні геріатричних шпиталів, а також повсюдне поширення практики функціонування спеціалізованих геріатричних кабінетів, центрів вікової патології, відділень при лікарнях та реабілітаційних центрах; забезпечення щорічних обов'язкових медичних обстежень, неодмінно охоплюючи осіб, які мешкають у сільській місцевості тощо.

Інформаційно-роз'яснювальна робота спрямована на: підвищення рівня грамотності літніх людей стосовно своїх прав та можливостей, обізнаності з

приводу функціонування клубів, університетів, благодійних, громадських, правозахисних організацій, різноманітних дозвілєвих, медичних, соціальних закладів та послуг.

Спеціально-кримінологічне запобігання досліджуваним злочинам складається із заходів кримінологічної профілактики, відвернення і припинення. Найважливішими профілактичними комплексами є: втручання у кризові ситуації з метою вирішення міжособистісних конфліктів; зменшення практичних можливостей вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень; інформаційна робота серед населення; залучення громадськості.

На етапі відвернення умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, переважають оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними.

Припинення вчинення особами похилого віку умисних убивств та тяжких тілесних ушкоджень може полягати в оперативному реагуванні на бійки, загострення сімейно-побутових конфліктів, погрози вбивством, своєчасному ізолюванні психічно хворих осіб тощо, належній роз'яснювальній роботі з населенням щодо реалізації права на необхідну оборону.

Виходячи з класифікації потерпілих залежно від характеру їх поведінки (нейтральна, легковажно-розпусна, конфліктно-агресивна, деспотично-провокуюча, деградовано-паразитична), здійснено підбір необхідних заходів віктимологічної профілактики для кожної категорії жертв досліджуваних злочинів.

Ключові слова: умисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, кримінологічна характеристика, особа злочинця похилого віку, детермінанти тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, запобігання злочинності.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Самойлова О. М. Щодо визначення поняття геронтологічної злочинності. *Право і Безпека*. 2012. № 2. С. 125–129.
2. Самойлова О. М. Основні кримінологічні риси особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Форум права*. 2013. № 1. С. 857–863. http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_144.
3. Самойлова Е. М. Причины и условия умышленных убийств и умышленных тяжких телесных повреждений, совершенных лицами пожилого возраста. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2014. № 1. С. 43–46.
4. Самойлова О. М. Характерні риси особи потерпілого від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3. Том 3. С. 43–47.
5. Самойлова О. М. Кількісні та якісні показники умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін.* Харків: Право, 2015. Вип. 29. С. 224–235.
6. Самойлова О. М. Напрями та зміст загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 198–205.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Самойлова О. М. Щодо визначення актуальності дослідження осіб похилого віку. *Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні: матеріали VI міжвуз. наук. студент. конф. з кримінології* (м. Харків, 27 листопада 2007 р.). Харків: Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 39–41.
8. Самойлова О. М. До питання про причини та умови умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинюються особами похилого

віку. *Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 8-9 листопада 2013 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2013. С. 115–117.

9. Самойлова О. М. Потерпілий від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних кпорушень в Україні*: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 25 квітня 2013 р.); редкол. В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С.302–304.

10. Самойлова О. М. До питання щодо соціально-демографічної характеристики осіб похилого віку, які вчиняють умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках*: тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 5 серпня 2018 р.); відп. за вип. Голденблат М.А. Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. Т.2. С. 47–50.

SUMMARY

Samoylova O. M. Criminological characteristics, determination and prevention of willful murders and intentional grave bodily injury* committed by the elderly. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Thesis for a Candidate Degree in Law Sciences (Philosophy Doctor) in specialty 12.00.08 «Criminal Law and Criminology; Criminal Execution Law» (081 – Law). – Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems, National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kharkiv, 2018.

Thesis is a criminological study of willful murders and grave bodily injuries committed by the elderly in Ukraine. The scientific work provided a criminological characteristic of these crimes, studied of the personality of an aged offender who committed willful murders and intentional grave bodily injuries, the personality of the victim, identified the determinants that predetermine these crimes, and proposed measures to prevent them.

The criminological characteristics of these crimes include quantitative and qualitative indicators (level, structure, dynamics, "price", latency), as well as information about the personality of the offender and the victim.

It was established that during 2013-2017 the level of willful murders committed by the elderly was unstable. In 2018 there was a noticeable growth. Regarding grave bodily injuries committed by the elderly, there is a tendency to their increase by more than a third: from 61 crimes in 2013 to 84 in 2018.

The criminological characteristic of an aged offender who committed willful murders and grave bodily injuries was carried out on the basis of an analysis of their socio-demographic, criminal, legal, and psychological characteristics. It was found that among the above offenders 86% and 92% were men and 14% and 8% were women. The highest criminal activity was observed in persons aged between 60 and 64 (66.1% and 57.7%). More than half of the guilty were married or were in actual marital relations. Only 10% of elderly people continued to work doing

* Further by text: grave bodily injuries.

low-skilled labor. The absolute majority of elderly guilty persons had no criminal background (68.0% and 84.1%). About 75% and 65% of those convicted at the time of the crime were in a state of intoxication. Among the motives for willful murders and grave bodily injuries "sudden personal hostile relationships" were dominated. Slowing down of mental processes, certain decrease of intelligence, memory, attention were revealed in half of the people who underwent psychological and psychiatric expert examinations.

Main determinants of these crimes include poverty and marginalization among the elderly, disparities in the size of pension payments, which leads to increased dissatisfaction and anger among the latter, problems in the field of employment of the elderly, excessive leisure time, destruction of respectful attitude towards the elderly people, the problem of age discrimination, ageism, etc.

The immediate causes and conditions of the analyzed crimes are classified as subjective and objective. Most conditions are objective and subjective with predominance or objective or subjective.

Subjective conditions for willful murders and grave bodily injuries include: 1) age characteristics, which are mostly manifested in slowing down of perception processes, difficulty in restraining impulses, low criticality, conservatism, rejection of new ones, disposition to edification, increased abusiveness, and suspicion; mental illness; 2) border mental states, dominated by behavioral disorders due to the use of alcohol and personality disorders and behavioral disorders caused by vascular diseases; 3) the state of intoxication, etc.

Objectively-subjective causes of the analyzed crimes include: 1) deformation of the family environment characterized by social problems, conflict atmosphere, destabilization of family relationships, family ties, marginal way of life, and social orientation, etc.; 2) specific life situation which was largely determined by the nature of the relationship between the guilty and the victim.

Objective and subjective conditions for willful murders and grave bodily injuries carried out by elderly people include the excess of free time,

marginalization, alcoholization of both the guilty and the victim, and the availability of firearms.

Objective conditions include shortcomings in the activities of law enforcement bodies, indifferent attitude of close relatives, neighbors, acquaintances to the facts of inappropriate behavior of certain persons.

The similarity of socio-demographic and morally-psychological features of the victim with the offender was established. The general portrait of the victim based on analyzed crimes is described: this is a man aged from 40 to 60 at the time of committing a crime who does not work and does not study; he is in a family relationship with a criminal or is well acquainted with him/her; he is in a long-term hostile or conflict relationship with the criminal, at the time of the commission he has no criminal background and he is in a state of alcohol intoxication, and in the case of crime, alcoholic beverages are taken, as a rule, together with the guilty person. Almost one third of the victims systematically use alcohol, lead an immoral way of life, often raise scandals and fights, threaten and offend both the criminal and members of his family.

Depending on the nature of the behavior of the victim from willful murders and intentional grave bodily injuries committed by the elderly, their classification has been proposed and the following types of behavior of the victims have been proposed: neutral, frivolous-dissolute, conflict-aggressive, despotic-provoking, degraded parasitic.

Prevention of the analyzed crimes consists of measures of general social and special-criminological prevention. To general social measures of prevention include legal, socio-economic, cultural-educational, medical, informative and explanatory ones.

Legal measures of the general social prevention of willful murders and intentional grave bodily injuries committed by the elderly are to improve the legislative framework in the direction of raising the social status of pensioners, ensuring and extending their rights and guarantees in various spheres of life, leveling discrimination on the basis of age criteria, etc.

Socio-economic measures are expressed in necessity of raising the level of pensions, eliminating poverty among this category of people; development of a network of institutions and establishment providing social services for the elderly; stimulating and supporting the volunteer movement; eliminating the discrimination of elderly people in the labor market, empowering elderly people to retrain or change their profession so that they can work longer without compromising their health; extending of the practice of involving the elderly in the work of charitable organizations, etc.

Cultural and educational measures are aimed at the improvement of the moral and psychological climate in society, formation of respect for old age, overcoming the manifestations of ageism, etc.

Medical measures consist of the development of geriatric hospitals in Ukraine, as well as the widespread practice of the functioning of specialized geriatric offices, centers of age-related pathology, departments at hospitals and rehabilitation centers; provision of annual mandatory medical examinations, necessarily covering people living in rural areas, etc.

Informational and advocacy work is aimed at raising the level of literacy of the elderly in relation to their rights and opportunities, awareness of the functioning of clubs, universities, charitable, community, human rights organizations, various leisure facilities, medical, social institutions and services.

Special-criminological prevention of investigated crimes consists of measures of criminological prevention, rejection and termination. The most important prophylactic complexes includes intervention in crisis situations in order to resolve interpersonal conflicts; reduction of the practical possibilities of commission the willful murders and intentional grave bodily injures by elderly; informational work among the population; involvement of the public.

At the stage of the prevention willful murders and intentional grave bodily injures committed by the elderly, operative and investigative measures are predominant and combined with the individual psychological ones.

Suspension of willful murders and intentional grave bodily injuries committed by elderly may consist of an operational response to fights, aggravation of family-friendly conflicts, threats of murder, timely isolation of mentally ill persons, etc., due to the explanatory work with the population on the realization of the right to the necessary defense.

Based on the classification of the victims, depending on the nature of their behavior (neutral, frivolous, degenerative, conflict-aggressive, despotic-provocative, degraded-parasitic), the selection of the necessary measures of victimological prevention for each category of victims of the crimes under investigation has been carried out.

Key words: intentional homicide, intentional grievous bodily harm, criminological characteristics, the personality of the criminal of elderly age, determinants of serious violent crimes against life and health of the person, crime prevention.

List of candidate publications

Scientific papers, in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Samoylova O. M. On the definition of the concept of gerontological crime. *Law and Safety*. 2012. No. 2. P. 125–129.
2. Samoylova O. M. The main criminological features of elderly person who committed willful murders and intentional grave bodily injuries. *Law forum*. 2013. No. 1. S. 857-863. http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_144.
3. Samoylova E. M. Reasons and conditions for willful murders and intentional grave bodily injuries committed by persons of the elderly age. *Journal of scientific publications of post-graduate students and doctoral students*. 2014. No. 1. P. 43–46.
4. Samoylova O. M. Typical features of the victim of willful murders and intentional grave bodily injuries committed by the elderly. *Scientific Herald of Kherson State University. Series "Legal Sciences"*. 2015. Issue 3. Volume 3. S. 43–47.

5. Samoylova O. M. Quantitative and qualitative parameters of willful murders and intentional grave bodily injuries committed by the elderly. *The issue of crime prevention*. 2015. Issue 29. P. 224–235.

6. Samoylova O. M. Directions and content of general social prevention of willful murders and intentional grave bodily injuries committed by the elderly. *Law and Society*. 2018. No. 4. P. 198–205.

Scientific papers certifying the testing of the Thesis materials:

7. Samoylova O. M. On the determination of the relevance of the research of the elderly. *Issues of crime prevention in Ukraine: Materials of the VI Interuniversity Scientific Student Conference on Criminology* (Kharkiv, November 27, 2007). Kharkiv: National Law Academy of Ukraine, 2008. P. 39–41.

8. Samoylova O. M. On the issue of the causes and conditions of willful murders and intentional grave bodily injuries committed by the elderly. *Law and the State of Modern Ukraine: Problems of Development and Interaction: Materials of the Scientific and Practical Conference* (Kyiv, November 8-9, 2013). Kyiv: Center for Legal Research, 2013. P. 115–117.

9. Samoylova O. M. Victim of willful murders and intentional grave bodily injuries committed by the elderly. *State policy in the field of protection of the rights of victims of criminal offenses in Ukraine: materials of the round table* (Kharkiv, April 25, 2013); editorial board V.I. Borisov (edition head), B. M. Golovkin (deputy edition head) et al. Kharkiv: Law, 2013. P. 302–304.

10. Samoylova O. M. On the question of the socio-demographic characteristics of the elderly who commit willful murders and intentional grave bodily injuries. *Experimental and theoretical studies in modern sciences: theses of international scientific and practical conference* (Sumy, August 5, 2018); person responsible for edition Goldblad M.A. Obukhiv: Printing House Self-employed individual Gulyaeva VM, 2018. T.2. P. 47–50.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1 ТЯЖКА НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ	24
1.1 Визначення вікових меж похилого віку людини та їх значення для кримінологічного аналізу тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених особами похилого віку.....	24
1.2 Кількісно-якісні показники тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених особами похилого віку	33
1.3 Соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні риси особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження.....	57
Висновки до розділу 1.....	86
РОЗДІЛ 2 ДЕТЕРМІНАЦІЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ ТА ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ	90
2.1 Особливості детермінації умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку	90
2.2 Характеристика особи потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку	111
Висновки до розділу 2.....	126

РОЗДІЛ 3 ЗАПОБІГАННЯ УМИСНИМ ВБИВСТВАМ ТА ТЯЖКИМ ТІЛЕСНИМ УШКОДЖЕННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ	130
3.1 Поняття та основні положення запобігання злочинності.....	130
3.2 Загальносоціальне запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, що вчиняються особами похилого віку.....	142
3.3 Спеціально-кримінологічне та віктимологічне запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, що вчиняються особами похилого віку	158
Висновки до розділу 3.....	173
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	186
ДОДАТКИ.....	210

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Збільшення абсолютної та відносної кількості людей похилого віку в загальній структурі населення є значущою соціальною трансформацією сучасності. За останні 30 років процес старіння населення охопив майже увесь світ. Не є виключенням і наша держава, в якій категорія населення у віці понад 60 років зростає швидкими темпами.

За національним демографічним прогнозом вже до 2025 р. очікується збільшення кількості літніх осіб до 25%, а у 2030 р. – понад 26%. Утім, беручи до уваги останні події, що відбуваються в нашій державі, ця цифра може стати набагато більшою, оскільки загальна чисельність населення України невпинно скорочується, і в основному це відбувається за рахунок працездатної його частини (висока смертність, що перевищує народжуваність, трудова міграція осіб молодого і середнього віку). Існуюча демографічна тенденція, безумовно, має позначатися на активізації діяльності осіб похилого віку практично в усіх сферах життя. Протиправна поведінка не є виключенням.

Проблема злочинності осіб похилого віку стає дедалі все більш актуальною. Викликає занепокоєння рівень найбільш небезпечних видів злочинності, а саме умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. Незважаючи на їх невисоку питому вагу у загальній кількості зареєстрованих злочинів, за останні 6 років на третину збільшилася кількість тяжких тілесних ушкоджень, що є тривожною тенденцією. Стосовно умисних вбивств, учинених особами похилого віку, то їх показники на протязі цих років є нестійкими, з помітним зростанням у 2018 р. Разом із тим, комплексні кримінологічні дослідження, присвячені саме цим злочинним проявам, на сьогодні в Україні відсутні.

Серед вітчизняних і зарубіжних учених, які свого часу займалися питаннями геронтологічної злочинності, можна відзначити: А. В. Андрушка,

Ю. М. Антоняна, О. В. Барсукову, В. С. Батиргарєєву, Л. В. Борових, М. В. Войтіна, Т. М. Волкову, В. В. Голіну, Б. М. Головікіна, О. М. Гришка, А. О. Джужу, А. І. Долгову, М. Ф. Заменгофа, І. Ю. Карепанову, В. М. Кудрявцева, В. А. Кулакову, Р. І. Михєєва, М. А. Неклюдова, В. П. Петкова, Е. Ф. Побєгайла, Ю. Є. Пудовочкіна, П. В. Разумова, Ю. О. Репецьку, В. В. Тирського, Г. Й. Шнайдера, О. Ю. Юрченко та ін. Віддаючи належне внеску цих дослідників, слід зауважити, що їх наукові розробки здебільшого стосувалися лише окремих аспектів геронтологічної злочинності або вивченню вказаної злочинності в цілому, включаючи злочини проти осіб похилого віку. Зокрема, у 2010 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук А. В. Андрушка «Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика та запобігання». Що ж стосується особливостей вчинення літніми особами умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, то зазначена тема не була предметом спеціальної уваги кримінологів та висвітлена у наукових працях лише фрагментарно. Відсутність комплексних досліджень з окресленої проблеми визначає актуальність обраної теми, її наукову і практичну значущість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана відповідно до планів науково-дослідної роботи Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, а саме в межах теми «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю в Україні», затвердженої постановою Президії АПрН України № 56/4 від 2 жовтня 2007 р. (номер державної реєстрації 0107U002499).

Дисертаційна робота відповідає вимогам Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III, Пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2015 року, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 07 вересня 2011 року № 942, Концепції

реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р. Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту (постанова № 6 від 25 квітня 2007 р.).

Мета і задачі дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження. Метою дисертації є розробка пропозицій і рекомендацій із запобігання тяжким насильницьким злочинам проти життя та здоров'я особи, вчиненим особами похилого віку. Для досягнення визначеної мети були поставлені такі задачі:

- визначити вікові межі настання похилого віку, що мають кримінологічне значення;
- здійснити аналіз таких кримінологічних показників умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, як їх рівень, структура, динаміка, «ціна», латентність;
- визначити характерні риси похилих осіб, які вчиняють аналізовані злочини;
- з'ясувати основні та безпосередні причини й умови вчинення похилими особами умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень;
- визначити роль потерпілого у механізмі детермінації досліджуваних злочинів, надати характеристику потерпілих та здійснити їх класифікацію;
- окреслити загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання зазначеним злочинам;
- виходячи з класифікації потерпілих розробити заходи віктимологічної профілактики для кожної категорії жертв розглядуваних злочинів.

Об'єктом дослідження виступає насильницька злочинність в Україні проти життя та здоров'я особи.

Предметом дослідження є кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку.

Методи дослідження. Здійснене дослідження ґрунтується на складових елементах теорії пізнання – законах діалектики, філософських категоріях, принципах наукового пізнання. Під час проведення роботи над дисертацією були використані такі методи пізнання: *історико-правовий* – при дослідженні уявлень стосовно вікових меж похилого віку (підрозділ 1.1); *логіко-семантичний* – при визначенні поняття спеціально-кримінологічного запобігання аналізованим злочинам (підрозділ 3.1); *системно-структурний* – під час аналізу детермінант, що сприяють вчиненню умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень (підрозділ 2.1) та розробки класифікації заходів запобігання загальносоціального, спеціально-кримінологічного та віктимологічного характеру (підрозділ 3.2, 3.3); *статистичний* – при вивченні й узагальненні матеріалів судової практики по умисних вбивствах та тяжких тілесних ушкодженнях, учинених особами похилого віку, при збиранні й обробці інформації, отриманої із статистичної звітності Державної служби статистики України та правоохоронних органів (підрозділ 1.1, 1.2, 1.3); *конкретно-соціологічний метод* – під час анкетування дільничних офіцерів поліції, що дало можливість більш глибокого вивчення детермінантів та основних заходів запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку (підрозділи 2.1, 3.2, 3.3).

Теоретичну базу дослідження склали спеціальна література з кримінології, кримінального права, психології, у тому числі геронтології, геронтопсихології, психіатрії, медицини, соціології, філософії, що стосується проблематики дослідження.

Емпіричну базу дисертації склали: вибіркове вивчення й узагальнення 400 кримінальних справ (проваджень) за статтями 115, 121 КК України, вчинених особами похилого віку та розглянутих судами в усіх областях України протягом 2004–2016 рр.; результати опитування 543 дільничних офіцерів поліції з усіх обласних центрів України, крім Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим; статистична звітність Генеральної

прокуратури України, Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України, Державного комітету статистики України.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших в Україні кримінологічних досліджень умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, за результатами якого надано кримінологічну характеристику цих злочинів, розкрито їх детермінанти та розроблено заходи загальносоціального, спеціально-кримінологічного запобігання та віктимологічної профілактики. Проведене дослідження дозволило сформулювати низку положень, що мають наукову новизну і виносяться на захист:

уперше:

- надано кримінологічну характеристику умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. Встановлено характерні ознаки вчинення цих злочинів особами похилого віку: незначна частка таких осіб, що є однак динамічно нестійкою; поширеність злочинів у сімейно-побутовій сфері; учинення злочинів одноособово; домінування серед мотивів раптово виниклих особистих неприязних відносин; імпульсивний, ситуаційний характер вчинення злочинів; переважне вчинення злочинів у селах та селищах міського типу, у будинках злочинця або потерпілого; переплетіння ролі злочинця та потерпілого під час вчинення злочину; найменший рівень латентності серед усіх тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи;

- описано типовий портрет особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження: це – чоловік (86% за ст. 115 та 92% за ст. 121 КК України), віком 60-64 років (66,1% та 57,7%), із середньою освітою (36,4% та 46,4%), одружений (41,7% та 41,2%). На момент вчинення злочину ніде не працював, несудимий (68,0% та 84,1%). Злочин вчинив одноособово (96,1% та 98,5%), в момент вчинення злочину знаходився в стані алкогольного сп'яніння (75% та 65%). Систематично вживає алкогольні напої (49,9% та 45,4%), має проблеми зі здоров'ям (61,5% та 49,0%);

– з’ясовано особу потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, та встановлено схожість соціально-демографічних та морально-психологічних рис із особою злочинця;

– залежно від характеру поведінки потерпілих запропоновано їх класифікацію та виділено такі види поведінки потерпілих: нейтральна, легковажно-розпусна, конфліктно-агресивна, деспотично-провокуюча, деградовано-паразитична;

– розроблено комплекс заходів загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, що вчиняються особами похилого віку;

– виходячи з класифікації потерпілих, запропоновано підбір необхідних заходів віктимологічної профілактики для кожної категорії жертв досліджуваних злочинів;

удосконалено:

– знання про детермінанти, що зумовлюють вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, які класифіковано на основні та безпосередні;

– перелік основних суб’єктів і об’єктів запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку;

дістали подальшого розвитку:

– уявлення про віктимологічний аспект у причинному комплексі вчинення умисних убивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку;

– підходи до розуміння особливостей кримінологічних ознак особи злочинця похилого віку, яка вчинила умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, та якій властиві дефекти ціннісно-мотиваційної сфери, вікові зміни психіки і поведінки.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертаційній роботі положення, висновки та рекомендації поглиблюють

наукові знання щодо кримінологічної характеристики умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, сприяють удосконаленню практики запобігання цим злочинам і можуть бути використані:

- *у науково-дослідній діяльності* – при подальшому дослідженні умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, особи злочинця та потерпілого, причин та умов вчинення цих злочинів, а також заходів їх запобігання (акт впровадження Донецького юридичного інституту МВС України № 35 Н/Д від 11 вересня 2018 р.);

- *в нормотворчому процесі* – при розробці пропозицій щодо змін та доповнень до законодавства у сфері запобігання злочинності, а також комплексних програм профілактики правопорушень на державному, регіональному та місцевому рівнях;

- *у правозастосовній діяльності* – як рекомендації щодо покращення професійної діяльності працівників правоохоронних органів та інших суб'єктів, до компетенції яких входить запобігання аналізованим злочинам;

- *у навчальному процесі* – під час викладання навчальних курсів із кримінології та суміжних дисциплін, при підготовці підручників, науково-практичних посібників, спецкурсів (акт впровадження Донецького юридичного інституту МВС України № 35 Н/П від 21 червня 2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі викладені в дисертаційній роботі положення та висновки ґрунтуються на власних дослідженнях автора. Наукові ідеї і розробки оприлюднено в наукових фахових та інших виданнях без співавторів.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація виконана, обговорена й схвалена у відділі кримінологічних досліджень НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України. Основні результати дослідження оприлюднені на таких науково-практичних заходах: VI міжвузівська наукова студентська конференція з кримінології «Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні» (м. Харків, 27 листопада 2007 р.); науково-практична конференція

«Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії» (м. Київ, 8-9 листопада 2013 р.), «круглий стіл» «Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні» (м. Харків, 25 квітня 2013 р.); міжнародна науково-практична конференція «Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках» (м. Суми, 5 серпня 2018 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки, з них: основний текст – 170 сторінок, список використаних джерел – 24 сторінки (255 найменувань), додатки – 23 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЯЖКА НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

1.1 Визначення вікових меж похилого віку людини та їх значення для кримінологічного аналізу тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених особами похилого віку

Починаючи з 50-60-х років ХХ ст. завдяки економічним, медичним, культурним та іншим прогресивним соціальним досягненням у високорозвинених країнах світу з'явилося нове демографічне явище – постаріння населення, або демографічна старість, тобто збільшення абсолютної та відносної кількості людей похилого віку в загальній структурі населення. За останні 30 років зазначений процес охопив майже весь світ, у тому числі й ті країни, соціально-економічна ситуація в яких була далекою від благополучної [255, с. 14]. У зв'язку з цим кілька років тому Всесвітньою організацією охорони здоров'я навіть було введено до обігу новий термін – «населення четвертого віку», під яким маються на увазі люди вісімдесяти років і старше [226].

Зазначимо, що старіння населення є результатом тривалих змін у віковому складі населення, зрушень у співвідношенні процесів відтворення населення, народжуваності, смертності, досягнення соціально-економічного прогресу, покращення стану медицини, соціальних умов життя, а також, частково, міграції.

У науковій літературі з демографії на сьогодні розрізняють два типи старіння населення:

1) старіння «знизу», що виникає через постійне скорочення чисельності дітей внаслідок зниження народжуваності;

2) старіння «зверху», що викликане збільшенням кількості похилих осіб через скорочення смертності у старшому віці та збільшення середньої тривалості життя [62, с. 24].

Серед країн, що старіють за останнім типом, можна виділити Японію, США, країни Європейського Союзу. У цих державах проблема старіння населення проявляється особливо яскраво. Наприклад, в Японії частка осіб старше 65 років на сьогодні складає рекордні 28,1% (35,6 млн осіб). При цьому відмітимо, що у 1970 р. таких осіб було всього 7% [71].

Що стосується нашої держави, то процес старіння населення в ній також прогресує. Проте на відміну від розвинених країн, де населення старіє «зверху», населення України старіє «знизу», тобто спостерігається зниження народжуваності, при цьому (що характерно для України) тривалість життя залишається в цілому незмінною. Взагалі склалася парадоксальна ситуація: Україна є однією з «найстаріших» країн світу і водночас посідає останні місця за тривалістю життя.

Смертність у нашій державі вже давно перевищує народжуваність, а таке поняття як «приріст населення» слід визнати застарілим. Нагадаємо, що Україна увійшла в десятку країн світу із найгіршою демографічною ситуацією та зайняла друге місце за коефіцієнтом смертності – 14,46 (для порівняння, показник смертності в країнах ЄС складає 6,7 на 1 тис. населення). Обігнати Україну в цьому антирейтингу вдалося лише африканській країні Лесото, де коефіцієнт смертності на 1 тис. населення склав 14,89 [235].

Незважаючи на щорічне зменшення населення України, протягом останніх 27 років (загалом на 10 339,734 осіб) абсолютна кількість осіб похилого віку збільшилася на 228 945, а їх частка в загальній структурі населення – на 4,59% (див. табл. 1.1). Так, на сьогодні в Україні частка осіб похилого віку становить понад 1/5, а в селах – 1/3 усього населення.

Таблиця 1.1

Кількість населення похилого віку (60 років і вище) в Україні[73]

Роки Кількість Населення	1990	2017 (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.)
Кількість населення України	51 556 500	42 216 766
Кількість осіб похилого віку	9 450 800 (18,33%)	9 679 745 (22,92%)

Невідворотність демографічного старіння вимагає адекватної реакції з боку суспільства та держави. Так, у 2018 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Стратегію державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року [228]. Стратегія визначає пріоритетні напрями щодо протистояння демографічним змінам, передбачає комплексні заходи щодо підтримки громадян похилого віку, забезпечення їх активної участі в суспільному розвитку, підвищення якості життя, захисту прав громадян похилого віку.

За національним демографічним прогнозом вже до 2025 р. очікується збільшення кількості населення у віці понад 60 років до 25%, а у 2030 р. - більше 26% [228]. Утім, беручи до уваги останні події, що відбуваються в нашій державі, ця цифра може стати набагато більшою, оскільки загальна чисельність населення України невпинно скорочується, і в основному це відбувається за рахунок працездатної його частини. Так, необхідно враховувати кількість загиблих бійців та мирних мешканців у зоні проведення Операції об'єднаних сил (з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р. Антитерористичної операції), кількість молоді, що виїхала за межі країни, переховуючись від мобілізації та призову до військової служби. Крім цього, все більше людей, особливо молодого віку, приймають рішення мігрувати за кордон, прагнучи кращих життєвих умов для реалізації власних можливостей. Таким чином, високі темпи старіння в нашій країні останнім часом зумовлені цілою низкою причин, серед яких основними є низька

народжуваність, висока смертність та міграція осіб молодого і середнього віку.

Підкреслимо, що всесвітній процес старіння населення привертає все більшу увагу зі сторони політиків, демографів, медиків, соціологів, психологів, суттєво впливає на демографічну ситуацію в суспільстві, створює серйозні проблеми економічного, соціального, політичного, морального, психологічного, правового характеру [15, с. 67]. Збільшення, поміж інших вікових груп, питомої ваги осіб похилого віку, безумовно, має позначатися на активізації діяльності останніх практично в усіх сферах життя. Протиправна поведінка не є виключенням [215, с. 39]. Цілком ймовірно, що у найближчому майбутньому відповідні зміни відбиватимуться на абсолютних та відносних показниках злочинності осіб похилого віку. Адже, як відомо, злочинність – це соціально-правове явище, правові характеристики якого залежать від зміни відповідних правових інститутів, а соціальні – від зміни соціальних умов життя суспільства, в тому числі і від демографічної ситуації [200, с. 4]. Саме тому проблема злочинності осіб похилого віку стає дедалі все більш актуальною, не втрачає своєї новизни, однак у той самий час представляє неабияку складність як у теоретичному, так і практичному аспектах [216, с. 125-126].

Попри зростаючу актуальність, питання співвідношення осіб похилого віку і злочинності залишаються недостатньо вивченими, зокрема, з точки зору кримінологічних пояснень. Традиційно в науці приділяється підвищена увага злочинності неповнолітніх, при цьому комплексні дослідження в розглядуваній нами області майже відсутні. Вивченням деяких аспектів злочинності осіб похилого віку займалися такі вчені минулого та сучасного, як А. В. Андрушко [11], Ю. М. Антонян [19], О. В. Барсукова [25], Л. В. Борових [35], М. Ф. Заменгоф [92], В. В. Мирський [232], Р. І. Михеєв [161], М. А. Неклюдов [166], П. В. Разумов [200] та ін. Однак необхідно відмітити, що на теперішній момент багато питань так і залишаються

дискусійними. Одним із таких є відсутність єдиного підходу щодо вікової класифікації злочинців похилого віку.

Похилий вік виступає важливою кримінологічною і правовою категорією, з якою пов'язані соціальні, психологічні проблеми, проблеми осудності, обмеженої осудності, застосування обставин, які пом'якшують або обтяжують покарання, обмеження застосування деяких видів покарань. Так, у судовій практиці «похилий вік» часто визнається як обставина, що пом'якшує покарання, а вчинення злочину проти осіб похилого віку згадується у п.6 ч.1 ст. 67 КК України, тобто похилий вік виступає обов'язковою ознакою потерпілого.

Вік значною мірою визначає фізичний стан і можливості людини, її світогляд, коло потреб, прагнень, інтересів, бажань, життєвих настанов і ціннісних орієнтацій. Зі зміною віку змінюється й сама особистість, її соціальні ролі, навички, звички, мотивації, реакція на різні конфліктні ситуації. Всі ці зміни, у свою чергу, істотно впливають і на поведінку, в тому числі й на протиправну. Отже, для нашого дисертаційного дослідження визначення конкретного віку, з настанням якого людина буде вважатися похилою, є першочерговим завданням.

Зазначимо, що з цього приводу існує велика кількість точок зору. Це зумовлюється низкою причин. Почнемо з того, що «вік» досить складне багатопланове поняття. Його можна описати з позиції різноманітних характеристик. Так, найбільш поширена характеристика – кількість років життя людини від народження до теперішнього часу [4, с. 16], тобто календарний вік. У науці виділяють також біологічний вік, який зумовлюється мірою зниження життєздатності організму, втратою загального здоров'я, порушенням його функцій та ін. Зазвичай біологічний вік дорівнюють календарному, однак це далеко не завжди правильно, оскільки люди одного і того самого віку можуть суттєво відрізнятися один від одного за станом здоров'я, соціальною активністю тощо [19, с.10].

Крім цього, в сучасній науковій літературі розрізняють психологічний (психічний) та соціально-правовий (громадянський) вік. У кожній із цих вікових категорій відображається відповідне розуміння часу життя людини як фізичного об'єкта (календарний вік), як біологічного організму (біологічний вік), як члена суспільства (соціологічний вік) та як неповторної психологічної індивідуальності (психологічний вік) [132, с. 248].

Вік може розглядатися в широкому і вузькому розумінні. Вік у широкому розумінні – це календарний період, який пройшов від народження до будь-якого хронологічного моменту в житті людини. У вузькому розумінні – це період психофізіологічного стану, з яким пов'язані як медико-біологічні, соціально-психологічні, так і правові зміни [162, с. 17].

До періодизації похилого віку людини сьогодні існують численні підходи. Вчені найрізноманітніших спеціальностей – геронтологи, антропологи, психологи – пропонують різні погляди на точку відліку віку старіння. Однак універсальної межі, яка б відділяла похилий вік від середнього, й досі не визначено. Один з основоположників радянської геронтології І. В. Давидовський категорично заявляв, що ніяких точних календарних дат настання старості взагалі не існує. «Старість, як і ніч, буває ранньою і пізньою, з тією лише відмінністю, що календарі старості є ще менш точними в астрономічному вимірі» [66, с. 79]. Фізіологічні, психічні та морфологічні симптоми старості не піддаються передбаченню. У багатьох випадках вони з'являються значно раніше, в інших випадках, навпаки, незважаючи на досягнення умовного порога, прояви старості є мізерними. Таким чином, визначення віку, з якого особа буде вважатися похилою, є достатньо умовним і залежить від особливостей конкретної людини [216, с. 126].

Уявлення щодо настання похилого віку змінювалися на протязі всього історичного періоду існування людства. У зв'язку зі збільшенням тривалості життя змінювалися погляди на вікову періодизацію. Так, якщо у XIX ст. 60-річна людина сприймалася як стара, і дійсно відчувала себе такою, то

сьогодні люди в такому віці і старше ведуть активну трудову діяльність і навіть керують державами [216, с. 126].

Перше розмежування хронологічного віку людини надала школа Гіппократа. Їх класифікаційна схема виглядала таким чином:

дитинство (*unventus*) до 14 років;

зрілість (*adolescentia*) від 15 до 42 років;

старість (*senectus*) від 43 до 63 років;

довголіття (*senium*) від 63 років і старше [107, с. 16].

Насправді, впродовж тисячоліть середня тривалість життя людини була в діапазоні від 18 до 30 років. Тільки на початку XVII ст. внаслідок поступового покращення санітарних, побутових умов середня тривалість життя в деяких європейських країнах почала перевищувати 30-річний поріг. Починаючи з другої половини XIX ст., завдяки винятковому успіху медицини в боротьбі з інфекційними хворобами, середня тривалість життя почала дедалі збільшуватися і в 1900 р. досягла в Європі 42 років, продовжуючи зростати впродовж усього XX ст. [172, с. 160].

У 1973 р. Європейське регіональне бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (Київ) прийняло рішення вважати: вік 60-74 роки – похилим, 75-89 років – старечим, 90 років і старше – віком довгожителів [102, с. 12]. На протязі останніх десятиліть фахівці міжнародних організацій відносять до людей похилого віку тих, хто досяг 60 або навіть 65 років і старше. Вважається, що кожна країна повинна мати свою періодизацію старіння, адже показники середньої тривалості життя населення в кожній державі різні. Так, ВООЗ як межу старості для високорозвинених країн частіше використовує вік 65 років, а для країн із більш низькою тривалістю життя – 60 років. Цей самий вік частіше за все використовують у своїх роботах і спеціалісти ООН [72].

В Україні зазвичай людьми похилого віку називають тих, хто досяг пенсійного віку. Так, згідно зі ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в

Україні» від 16 грудня 1993 р. громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, а також особи, яким до досягнення пенсійного віку залишилося не більше як півтора роки [190]. Нагадаємо, що в результаті проведеної у 2011 р. в Україні пенсійної реформи особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення ними 60 років [187].

Вивчення точок зору вчених-кримінологів стосовно визначення нижньої межі старості показало відсутність єдності думок у цьому питанні та їх неоднозначність. Так, одні дослідники вважають, що до осіб похилого віку повинні відноситися особи 50 років і старше, оскільки частка осіб віком 55-60 років і більше серед злочинців дуже незначна і тому не представляє серйозного інтересу для кримінології (Ю.М. Антонян) [15, с. 67]. Інші вчені пропонують до осіб похилого віку відносити чоловіків старше 60 років, а жінок старше 55 років, що відповідає пенсійному віку в РФ (П.В. Разумов, О.В. Барсукова) [200, с. 20; 25, с. 9]. Радянські вчені В.В Тирський і М.В. Войтін, посиляючись на думку більшості вчених-медиків, що кінець періоду зрілості відповідає віку 60 років, пропонували саме цей вік вважати похилим [232, с. 24], адже саме із 60 років починається поступове зниження життєздатності організму: зміна зовнішнього вигляду, наростання фізичної немічності, зниження працездатності, фізичної активності, розвиток багатьох соматичних захворювань; з'являються вікові зміни центральної нервової системи, як-то: зниження темпів психічної активності, що виявляється в уповільненні психомоторних реакцій, зниженні зосередженості, концентрації уваги, швидкості прийняття рішень, погіршенні пам'яті, неувважності, ускладненні в засвоєнні нової інформації та ін. [96, с. 115].

Відомий спеціаліст в області старіння і старості В.Д. Шапіро зауважує, що хоча поняття «похилий вік» має свої корені в біології, однак по суті це соціально-культурне явище. Визначення похилого віку повинно бути функціональним, пов'язаним з основними змінами в соціальних ролях індивіда. Головний елемент такого визначення – зміна трудового статусу,

зокрема, вихід на пенсію і його соціальні наслідки, які надзвичайно важливі [245, с. 22].

На нашу думку, слід погодитися з позицією тих вчених, які пов'язують похилий вік із досягненням особою пенсійного віку, тобто на сьогодні 60 років. Дійсно з виходом на пенсію, як правило, відбуваються корінні зміни в житті людини. Вихід на пенсію сприймається як відсторонення від суспільного життя взагалі, а роль пенсіонера – як роль непотрібної та неповноцінної людини. Погіршення здоров'я, надлишок вільного часу, малорухомий, пасивний, одноманітний спосіб життя, звуження кола спілкування, поява матеріальних ускладнень, матеріальної залежності від родичів, утрата провідної ролі в родині, зниження самооцінки та соціального статусу, боязнь самотності, почуття безперспективності та ізоляції [245, с. 63] – це негативні наслідки пенсійного життя, які тією чи іншою мірою можуть виникнути в осіб похилого віку.

Крім того, існує так звана «криза пізнього віку», яка настає приблизно в 60-65 років. Вона зумовлена психологічними та біологічними причинами. В цей період людина починає замислюватися про втрачені можливості, нереалізовані життєві плани та цілі, а загострює все це – усвідомлення того, що можливість здійснення мрії, реалізації «задуму життя» втрачені назавжди [200, с. 14]. Соціальним каталізатором зазначеної кризи, який сприяє прискоренню і посиленню її негативних наслідків, є саме вихід на пенсію. У цей період людина знаходиться у досить невизначеному стані, коли їй негласно пропонується забути власні заслуги, кваліфікацію та освіту. Похила людина мовби «випадає із суспільства», приходить усвідомлення того, що вона вступає в останній етап свого життя [223, с. 387].

Водночас зазначимо, що чимало осіб не прагнуть залишати роботу, мають сили та бажання продовжувати трудову діяльність, інші змушені це робити через скрутне матеріальне становище та низький рівень пенсій. Разом із тим такі люди мимоволі готують себе до того, що в будь-який час вони можуть опинитися під загрозою звільнення. Подібні думки породжують

невпевненість у завтрашньому дні, культивують відчуття безпорадності та непотрібності, роздуми щодо зниження власної соціальної значущості тощо.

Таким чином, вважаємо цілком виправданим та доцільним пов'язати настання похилого віку з досягненням особою пенсійного віку. Зауважимо ще раз, що в пізній стадії онтогенезу людини виокремлюють: похилих – осіб у віці 60-74 років, старих – понад 75 років, довгожителів – понад 90 років. Оскільки в останні 10-20 років у зарубіжній геронтологічній літературі поступово відмовляються від термінів «старі» і «старий», а все частіше мова йде про осіб похилого і дуже похилого віку, а слово «престарілий» взагалі зникло з обігу і стало анахронізмом [114], пропонуємо підтримати позицію П.В. Разумова і об'єднати всіх осіб віком понад 60 років у поняття «особи похилого віку». Тим більше, вбачається, що для кримінологічної науки особливого значення викладена вище детальна класифікація немає [216, с. 127].

Підсумовуючи вищевикладене, очевидно, що старість не лише складний біосоціопсихологічний, культурний феномен, а й складне кримінологічне явище, за яким стоїть проблема вчинення особами похилого віку тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи.

1.2 Кількісно-якісні показники тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених особами похилого віку

Тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи посідають помітне місце в структурі насильницької злочинності та є найнебезпечнішим її проявом. Завданням нашого дослідження є всебічне вивчення тих із зазначених злочинів, що вчинюються особами похилого віку. Але спочатку вважаємо за доцільне визначитися з обсягом та змістом поняття «тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, вчинені особами похилого віку». На нашу думку, першочергове значення при вирішенні цього завдання має розкриття поняття «наси́льство».

У Великому тлумачному словнику української мови термін «наси́льство» визначається як «застосування фізичної сили до кого-небудь», «застосування сили для досягнення чого-небудь», «примусовий вплив на когось, щось» [40, с. 735]. У Великому енциклопедичному юридичному словнику «наси́льство» трактується як «умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь» [39, с. 548]. При цьому слід відмітити, що Кримінальний кодекс України не містить поняття «наси́льство», хоча останній зустрічається і у Загальній, і в Особливій частинах закону про кримінальну відповідальність.

У науковій літературі спробу надати визначення насильству робили чимало криміналістів, серед яких можна згадати Ю. М. Антоняна, М. І. Бажанова, О. М. Ігнатова, М. І. Панова, В. В. Сташиса, О. М. Храмцова та ін. Наведемо кілька прикладів розуміння цього феномена. Зокрема, О. М. Ігнатов під насильством розуміє енергетичний вплив на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або вплив на її психіку шляхом інформаційного впливу, що вчиняється всупереч або поза її волі та здатний заподіяти смерть, фізичну або психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини [101, с. 146].

Російський кримінолог Ю. М. Антонян пропонує визначити насильство як фізичний або психічний вплив на людину, нанесення їй шкоди заради власних інтересів або такий вплив, при якому можливе нанесення шкоди ігнорується [13, с. 222].

На думку О. М. Храмцова, під насильством слід розуміти навмисний, суспільно небезпечний, протиправний фізичний або психічний вплив на іншу особу, який вмотивований ворожою, інструментальною або негативістською

мотивацією та який здійснюється всупереч чи поза волею людини і впливає на свободу її волевиявлення або спричиняє фізіологічну та (або) психічну травму [244, с. 66].

Найбільш вдалим, на нашу думку, є тлумачення поняття «наси́льство» відомим українським ученим М. І. Пановим, який під фізичним насильством розуміє протиправний умисний фізичний вплив суб'єкта на іншу людину (потерпілого) шляхом порушення її тілесної недоторканності, що виражається в нанесенні їй ударів, побоїв, мук, катувань, вчиненні інших насильницьких дій, поєднаних із заподіянням (або створення небезпеки заподіяння) фізичного болю, тілесних пошкоджень або смерті. Психічне насильство трактується науковцем як протиправний негативний вплив на психічну сферу потерпілого (на його свідомість і волю), при якому шкода заподіюється психічній недоторканності людини, викликаючи у неї негативні емоції, стан стресу, що може іноді досягти сили афекту (панічний страх і жах), здатного в такому випадку повністю пригнітити волю потерпілого і дезорганізувати його поведінку [173, с. 20-21].

Як бачимо, всі ці визначення, по суті, не суперечать, а доповнюють одне одного. Існуючі різноманітні підходи до інтерпретації поняття насильства дозволяють визначити такі найбільш істотні його ознаки: 1) насильство здійснюється проти або поза волею потерпілого; 2) насильство пов'язане з фізичним або психічним впливом на потерпілого; 3) застосування насильства заподіює або може заподіяти шкоду потерпілому; 4) насильство може бути як засобом досягнення мети, так і метою [101, с. 145]. Виходячи з наведеного, можна зробити кілька висновків, що є важливими для подальшого вивчення умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. По-перше, слід констатувати, що зазначені особи здатні на таке насильство. По-друге, за механічною природою наслідки насильства з боку похилих осіб можуть бути такими самими, як і з боку осіб інших вікових категорій, саме тому немає підстав вважати його менш небезпечним.

Стосовно визначення поняття «насильницька злочинність», то в сучасній науковій літературі також немає єдності в його розумінні, відсутня однастайність думок і щодо кола конкретних злочинів, які входять до цієї групи. Так, Ю. М. Антонян вважає, що до насильницьких злочинів належать усі ті, що дійсно передбачають насильство. Розбій, грабіж та вимагання визнаються корисливо-насильницькими злочинами. Але, на думку дослідника, їх можна вважати власне насильницькими, тому що недоторканність особи, її здоров'я, честь і гідність повинні цінуватись вище, ніж майно. Вчений підкреслює, що найбільш інформативним критерієм є спосіб учинення злочину [18, с. 224].

А. І. Долгова зазначає, що насильницьким є злочин, в якому насильство є елементом мотивації, а не просто засобом досягнення мети. І на цій підставі до насильницьких злочинів вона не включає розбій, грабіж, захоплення заручників, тероризм та інші злочини, в яких знаходить свій прояв так зване інструментальне насильство [75, с. 105].

Існує й інша точка зору. А. І. Алексєєв до насильницької злочинності відносить діяння, що посягають на різні об'єкти, але пов'язані єдиною мотивацією (насильницькою або агресивно-насильницькою). При цьому мається на увазі і насильство «інструментальне», й насильство як самоціль. Згідно із цією позицією основну частину насильницької злочинності, її ядро складають кримінально карані діяння, які посягають на життя та здоров'я особи, та такі, що відрізняються підвищеною громадською небезпечністю, відносною поширеністю, помітно впливаючи таким чином на формування злочинності: тероризм, захоплення заручників, бандитизм, масові безпорядки, насильницький грабіж, розбій, вимагання, посягання на життя спеціальних суб'єктів, хуліганство та ін. [5, с. 229].

Разом із тим таке широке розуміння насильницької злочинності призводить до змішування характерних особливостей, власне, насильницьких злочинів та злочинів із подвійною мотивацією (корисливою та

насильницькою), що традиційно розглядаються окремо з огляду на їх специфічні кримінологічні риси та ознаки.

Ядро насильницької злочинності складають тяжкі насильницькі злочини, які виділяються в окрему групу. При цьому має місце розбіжність у переліку злочинів, що до неї входять. На думку деяких авторів, до тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи слід відносити умисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження та зґвалтування [120, с. 358]. Г. Г. Шиханцов вважає, що саме такі посягання, як вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування та хуліганство, створюють відносно самостійний «блок» злочинів, який характеризується внутрішньою єдністю, зумовленою перш за все соціально-психологічним механізмом злочинної поведінки [247, с. 125]. Відомий кримінолог В. В. Голіна також зазначає про спільні кримінологічні риси перелічених вище злочинів, але при цьому підкреслює, що не можна не бачити істотних відмінностей у їх природі, різній патології особи злочинців, чинниках, які зумовлюють цей специфічний вид злочинного насильства, тощо. Ось чому, на його думку, розглядатися самостійно повинні тільки два види злочинів: умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, адже їх кримінологічна характеристика, а надалі і запобігання мають багато спільних рис [56, с. 4].

Цілком підтримуючи висловлену вище позицію, зазначимо, що в основу об'єднання злочинів в окрему групу тяжких проявів насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи закладені такі критерії: 1) спосіб дії – насильство; 2) об'єкт посягання – суспільні відносини, ядро яких складає охорона фізичного статусу особи; 3) підвищена суспільна небезпечність діяння та умисна форма вини – тяжкі умисні злочини; 4) спільність у зумовленні злочинної поведінки винного та системі заходів запобігання [163, с. 36].

Таким чином, у нашій роботі ми будемо виходити зі спільного розгляду таких найнебезпечніших проявів насильства, як умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, вчинені особами похилого віку, оскільки їх

кримінологічно значущі риси та ознаки є максимально близькими між собою. Нагадаємо, що у попередньому параграфі ми прирівняли осіб похилого віку до осіб загального пенсійного віку.

Перед тим, як перейти до аналізу кількісно-якісних показників тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених особами похилого віку, розглянемо поняття «кримінологічна характеристика».

Незважаючи на те, що кримінологічна характеристика є одним із визначальних категорій у системі понятійного апарату кримінології, єдиної інтерпретації цього поняття в літературі немає. Вченими пропонуються різні варіанти відносно сутнісного змісту, складових та меж поняття кримінологічної характеристики. Залежно від обсягу елементів, які входять до складу цього поняття, погляди науковців відрізняються більш широким, або, навпаки, більш вузьким його розумінням [38, с. 83; 27, с. 157; 152, с. 14-15; 110, с. 162-165].

Перш ніж включити до змісту поняття кримінологічної характеристики умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, ті чи інші складові, вважаємо за доцільне погодитися з думкою В.Б. Ястребова. Так, вчений відмічає, що головна вимога, якій повинна відповідати кримінологічна характеристика злочинів, полягає передусім в тому, щоб об'єднані в ній дані найповніше відображали відомості щодо істотних ознак та якостей відображуваних в ній явищ та пов'язаного з ними певного кола обставин, важливих із точки зору запобігання злочинам [254, с. 16].

У зв'язку з цим виникає питання щодо введення до змісту поняття кримінологічної характеристики досліджуваної нами категорії злочинів даних про особу потерпілого. Зазначимо, що під час проведення досліджень певних видів злочинів деякими вченими вже робилися подібні пропозиції. Так, А.С. Лукаш рекомендує включити аналіз особи потерпілого до кримінологічної характеристики статевих злочинів [152, с. 14-15]; К.О. Полтава, в свою чергу, пропонує розглядати особу потерпілого як

складову частину поняття кримінологічної характеристики автотранспортних злочинів [180, с. 93].

Як показує проведене нами дослідження архівних кримінальних проваджень за статтями 115, 121 КК України, дії злочинців похилого віку нерідко бувають зумовлені поведінкою тих людей, яким у результаті злочину було завдано шкоди. З'ясовано, що у більшості випадків злочинець і жертва виявляються знайомими ще задовго до вчиненого, саме тому значимість особи та поведінки останньої є цілком очевидною. Крім того, вважаємо, що близькість жертви та злочинця необхідно віднести до однієї з особливостей розглядуваної нами категорії злочинів.

Отже, характеристика особи потерпілого є обов'язковим елементом кримінологічної характеристики умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. Оскільки нерідко ролі злочинця та потерпілого є тісно переплетеними, а іноді й взагалі поєднаними в одній особі, поведінка та характерні риси жертви злочину посідають чільне місце в детермінаційному комплексі. Із цієї причини буде доцільним розглянути особу потерпілого від аналізованих злочинів у підрозділі, присвяченому характеристиці особи потерпілого від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку.

Таким чином, вважаємо, що поняття «кримінологічна характеристика умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку», має включати: рівень, структуру, «ціну», динаміку, латентність, особи злочинця і потерпілого.

Отже, перейдемо до розгляду кожного з названих показників кримінологічної характеристики. Під рівнем злочинності розуміється фіксована в абсолютних величинах кількість зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, в Україні цілком чи в окремих її регіонах за певний період часу [130, с. 56]. Цей показник характеризує злочинність з кількісного боку та визначає її міру та розмір.

Зазначимо, що особи похилого віку відрізняються невисокою злочинною активністю. У загальній кількості зареєстрованих осіб, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, питома вага осіб похилого віку складає 8,42% та 4,69% (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Розподіл за віком виявлених осіб, які вчинили умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження в Україні, у 2018 р. [86]

Вікові групи	14-15	16-17	18-28	29-39	40-54	55-59	60 і більше
Злочини							
Умисні вбивства	5	17	240	312	288	61	85
Питома вага, %	0,49	1,68	23,78	30,92	28,54	6,04	8,42
Умисні тяжкі тілесні ушкодження	11	31	415	571	474	81	78
Питома вага, %	0,66	1,86	24,95	34,33	28,50	4,87	4,69

Як бачимо, порівняно з особами похилого віку меншу питому вагу складають особи віком 55-59 років та неповнолітні. Слід зазначити, що в останніх «у запасі» є тільки 4 активних роки, а в осіб похилого віку таких може бути і 10, і 20, і навіть більше. Наприклад, найстаршому з досліджених нами злочинців було 94 роки. Як показали результати проведеного нами дослідження, зі збільшенням віку кримінальна активність осіб похилого віку знижується ще більше.

Таким чином, отримані дані свідчать про особливість у цьому плані умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. Пояснити таку особливість можна низкою чинників:

– фізичною неможливістю доведення умислу на вчинення вказаних злочинів до кінця унаслідок хвороби, нестачі фізичних сил та ін.;

- досягненням певного рівня свідомості в силу значного життєвого досвіду, більшою розсудливістю і обережністю у зв'язку з віком;
- більш низьким коефіцієнтом «виживання» колишніх злочинців;
- зниженням психологічних, зокрема інтелектуальних, можливостей похилих осіб [15, с. 68-69].

Крім цього, з віком особи, як правило, проявляють підвищений інтерес до релігії, відвідують церкву, намагаються дотримуватися релігійних норм і правил, що може виступати ще одним із запобіжних вчиненню злочинів чинником. Зв'язок між зростанням релігійності та збільшенням віку людини підтверджують результати соціологічного дослідження, проведеного в Російській Федерації. Так, серед осіб 18-24 років релігійними себе вважали 29%, 25-39 років – 38%, 40-54 років – 44%, 55 років і старше – 49% [88]. Вважаємо за доцільне виділити цю ознаку як одну з характерних особливостей для осіб похилого віку.

Повертаючись до визначення рівня умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, пропонуємо розглянути його у таблицях 1.3 та 1.4.

Таблиця 1.3

Рівень умисних вбивств, вчинених особами похилого віку в Україні, за 2013-2018 рр. [41; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86]

Роки Найменування Показника	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Загальна кількість зареєстрованих умисних вбивств (ст. 115 КК України)	5792	11018	7993	5870	5029	5535
Кількість зареєстрованих умисних вбивств, вчинених особами похилого віку (ст. 115 КК України)	78	72	77	76	71	89
Загальна кількість виявлених осіб, які вчинили умисне вбивство (ст. 115 КК України)	1450	1590	1014	1037	1010	1009
Кількість виявлених осіб похилого віку, які вчинили умисне вбивство (ст. 115 КК України)	74	72	74	72	68	85

Таблиця 1.4

**Рівень умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку
в Україні, за 2013-2018 рр. [41; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86]**

Роки Найменування показника	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Загальна кількість зареєстрованих умисних тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121 КК України)	3026	3132	2481	2236	2058	2113
Кількість зареєстрованих умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку (ст. 121 КК України)	61	73	75	78	79	84
Загальна кількість виявлених осіб, які вчинили умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України)	2070	2008	1468	1492	1557	1663
Кількість виявлених осіб похилого віку, які вчинили умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України)	58	69	72	79	76	78

Таким чином, наведені у таблицях дані свідчать, що на протязі 2013-2018 рр. в Україні було зареєстровано 463 умисних вбивств та 450 тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, та виявлено 445 та 432 похилих осіб, які їх вчинили, відповідно. В зазначений період у цілому спостерігається тенденція до збільшення кількості тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. Щодо умисних вбивств, то у 2014 р. та у 2016-2017 рр. простежується невелике зниження їх рівня. Як зазначають вчені, незначне зниження злочинності, може бути пов'язане з різного роду випадковими обставинами, а не глибинними процесами і явищами, що визначають стан та інші характеристики злочинності, рівень реальної напруженості кримінальної ситуації [26, с. 37-38]. Вбачається, що зниження злочинності неодмінно повинно супроводжуватися позитивними соціально-економічними та політичними змінами в суспільстві, яких за даний період у країні не відбувалося. У 2018 р. спостерігається помітне зростання рівня цих злочинів.

Ще одним кримінологічно значущим показником злочинних проявів, що визначає злочинність з якісної сторони, є її структура. Структура злочинності розкриває її внутрішній зміст, співвідношення окремого виду або групи злочинів до всієї маси злочинності у тому або іншому регіоні за конкретний період. Структура злочинності може бути побудована за різними групованими ознаками: соціально-демографічними, кримінально-правовими і кримінологічними [128, с. 18].

Вважаємо, що аналіз структури умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, слід розпочати з визначення частки зазначених злочинів у структурі умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених в Україні протягом 2013-2018 рр.¹ Так, у 2013 р. частка умисних вбивств, учинених особами похилого віку, в загальній структурі умисних вбивств склала 1,34%; у 2014 р. – 0,65%; у 2015 р. – 0,96%; у 2016 р. – 1,29%; у 2017 р. – 1,41%; у 2018 р. – 1,60%. Частка тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, в загальній структурі цих злочинів у 2013 р. становила 2,01%; у 2014 р. – 2,33%; у 2015 р. – 3,02%; у 2016 р. – 3,48%; у 2017 р. – 3,83%; у 2018 р. – 3,97%.

Питома вага злочинців похилого віку, що вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, у загальній кількості цих злочинців склала: у 2013 р. – 5,10% та 2,80% відповідно; у 2014 р. – 4,52% та 3,43%; у 2015 р. – 7,29% та 4,90%; у 2016 р. – 6,94% та 5,29%; у 2017 р. – 6,73% та 4,88%; у 2018 р. – 8,42% та 4,69%.

Таким чином, за останні 6 років питома вага умисних вбивств, вчинених особами похилого віку, коливається в межах 0,65%–1,60%, тяжких тілесних ушкоджень – 2,01%–3,97%; питома вага злочинців похилого віку, що вчинили умисні вбивства, – 4,52%–8,42%, що вчинили тяжкі тілесні ушкодження – 2,80%–5,29%. Як бачимо, частка зазначених злочинів є

¹ Далі у підрозділі наведено дані зі статті Самойлової О. М. Кількісні та якісні показники умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2015. Вип. 29. С. 224–235.

незначною, проте на протязі досліджуваного періоду відмічається її нестійкість, фактично розкид у 2 рази, що є тривожною тенденцією.

Подальше дослідження структури аналізованої нами категорії злочинів здійснимо, виходячи із кримінально-правових та кримінологічних ознак. До кримінально-правових ознак належать: наявність співучасті, форма вини, мотиви, мета злочинної діяльності, характеристика обставин, що обтяжують або пом'якшують покарання, та ін.

Поміж 30 складів злочинів, передбачених Розділом II Особливої частини КК («Злочини проти життя і здоров'я людини»), умисне вбивство (ст. 115 КК України) та умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України) є найбільш тяжкими за своїми наслідками та поширеними серед насильницьких злочинів. За всіх часів вони належали до особливо небезпечних [91, с. 37].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень показав, що майже всі умисні вбивства (96,1%) та тяжкі тілесні ушкодження (98,5%) були вчинені особами похилого віку одноособово. В решті випадків у переважній більшості була зафіксована проста співучасть без попередньої змови. У порівнянні з часткою осіб у загальній злочинності, які вчинили злочини в групі (19,9%) [139, с. 74], такий показник є набагато меншим.

Вважаємо, що одноособовий характер вчинення досліджуваних злочинів можна пояснити переважно їх спонтанним характером. Майже в усіх умисних вбивствах (96,25%) та в усіх умисних тяжких тілесних ушкодженнях (100%) умисел на вчинення злочину виник раптово, злочини вчинювалися «згоряча», тому відсутнє було їх планування, ретельна підготовка. Лише у 3,75% випадків мало місце заздалегідь обмірковане умисне вбивство. Отримані результати підтверджують результати інших досліджень щодо імпульсивності, швидкого, але не завжди адекватного ситуації реагування на «подразник» об'єктивного середовища, яке властиве злочинній поведінці осіб похилого віку. Встановлено, що старечому організму є притаманним знижений «іmunітет» до зовнішніх подразників, і

його реагування на них далеко не завжди контролюється розумом, особливо, коли інтелект слабшає [116, с. 271]. У цьому аспекті проявляється відмінна ознака злочинців похилого віку, які вчинили аналізовані нами злочини.

На підтвердження вищезазначеного можна навести таку фабулу архівної кримінальної справи, що була розглянута Апеляційним судом Миколаївської області у 2006 р. Так, 63-річний винний А. вигулював свою собаку. В цей час 32-річний потерпілий Н., що є сусідом винного, виносив у двір дитячу коляску. На першому поверсі потерпілий зустрівся з А. та зробив йому зауваження щодо вигулу їм собаки без намордника і повідця, оскільки собака лаяв і кусався. В ході цього конфлікту А. зайшов до своєї квартири, схопив кухонний ніж і на сходовій клітці під'їзду наніс два удари ножем потерпілому Н. Від заподіяних травм останній помер¹.

Серед мотивів учинення умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень традиційно домінують «раптово виниклі особисті неприязні стосунки»: за ст. 115 КК України – у 84,4% випадків², за ст. 121 КК України – у 93,3%. Певна частина злочинів була вчинена з корисливих мотивів (7,3% умисних вбивств). Як показало наше дослідження, жінками похилого віку з корисливих мотивів було вчинено кожне п'яте умисне вбивство. Уявляється, що зовнішній вигляд таких злочинниць зазвичай викликає довіру та симпатію. Жінки похилого віку завжди сприймаються як певний символ «матері» або «старшої сестри», тому ступінь довіри до них досить висока [19, с. 92]. Ілюстрацією до вищесказаного може стати архівна кримінальна справа, розглянута Апеляційним судом Харківської області. Засуджена 61-річна М. їздила по селах України та пропонувала самотнім старим людям свою допомогу у веденні домашнього господарства. Увійшовши в довіру, жінка вбивала потерпілих та заволодівала їх майном. Загалом засудженою було вбито 4 жінки віком від 68 до 77 років³.

¹Архів Апеляційного суду Миколаївської області за 2006 р. (Кримінальне провадження № 1-52/2006).

²У деяких вироках архівних кримінальних справ було вказано на 2 мотиви, тому сума процентних показників перевищує 100%.

³Архів Апеляційного суду Харківської області за 2008 р. (Кримінальна справа №1-3/2008).

Продовжуючи розгляд мотивів аналізованих нами злочинів, зазначимо, що з мотивів помсти було вчинено 6,3% та 1,0% злочинів; хуліганські мотиви зустрічалися в 1% та 1,5% випадків; із мотивів ревнощів зафіксовано 5,4% та 2,1% злочинів; інші мотиви зустрічалися у 1% та 2,1% злочинів відповідно.

Під час визначення мети вчинення особами похилого віку умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень встановлено таке: у 76,7% умисних вбивств та 68,3% умисних тяжких тілесних ушкоджень метою вчинення злочинів стало нанесення шкоди або позбавлення життя людини, при цьому у 12% випадків учиненню умисного вбивства передувало систематичне зловживання з боку потерпілих алкогольними напоями, образи, погрози та побиття. Цілі отримання матеріальної вигоди або звільнення від матеріальних затрат, приховання іншого злочину або полегшення його вчинення, помста, хуліганські спонукання зустрічалися у 23,3% та 31,7%.

При дослідженні архівних кримінальних справ були вивчені також вид і розмір кримінального покарання. Нами встановлено, що до 96,3% (ст. 115 КК України) та 43,9% (ст. 121 КК України) винних було застосоване покарання у виді позбавлення волі; 2,7% та 1% винних були визнані неосудними. На підставі ст. 75 КК України 1% та 55,1% винних були звільнені від відбування покарання з випробуванням. При цьому суд брав до уваги обставини, що пом'якшують покарання. Серед останніх найчастіше враховувалися: щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину (44,8% та 61,3%), похилий вік винного (28,9% та 30,7%), вчинення злочину вперше (21,5% та 22,2%), стан здоров'я винного (14,9% та 11,6%), неправомірна поведінка потерпілого (10,3% та 4,7%).

Під час призначення покарання судом ураховувалася також наявність обтяжуючих обставин. Так, стосовно 67,2% та 56,6% осіб обставиною, що обтяжує покарання, стало вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння; у 16,8% та 4,2% випадків злочин було вчинено щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані. Вчинення злочину повторно та рецидив злочину як обтяжуюча

обставина зафіксовано стосовно 4,6% та 1,5% осіб відповідно. Крім цього, серед засуджених за ст. 115 КК України 0,5% осіб вчинили злочин з особливою жорстокістю.

Продовжуючи розгляд питання щодо виду та розміру покарання, зазначимо про таке: у переважній більшості випадків до винних у вчиненні умисних вбивств було застосоване покарання у виді позбавлення волі (96,3%). Так, найчастіше злочинці засуджувалися до позбавлення волі на строк від 10 до 15 років – 32,7% та понад 5 і до 8 років – 31,9%. На строк до 5 років було засуджено 16,8% злочинців, понад 8 і до 10 років – 11,2%; до 3,8% злочинців було застосовано покарання у виді довічного позбавлення волі.

За вчинення умисних тяжких тілесних ушкоджень понад половини винних було звільнено від відбування покарання з випробуванням (55,1%); до решти було застосоване покарання у виді позбавлення волі (43,9%). Так, 23,3% винних були позбавлені волі на строк до 5 років включно, 18,5% – на строк понад 5 і до 8 років, 2,1% – понад 8 і до 10 років. Для порівняння зазначимо, що за даними дослідження умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, лише 13,9% осіб було звільнено від відбування покарання з випробуванням [60, с. 19]. Як бачимо, осіб аналізованої нами категорії злочинів майже в 4 рази частіше суди звільняли від відбування покарання, враховуючи, вочевидь, похилий вік таких осіб, стан їх здоров'я тощо.

Наразі перейдемо до розгляду кримінологічної структури аналізованої категорії злочинів. Кримінологічна структура умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень відображає їх узагальнену характеристику за низкою кримінологічних ознак, до яких можна віднести: місце і час їх вчинення, спосіб, знаряддя, географію, ціну тощо.

Так, у ході нашого дослідження встановлено, що в основному аналізовані нами злочини були вчинені в селах та селищах міського типу: за ст. 115 КК України – 47,5%; за ст. 121 КК України – 65,5% злочинів. Рідше вказані злочини вчинювалися в районних центрах – 28,2% та 18,5% та в

обласних центрах – 24,3% та 16% відповідно. «Сільський» характер умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинені особами похилого віку, можна пояснити низкою існуючих у цій місцевості криміногенних чинників, які сприяють вчиненню вказаних злочинів. До їх числа, зокрема, належать:

- більш низький рівень освіти і культури населення (особливо культури у взаємовідносинах з оточуючими);
- усталені звички вирішувати спори і конфлікти переважно за допомогою насильства [21, с. 25];
- недосконалість основних сфер життєдіяльності, відсутність роботи, бідність та масова алкоголізація населення, монотонність життя, передчасне старіння, самотність (діти та внуки від'їжджають у місто) та ін.

При дослідженні кримінальних справ (проваджень) вивчалася топографія вчинення особами похилого віку умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень. Так, переважну більшість злочинів було вчинено у будинках та квартирах потерпілих або злочинців: за ст. 115 КК України – 76,1%; за ст. 121 КК України – 67,9%. Пояснюється це, як правило, спільним розпиттям за місцем мешкання зазначених осіб алкогольних напоїв та виникненням на цьому ґрунті сварок та бійок. В інших випадках, а саме у 23,9% та 32,1%, місцем вчинення злочину ставали: прибудинкова територія, вулиця, кафе, магазин тощо.

Що стосується пори року вчинення особами похилого віку умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, то нами встановлено, що злочини за ст. 115 КК України частіше вчинювалися восени та взимку (57,2%), а за ст. 121 КК України – весною і влітку (56,7%). При цьому найбільша кількість умисних вбивств припадає на січень (11,2%), що можна пояснити довгими святами, які супроводжуються розпиванням спиртних напоїв. Найбільша кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень вчинюється у травні (12,9%). Вчинення тяжких тілесних ушкоджень нерідко пов'язується із суперечками з приводу межі між земельними ділянками,

будівельними роботами на сусідніх ділянках тощо. Саме цим, на наш погляд, можна пояснити переважний характер вчинення цих злочинів весною та влітку [210, с. 230]. Найменша кількість указаних злочинів вчинювалася у березні (4,8% та 5,7%, відповідно).

За часом доби, за даними нашого дослідження, найменшу кількість зазначених злочинів було вчинено з 4.00 до 8.00 (6,7% та 3,6%). У ранкові години з 8.00 до 12.00 кількість злочинів складала 8,3% та 13,9%; у денні години з 12.00 до 16.00 – 17,1% та 19,6% відповідно. Таким чином, чверть умисних вбивств та третину умисних тяжких тілесних ушкоджень було вчинено особами похилого віку вдень, з 8 до 16 години. Пояснюється це тим, що майже всі винні особи після виходу на пенсію припиняли трудову діяльність, у них з'являвся надлишок вільного часу, який заповнювався вживанням алкоголю разом із потерпілими, понад половини з яких також не займалася суспільно корисною працею. Стосовно найбільшої кількості умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, то вона фіксується з 16.00 до 20.00 – 29,6% та 35,5%; потім спостерігається повільне їх зниження: з 20.00 до 24.00 – 22,5% та 18,1%; з 0.00 до 4.00 – 15,8% та 9,3% відповідно.

Щодо розподілу вчинення умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень за днями тижня, то нами виявлено, що за ст. 115 КК України найнебезпечнішим днем виявилася субота (20,1%), за ст. 121 КК України – понеділок (17,5%). Найспокійнішим днем стала неділя – 9,3% та 11,9%. Щодо інших днів тижня, то кількість вчинених злочинів мала незначні відмінності. У зв'язку з тим, що абсолютна більшість винних осіб похилого віку не працювала, нами не були підтверджені результати інших досліджень щодо вчинення більшої половини злочинів у п'ятницю та вихідні дні [131, с. 86].

Проведене дослідження торкнулося також вивчення способів учинення злочинів. Так, переважну більшість умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, а саме 74,5% та 74,6%, було вчинено особами похилого

віку шляхом нанесення ударів подручними предметами та предметами господарсько-побутового призначення. У 8,1% та 19,4% випадків удари наносилися руками і ногами. Задушення (повішення) мало місце у 7,5% та 0,5% випадків; підпалення – у 1,2% та 3,3%. Також відмітимо, що за вказаних обставин жертві умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень заподіювалися одиничні ушкодження (у 30,2% та 61,4% випадків); у 24,2% та 16,4% випадків кількість нанесених ударів склала 2-3, та у решті випадків потерпілому завдавалися чисельні тілесні ушкодження – 45,6% та 22,2%. Таким чином, майже половина умисних вбивств вчинювалася особами похилого віку шляхом нанесення чисельних ударів, що можна пояснити зниженим почуттям самоконтролю зазначених осіб, яке ще більше послаблювалося внаслідок алкогольного сп'яніння.

Абсолютній більшості досліджуваних злочинів є властивим використання винним як знаряддя вчинення злочину різних предметів, що першими попадалися під руку. Так, 85-річний винний Д. пояснював: «... де й сили взялися, я схопив перше, що попало під руки і вдарив Г. по голові. Весь час намагаюся пригадати, що це було, чи це був стілець, чи це була сокира, бо вони лежали поруч, пригадати не можу...»¹.

Водночас зазначимо, що близько половини умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень було вчинено особами похилого віку за допомогою ножа – 41,3% та 51,4%; в інших випадках знаряддями злочинів стали сокира (17,3% та 4,5%), предмети сільськогосподарського призначення: лопата, граблі, коса, вила та ін. (15,4% та 10,6%); у 8,7% та 2,2% випадків мало місце застосування вогнепальної зброї. У решті випадків (17,3% та 31,3%) знаряддями вчинення злочинів стали предмети, що не мають певного функціонального призначення (фрагменти скляної банки, мотузка, камінь, залізна лозина тощо). В решті випадків будь-які предмети не застосовувалися.

¹Архів Гребінківського районного суду Полтавської області за 2010 р. (Кримінальне провадження № 1-8/2010).

Слід наголосити на тому, що характерною рисою умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинені особами похилого віку, є їх поширеність у сімейно-побутовій сфері. Зазначимо, що сімейно-побутові відносини – це сукупність сімейних, а також прирівняних до них відносин, що виникають між особами, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, а також сукупність сусідських, товариських, дружніх, інтимних стосунків і дозвільних взаємин поза сім'єю, що складаються у сімейно-побутовій сфері і пов'язані із задоволенням матеріальних і духовних потреб їх учасників [61, с. 18]. За даними нашого дослідження, у 89,8% випадків потерпілими від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинені особами похилого віку, стали особи з найближчого оточення: близькі родичі, чоловік або дружина, співмешканці, сусіди, приятелі. Ці дані підтверджені й результатами інших досліджень [11, с. 58].

У літературі висловлена думка про те, що конфлікти в родині в основному виникають через житлові проблеми, що призводять до психологічної напруги [200, с. 35-36]. Ілюстрацією до вищесказаного слугують, наприклад, випадки, коли після розлучення колишні чоловік та дружина змушені продовжувати мешкати разом. Так, вироком Корабельного районного суду м. Миколаєва у 2004 р. було засуджено 63-річного пенсіонера О., який у стані алкогольного сп'яніння в процесі конфлікту з колишньою дружиною через те, що остання залишила не вимкненим світло у ванній кімнаті, вилив на неї кип'яток компоту, спричинивши жінці тяжкі тілесні ушкодження¹.

Що стосується географії умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, то слід зазначити, що в офіційній статистиці відсутні дані стосовно регіонального поширення аналізованої нами категорії злочинів. Відповідні відомості були отримані

¹Архів Корабельного районного суду м. Миколаєва за 2004 р. (Кримінальне провадження №1-502/2004).

нами на підставі звернень до Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України¹. Згідно з отриманими даними найбільша кількість умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, щороку реєструється в Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Одеській, Харківській областях. Найменшу кількість указаних злочинів зафіксовано в Закарпатській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях. Як бачимо, наведений розподіл по областях у цілому збігається з «традиційною» поширеністю умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, зареєстрованих в Україні.

Характеристика умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинені особами похилого віку, була б неповною без розгляду їх наслідків, основним критерієм яких є «ціна». «Ціна» злочинності визначається як прямі та побічні витрати фізичного, матеріального, морального характеру, яких зазнає держава та суспільство внаслідок вчинення злочинів, спрямовані на подолання наслідків злочинних діянь, утримання всієї правоохоронної, кримінально-виконавчої системи та інших інститутів держави, а також сукупні активи злочинних угруповань і їх витрати на підтримку своєї злочинної діяльності [222, с. 15].

Висновки щодо характеру спричиненої фізичної шкоди нами були зроблені за результатами узагальнення 400 архівних кримінальних проваджень за статтями 115, 121 КК України. Так, у результаті вчинення особами похилого віку 206 умисних вбивств та 194 тяжких тілесних ушкоджень загинула 261 особа, 173 особам були спричинені тяжкі тілесні ушкодження.

Узагальнені матеріали судової практики дозволили визначити і розмір матеріальної шкоди, тобто прямий збиток майнового характеру. Так, у 217 випадках (54,25%) цивільні позови заявлені не були, при чому у третині цих випадків цивільні позови не заявлялися з причин добровільного

¹За виключенням відомостей управлінь інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України у Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим.

відшкодування винним матеріальних збитків на стадії досудового слідства. У 17 випадках (4,25%) при постановленні вироку з різних причин цивільні позови були залишені без розгляду. За матеріалами 166 кримінальних проваджень (41,5%), по яких цивільні позови були заявлені, розмір прямої матеріальної шкоди, що підлягала відшкодуванню, сягнув 679 176,23 грн. До цієї суми були включені витрати, пов'язані з лікуванням потерпілих, похованням загиблих та ін. Непряма матеріальна шкода складалася із судових витрат у сумі 149 938,88 грн, що були витрачені на проведення різних експертиз. Таким чином, «ціна» матеріальної шкоди від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що були вчинені особами похилого віку, склала майже 830 тис. грн.

При визначенні моральної шкоди нами було встановлено таке: за 281 кримінальними справами (провадженнями) (70,25%) цивільні позови про відшкодування фізичних та моральних страждань заявлені не були. В решті випадків, а саме за 119 кримінальними справами (провадженнями) (29,75%), розмір моральних збитків, що підлягали відшкодуванню, сягнув 4 198 644,85 грн.

Таким чином, «ціна» умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, виявляється вкрай високою. І якщо матеріальні збитки можна хоча б приблизно підрахувати й оцінити, то цінність людського життя, глибину душевних травм від втрати близьких та рідних, моральні і фізичні страждання у зв'язку з утратою здоров'я далеко не завжди можливо піддати грошовому виразу та виміру.

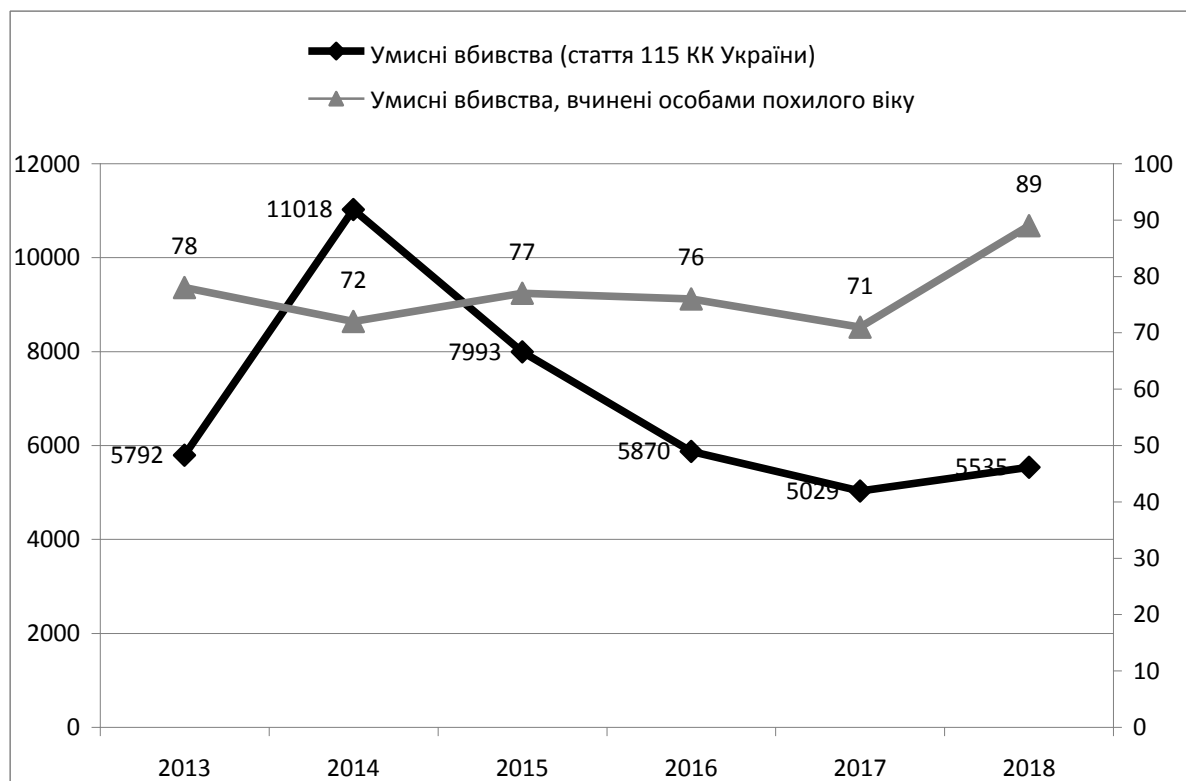
Ще одним важливим показником, який характеризує злочинність, є її динаміка. Динаміка злочинності – це зміна всіх кількісних і якісних показників злочинності за певний проміжок часу на певній території. Динаміка обчислюється у відсотках як співвідношення показників звітного періоду до показників будь-якого минулого періоду, що прийнятий за базу порівняння [221, с. 20]. Визначення динаміки злочинності дозволяє розкрити

основні тенденції та закономірності її розвитку (зниження або зростання, зміни в структурі і т. ін.).

Так, динаміка умисних вбивств, вчинених особами похилого віку, відрізняється від загальної динаміки умисних вбивств (див. граф. 1.1). Так, у 2014 р. кількість умисних вбивств, вчинених особами похилого віку, зменшилася на 7,6%, а у 2015 р. спостерігається їх зростання на 6,9%. У наступні 2 роки знову відбувається зниження показників таких убивств на 1,2% у 2016 р. та на 6,5% у 2017 р. Однак у 2018 р. виявляється стрімке зростання кількості цих злочинів на чверть (25,3%). Що стосується загальної динаміки умисних вбивств, то у 2014 р. простежується зростання їх кількості з 5792 до 11018 (+90,2%), з 2015 по 2017 рр. фіксується поступове їх зниження: -27,4% у 2015 р.; -26,5% у 2016 р.; -14,3% у 2017 р. Однак у 2018 р. знову бачимо приріст (+10%).

Графік 1.1

*Динаміка умисних вбивств,
вчинених особами похилого віку в Україні за 2013-2018 рр.*

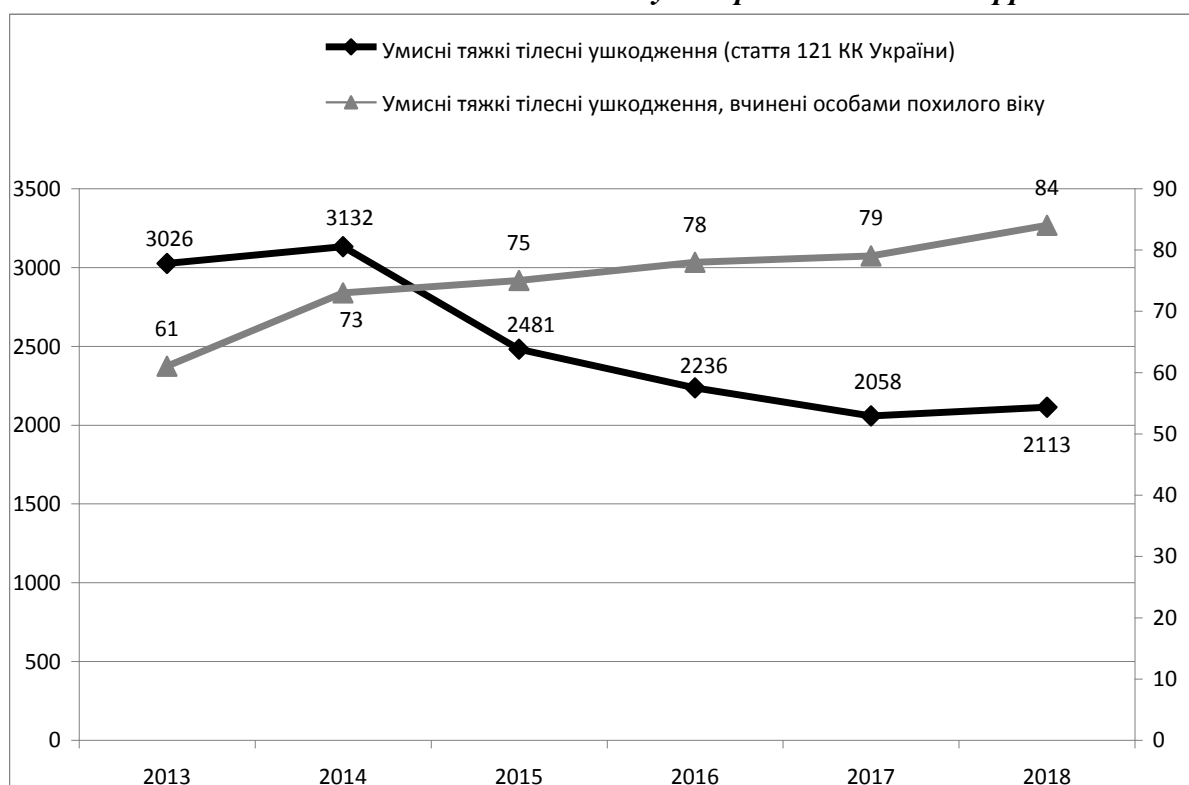
Динаміка тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, має певні характерні коливання (див. граф. 1.2). Так, починаючи з

2013 р. фіксується стабільний приріст останніх: 2014 р. – 73 (+19,6%), 2015 р. – 75 (+2,7%), 2016 р. – 78 (+4,0%), 2017 р. – 79 (+1,2%), 2018 р. – 84 (13,5%). Загалом за 6 років бачимо зростання показників більше, ніж на третину. При цьому загальна динаміка умисних тяжких тілесних ушкоджень з 2015 р. зменшується – 2481 (–20,7%), 2016 р. – 2236 (– 9,8%), 2017 р. – 2058 (– 7,9%). Втім, у 2018 р. спостерігається збільшення цього показника на 2,67%.

Як бачимо, динаміка умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, є доволі несприятливою та має тривожні тенденції. В окремі роки її приріст сягає 19-25%.

Графік 1.2

Динаміка умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку в Україні за 2013-2018 рр.

Ще одним кримінологічно значущим елементом тяжких насильницьких злочинів є їх латентність. Єдиного визначення поняття латентної злочинності в юридичній літературі не існує. Найбільш правильним, на наш погляд, є визначення латентної злочинності як сукупності фактично вчинених злочинів, однак невиявлених або таких, що внаслідок інших певних обставин не стали відомими правоохоронним і судовим органам, відомості про які у

зв'язку з цим не знаходять відображення в офіційній кримінально-правовій статистичній звітності [169, с. 12]. Залежно від обставин, з якими пов'язане приховування злочину, виокремлюють такі види латентної злочинності:

1) природна латентність, коли про факт вчинення злочину ані правоохоронним, ані посадовим особам, ані окремим громадянам нічого не відомо;

2) штучна латентність, коли факт вчинення злочину став відомий потерпілим чи стороннім особам, але вони через неясність ситуації або неправильну правову оцінку не повідомляють про злочин в органи кримінальної юстиції;

3) «суміжні ситуації», коли факт вчинення злочину став надбанням як окремих громадян, так і посадових осіб, але ні ті, ні інші не повідомляють про це у відповідні органи, і мотиви такого неповідомлення можуть бути різними;

4) процесуальна латентність – це злочини, про які органу, що веде боротьбу зі злочинністю, стало відомо, але його представник з різних причин не реєструє виявлений злочин [168, с. 72].

Латентні вбивства можуть бути як природно латентними, так і штучно латентними. Природно латентними вони стають у випадках вбивств із наступним приховуванням трупа (факт вчинення злочину відомий тільки винній особі), а штучно латентними – у випадках, пов'язаних перш за все з поведінкою очевидців злочину. Необхідно відмітити також, що чимало вбивств кваліфікується слідством, як тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого. Робиться це в угоду отримання кращих показників [120, с. 55]. Також латентизації частини вбивств, які реєструються як випадки «некримінальної смерті» (через самогубство, нещасний випадок, хворобу та ін.), сприяють об'єктивні умови (неможливість установити причини смерті через складність травм) або недостатність професійної підготовки працівників органів охорони здоров'я (перш за все, судово-медичних установ), а також їх професійна несумлінність [100, с. 216].

У кримінологічній науці умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження відносять до групи злочинів, латентність яких мінімальна і не перевищує 30%. Вважається, що більшість із них потрапляє до офіційної статистики [148, с. 64]. Низький рівень латентності зумовлюється насамперед очевидністю вчинених тяжких злочинів, інформація про які швидко поширюється, адже самотійно вилікувати отримані травми без звернення до медичних установ або поховати труп без дозволу на це відповідних органів практично неможливо [163, с. 56].

Вбачається, що умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, що вчинені особами похилого віку, притаманний найменший рівень латентності серед усіх тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи. Вважаємо, що така ситуація виникає, по-перше, через фізичну неможливість багатьох осіб похилого віку приховати труп або сліди злочину, саме тому вчинене обов'язково стає «надбанням» оточуючих. По-друге, за результатами нашого дослідження виявлено, що жертвами вказаних злочинів в основному стають знайомі та близькі злочинцю люди, тому винні не зникають з місця події, а здебільшого самі звертаються до правоохоронних органів з повідомленням про вчинене.

Як вже було відмічено, кримінологічна характеристика умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, включає в себе також відомості про особу злочинця та потерпілого, які ми розглянемо в подальших підрозділах дисертаційного дослідження.

1.3 Соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні риси особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження

Вивчення особи є об'єктом наукового інтересу багатьох дисциплін, але в кожній вона досліджується під особливим кутом зору, з позицій свого предмета та методів. Зокрема, в тому чи іншому ракурсі особу розглядають

філософія, соціологія, педагогіка, фізіологія, психологія, психіатрія та ін. Для кримінології об'єктом пізнання виступає такий своєрідний тип особи, як особа злочинця. Її дослідження є однією з найважливіших проблем сучасної кримінологічної науки, відправною точкою аналізу причин злочинної поведінки й основним об'єктом профілактичного впливу з метою запобігання злочинам [243, 64].

Однак, незважаючи на величезне значення, універсального та загальноприйнятого визначення, поняття «особи злочинця» в кримінології й досі не існує. Причина цього – наявність великої кількості різноманітних думок та поглядів, що виникають під час вивчення вказаної проблеми.

Якщо проаналізувати всі викладені в науковій літературі підходи до розуміння особи злочинця, то можна поділити їх на дві основні групи. До першої групи необхідно віднести позиції тих учених, які вважають, що загальне визначення особи злочинця не має права на існування, оскільки не можна об'єднати всіх осіб, які вчинили різноманітні злочини та які відрізняються за своїми кримінологічними характеристиками, одним поняттям, тому що всі вони мають лише одну загальну властивість, причому юридичного порядку: будь-хто з них порушив закон [103, с. 101]. Вважається, що для визначення особи злочинця достатньо традиційного і дуже точного за своїм змістом поняття «суб'єкт злочину». Цієї точки зору дотримуються Я. М. Яковлев [253, с. 18], Г. М. Резник [202, с. 31], Г. А. Аванесов [2, с. 164] та ін.

Крім того, російський кримінолог Ю. Д. Блувштейн зазначав, що немає навіть достатніх підстав шукати деяку специфічну систему властивостей (установку, спрямованість, дефектність правосвідомості), яка була б характерною для особи суб'єктів багатьох злочинів [34, с. 98].

Прихильники зазначеної позиції вважають, що про особу злочинця можна говорити лише щодо людини, яка вчинила низку умисних, цілеспрямованих, передбачених кримінальним законом дій заради реалізації загального для них мотиву [94, с. 23]. Водночас викладена точка зору

викликає певні заперечення. По-перше, вказаний підхід об'єднує кримінологічний аналіз феномену особи злочинця, оскільки з поля зору дослідника випадають ситуаційні та випадкові типи злочинців [98, с. 37]. По-друге, для цілей кримінологічного аналізу поняття «суб'єкт злочину» уявляється явно недостатнім, оскільки воно не несе в собі наукової інформації відносно того, чим саме відрізняються злочинці від не злочинців, окрім того, що вони вчинили суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом. По-третє, якщо відмінною характеристикою злочинців є тільки факт вчинення злочину, то, отже, злочинних дій практично можна чекати від будь-кого. В цьому випадку особа випадає з числа об'єктів виховного та іншого впливу, оскільки в неї відсутні криміногенні риси, які призвели до вчинення злочину [14, с. 14].

Друга група об'єднує в собі найбільш поширені погляди, згідно з якими кримінологи намагаються виділити в особі злочинця головну ознаку, яка саме й відрізняє останнього від інших осіб, які не вчиняли злочин. Для позначення цієї риси вченими використовуються різні терміни: «криміногенна спрямованість», «антисупільна спрямованість», «супільна небезпечність» тощо. Так, видатний вчений О. Б. Сахаров вважав, що якісна специфіка особи злочинця полягає в її антисоціальній спрямованості, яка характеризує особу як суспільно небезпечну. Поняття супільної небезпечності особи злочинця кримінолог пов'язував з наявністю соціально негативних морально-психологічних властивостей та якостей, завдяки яким особа здатна за певних обставин обрати антисупільний варіант поведінки та вчинити злочин. При цьому він зазначав, що супільна небезпечність різних категорій злочинців кількісно та якісно не рівнозначна, так само, як не рівнозначні характер та ступінь супільної небезпечності різноманітних злочинів [217, с. 15-16].

Схожої точки зору дотримується й багато інших науковців. Так, супільну небезпечність як суттєвий та необхідний елемент характеристики особи злочинця виділяли такі вчені як П. С. Дагель [67, с. 49], І. М. Даньшин

[68, с. 124], О. М. Джужа [99, с. 84], А. П. Закалюк [90, с. 239], К. Є. Ігошев [97, с. 19], Н. С. Лейкіна [145, с. 9], Є. К. Флоря [239, с. 11] та ін.

Вважаємо за доцільне приєднатися до другого підходу. На нашу думку, саме суспільна небезпечність особи злочинця дозволяє виділити таку особу як якісно відмінну від інших осіб. Серед прихильників цієї позиції найбільш вдалим, повним та обґрунтованим виглядає визначення особи, яке було сформульоване свого часу І.М. Даньшиним. Учений розглядав особу злочинця як сукупність істотних та стійких суспільних властивостей і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпечності, а винній в ньому особі – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [69, с. 107].

Розглядаючи особу злочинця, не можна оминати увагою питання стосовно співвідношення біологічного і соціального в ній. Дискусія відносно зазначеної проблеми ведеться вже давно, і суть її зводиться до встановлення тих якостей в особі, від яких саме й залежить злочинна поведінка: від біологічних (генетично детермінованих) чи від соціальних (набутих у процесі життя в суспільстві). Погляди тих науковців, які відстоюють обумовленість поведінки злочинців виключно біологічними [151, с. 160-179; 237, с. 66-73] або виключно соціальними [49, с. 139-154; 76, с. 63-73] чинниками, уявляються занадто односторонніми та спрощеними.

Безперечно, що природжені властивості людини, такі як тип нервової системи, темперамент, інтелектуальні особливості багато в чому визначають форму поведінки людини, накладають відбиток на її діяльність та окремі вчинки, зумовлюють характер реакції на зовнішні подразники, однак визначального значення для виникнення наміру на вчинення злочину вони не мають.

Серед біологічних ознак особи неабияке значення мають і вікові особливості. Для досліджуваної нами категорії злочинців – злочинців

похилого віку – характерними є певні вікові природні зміни фізіології та психіки. Так, із віком відбуваються зміни у центральній нервовій системі, уповільнюються психомоторні реакції, виникає спад розумової діяльності, знижується концентрація уваги, слабшає контроль над своєю поведінкою та ін. До того ж окремі, в минулому сформовані, особистісні риси негативного характеру в похилому віці здатні загострюватися, суттєвим чином впливаючи на процес мотивації [19, с. 94]. Все це, безумовно, може мати вплив на поведінку особи, в тому числі й на злочинну. Однак необхідно зазначити, що серед біопсихологічних властивостей будь-яких осіб немає таких, які б беззаперечно свідчили про невідворотність вчинення злочину.

Водночас зазначимо, що проведені кримінологічні дослідження показують наявність стійкої залежності між окремими видами злочинів та окремими видами психічних аномалій. Мова, звичайно, йде про осудних осіб, які є суб'єктами злочинів, а отже, й об'єктом вивчення кримінології. Так, зазначені дослідження довели, що психічні аномалії перешкоджають засвоєнню особою суспільних цінностей, установленню нормальних соціальних зв'язків, сприяють звуженню та одноманітності її соціальної діяльності. У зв'язку з цим і з'являється реальна загроза вчинення злочину. Проте ми згодні з тими науковцями, які вважають, що наявність психічних і фізичних аномалій у деяких злочинців ще не свідчить про генетичні корені злочинності [122, с. 74]. По-перше, сама проблема виникнення психічних аномалій у значній мірі соціальна: переважна більшість психічних розладів та відхилень має соціальні причини і не зумовлена генетично [217, с. 20]. По-друге, дослідження психіатрів установили, що навіть в гострому хворобливому стані психічно хворі особи в основному ведуть себе в рамках тих норм, стереотипів поведінки, в яких вони сформувалися [75, с. 220].

Отже, на сьогоднішній день більшість кримінологів наголошують на тому, що соціальне та біологічне в особі не протистоять одне одному, а тим більше не є взаємовиключними, а знаходяться в нерозривній єдності, взаємозв'язку та взаємообумовленості [217, с. 25; 150, с. 12-13; 68, с. 118;

155, с. 51-52]. При цьому науковці схилиються до думки, що соціальні якості і властивості є головними, домінуючими, і саме вони зумовлюють поведінку людини в суспільстві [130, с. 83].

Ще одним важливим етапом пізнання особи злочинця є вивчення її структури. В структурі особи злочинця відображається не лише різноманітність ознак, що її утворюють, а й їх різноманітна роль в етіології злочинної поведінки.

У кримінологічній літературі існує чимало міркувань стосовно визначення змісту структури особи злочинця [17, с. 89-90; 67, с. 61-70; 217, с. 27-34; 98, с. 45-48; 117, с. 101; 69, с. 110]. Найбільш розгорнутою та детальною, на наш погляд, є структура особи злочинця, запропонована А. П. Закалюком. Автор виділяє дев'ять блоків (груп) ознак, серед яких:

а) три відображають соціальну характеристику особи злочинця (її особистість):

- ознаки формування, соціалізації особи;
- ознаки соціального статусу та соціальних ролей;
- безпосередні ознаки спрямованості особистості;

б) п'ять — біосоціальні, що включають:

- демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення;
- психофізіологічні особливості, у тому числі генетичного походження;
- показники фізичного стану здоров'я;
- показники психічного стану здоров'я;
- індивідуальні психологічні риси.

в) окремий дев'ятий блок містить ознаки, пов'язані з учиненням злочину особою. Цей блок є єдиним, що має специфічну структуру порівняно зі структурою особи загалом. Він відображує специфічно-типову ознаку типу особи злочинця, що пов'язана з учиненням останнім злочину [90, с. 257-258].

Найбільш істотні елементи в структурі особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, пропонуємо розглянути за такою схемою: соціально-демографічна характеристика,

кримінально-правові ознаки, соціально-рольові ознаки, морально-психологічні ознаки, показники фізичного і психічного здоров'я особи.

Так, соціально-демографічна характеристика особи злочинця повинна включати в себе дані про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, соціальне становище та ін. Указані ознаки самі по собі не мають криміногенного значення; оскільки вони характеризують кожну людину. Однак у поєднанні з іншими властивостями, що будуть наведені нижче, соціально-демографічні ознаки містять цінну кримінологічну інформацію про узагальнюючий портрет особи тих, хто вчинив злочин [130, с. 88].

Кримінально-правові ознаки особи злочинця, на відміну від соціально-демографічних, притаманні виключно особам, які порушили кримінальний закон. До них належать: характер вчиненого злочину, його тяжкість та злочинні наслідки; одноособовий чи груповий характер злочинної діяльності; наявність або відсутність судимостей; проміжок часу, що минув після засудження або звільнення за попередній злочин, та ін. Наведені ознаки виступають важливим критерієм для оцінки особи злочинця та визначення ступеня її суспільної небезпечності.

Соціально-рольові ознаки розкривають соціальну сторону особи злочинця, характеризують її як члена суспільства в сукупності її соціальних позицій і соціальних ролей. Під соціальною роллю розуміються реальні соціальні функції індивіда, що зумовлені його становищем у системі існуючих суспільних відносин, приналежністю до певних соціальних груп, взаємовідносинами та взаємодіями з іншими людьми, закладами та організаціями в різноманітних сферах суспільного життя [217, с. 29].

Будь-яка людина виконує безліч соціальних ролей, і її поведінка є різною залежно від того, яку соціальну роль вона виконує на певний момент (роль батька, чоловіка, керівника підприємства та ін.). Саме ця сукупність максимально характеризує індивіда як особистість.

Внутрішній зміст, сутність особи найглибше розкривається за допомогою морально-психологічних ознак. До них належать: спрямованість

особи, її світогляд; моральні принципи; ціннісні орієнтації; інтелектуальні, емоційно-вольові якості; інтереси; потреби тощо.

Вважаємо за необхідне в структурі особи злочинця виділити показники фізичного і психічного здоров'я. Показники фізичного здоров'я включають в себе дані про загальний фізичний стан особи, наявність хронічних захворювань, інвалідності та ін. До показників психічного здоров'я належать різноманітні патології, аномалії психіки, що не виключають осудність, але її обмежують.

Зазначені вище групи ознак особи злочинця та властивості й ознаки, що входять до їх складу, знаходяться в тісному взаємозв'язку. Вважаємо, що розгляд структури особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, за вказаною схемою дозволить найбільш ретельно виявити та дослідити всі суттєві риси та якості, що притаманні злочинцям похилого віку, пояснити причини й умови вчинення ними злочинів та запропонувати заходи їх запобігання.

Нагадаємо, що дані про особу злочинців похилого віку, які були засуджені за статтями 115, 121 КК України, нами були отримані на підставі вивчення матеріалів 400 архівних кримінальних справ, що були розглянуті судами України у 2004-2016 рр.

Вивчення особи злочинців аналізованої нами вікової категорії розпочнемо з аналізу її **соціально-демографічних ознак**.

Результати нашого дослідження показали, що розподіл злочинців похилого віку за *статтю* виглядає у такий спосіб. Переважну частину засуджених склали чоловіки: за ст. 115 КК України – 86 %, за ст. 121 КК України – 92%. Якщо порівнювати такий розподіл за статтю з усією злочинністю, то він майже співпадає (у 2018 р. серед усіх злочинців 87,9 % склали чоловіки і 12,1 % жінки).

Відмінності в кількісному співвідношенні за статтю пояснюються суттєвими відмінностями у психофізичних особливостях чоловіків і жінок та специфікою їх соціальних ролей. Традиційно чоловіки у порівнянні з

жінками в більшій мірі орієнтовані на агресивну поведінку і застосування насильства, мають більше вільного часу, володіють ширшим колом знайомств і комплексом негативних звичок, частіше опиняються у конфліктних ситуаціях, що чреваті їх розв'язанням за допомогою кримінальних засобів.

Крім цього, зазначимо, що негативні наслідки після виходу на пенсію, як правило, здебільшого проявляються у чоловіків, оскільки провідною сферою їх реалізації, як правило, є професія. Чоловіки частіше за жінок відчують свою непотрібність, скаржаться на погіршення здоров'я, зменшення авторитету в родині, залежність від родичів та вимушену бездіяльність [246, с. 58]. Все це може викликати роздратування, емоційну напругу, невдоволення, призводити до зростання рівня їх агресії та озлобленості.

На поведінку жінки, як відомо, суттєвий вплив перш за все має її становище та роль у родині. Після виходу на пенсію жінки, як правило, повністю присвячують себе родині, вихованню онуків, побутовим клопотам. Оскільки жінки значно більше часу проводять у родині, вони рідше, ніж чоловіки, опиняються в умовах конфліктної ситуації. Також зазначимо, що пияцтво, яке посідає в етіології тяжких насильницьких злочинів одне з найголовніших місць, набагато менше властиве жінкам, ніж чоловікам [178, с. 10].

Результати нашого дослідження показали, що за ст. 115 КК України засуджено майже вдвічі більше жінок похилого віку, ніж за ст. 121 КК України – 14% проти 8%. Пояснюється це переважним учиненням жінками умисних вбивств на ґрунті сімейно-побутових конфліктів. Так, з'ясовано, що майже третина умисних вбивств була вчинена жінками похилого віку внаслідок негідної поведінки потерпілих, а саме тривалого зловживання спиртних напоїв, систематичних сварок, застосування фізичного насильства [212, с. 858]. Прикладом може слугувати фабула архівної кримінальної справи, яка була розглянута Цюрупинським районним судом Херсонської

області. Засуджена жінка похилого віку Л., 1937 р.н., була матір'ю-героїнею, народила сімох дітей. Один з її синів С., 1970 р.н., мешкав з нею, ніде не працював, зловживав наркотиками, спиртними напоями, постійно вимагав у матері гроші на випивку, влаштовував скандали, ходив за нею на пошту і одразу ж забирав пенсію. Якщо жінка не віддавала грошей, син забирав їх силою, бив її, одного разу навіть зламав їй обидві руки. Востаннє, син побив матір, забрав гроші та пішов з дому. Коли він повернувся та ліг спати, жінка взяла сокиру та нанесла синові удар по голові. В судовому засіданні вона сказала, що смерті сина не бажала, однак він вимучив її постійним пияцтвом та знущаннями, і удар по голові вона нанесла зі злості, тому що побачила, що він знову пропив всю її пенсію¹.

Серед соціально-демографічних факторів, що характеризують особу злочинця, важливе місце посідає *вік*. Вік значною мірою визначає фізичний стан і можливості особи, коло її потреб та інтересів, життєвих установок, ціннісних орієнтацій, прагнень та бажань. Із віком виникають зміни у самій особі: набувається досвід, змінюються її соціальні ролі та функції у соціумі, звички, мотивація вчинків, реакція на різноманітні конфліктні ситуації та ін. Все це здійснює суттєвий вплив на поведінку людини [178, с. 12].

За результатами нашого дослідження, розподіл за віком осіб 60 років і старше, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, виглядає у такий спосіб:

Таблиця 1.5

Віковий розподіл злочинців похилого віку

Вік Стаття КК України	60-64 роки	65-69 років	70-74 роки	75-80 років	понад 80 років
ст. 115 КК України	136 66,1%	45 21,8%	19 9,2%	5 2,4%	1 0,5%
ст. 121 КК України	112 57,7%	55 28,4%	20 10,3%	4 2,1%	3 1,5%

¹Архів Цюрупинського районного суду Херсонської області за 2005 р. (Кримінальна справа №1-124/2005).

Як бачимо, найбільш висока кримінальна активність серед аналізованої нами категорії злочинців відмічається у віці 60-64 років. Вважаємо, що це можна пояснити низкою причин. По-перше, саме в цьому віці людина, як правило, виходить на пенсію та в її житті відбуваються кардинальні зміни. Далеко не всі знаходять собі заняття по душі та швидко адаптуються до пенсійного способу життя. Набагато більше осіб гостро та болісно переживають із приводу свого нового статусу. Їх інтереси послаблюються, з'являються почуття ізольованості, безперспективності, накопичуються невдоволеність, злість та роздратування. Щоб заповнити пустоту та скрасити старість, яка наближується, новоявлені пенсіонери починають коротати час за розпиттям алкогольних напоїв. Звичайно, все це підвищує ймовірність виникнення криміногенних ситуацій [212, с. 858]. По-друге, вчинення досліджуваних нами злочинів потребує наявності певної сили та швидкості. Як відомо, з віком неминуче відбувається погіршення здоров'я, зменшується сила, витривалість, енергія, обмежуються фізичні можливості. У віці ж 60-64 років процеси старіння у людини, як правило, мають найменш виражені клінічні прояви.

В юридичній літературі вже давно вказується на те, що зі збільшенням віку кримінальна активність знижується. Серед досліджених нами осіб похилого віку, які були засуджені за ст. 115 КК України, питома вага осіб віком 65-69 років склала 21,8%, віком 70-74 роки – 9,2%, осіб віком 75-79 років – 2,4% та осіб понад 80 років – 0,5%. Серед засуджених за ст. 121 КК України було виявлено 28,4% осіб у віці 65-69 років, 10,3% осіб 70-74 років, 2,1% осіб у віці 75-79 років та 1,5% осіб понад 80 років. Як бачимо, за обома статтями після 70 років кримінальна активність знижується удвічі, а після 80 років за ст. 115 КК України вона практично відсутня. Це можна пояснити тим, що після 80 років особа за своїм фізичним станом далеко не завжди здатна довести свій умисел на спричинення смерті до кінця.

Дослідження віку аналізованої категорії осіб дає підстави погодитися з існуючою в кримінологічній літературі думкою, що вік як соціально-

демографічна та психофізіологічна категорія сам по собі не породжує кримінально-протиправної поведінки [115, с. 10]. Вікові особливості переломлюються через соціально-психологічні умови і лише, будучи опосередковані останніми, впливають на поведінку людини [146, с. 20].

У процесі дослідження нами вивчалися також дані стосовно *рівня освіти* злочинців похилого віку. Загальноосвітній рівень людини тісно пов'язаний із формуванням її потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів та цілей її діяльності, звичок, правил поведінки, способів та форм реагування на конкретні (в тому числі несприятливі) життєві ситуації. Таким чином, він накладає істотний відбиток на поведінку індивіда в суспільстві [178, с. 20].

У кримінологічній літературі неодноразово зазначалося, що особи, які вчиняють насильницькі злочини, мають низький рівень освіти [120, с. 33-34; 13, 81]. Проте дослідження останніх часів фіксують вагомі зміни освіченості зазначених злочинців [60, с. 43].

Результати проведеного нами аналізу матеріалів архівних кримінальних справ (проваджень) стосовно злочинців похилого віку, засуджених за статтями 115, 121 КК України, показали, що вказана категорія осіб має достатньо високий освітній рівень.

Таблиця 1.6

Освітній рівень злочинців похилого віку, що вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження

Освіта Стаття КК України	Немає	Початко ва	Базова середня	Середня	Середньо- спеціальна	Базова вища	Вища
Ст. 115 КК України	3 <i>1,4%</i>	20 <i>9,7%</i>	74 <i>35,9%</i>	75 <i>36,4%</i>	22 <i>10,7%</i>	1 <i>0,5%</i>	11 <i>5,4%</i>
Ст. 121 КК України	2 <i>1,1%</i>	7 <i>3,6%</i>	48 <i>24,7%</i>	90 <i>46,4%</i>	33 <i>17,0%</i>	1 <i>0,5</i>	13 <i>6,7%</i>

Так, понад половини засуджених мали базову середню та середню освіту: за ст. 115 КК України – 72,3%, за ст. 121 КК України – 71,1%. Середньо-спеціальна освіта була зафіксована у 10,7% засуджених за

вчинення умисних вбивств та у 17% осіб, які були засуджені за вчинення умисних тяжких тілесних ушкоджень. Питома вага осіб похилого віку з вищою освітою склала 5,4% та 6,7% відповідно. Подібна ситуація пояснюється особливостями того часу, в якому відбувалася соціалізація цього покоління. Як відомо, у Радянському Союзі була жорстка орієнтація на розвиток виробництва, що потребувала значної кількості кадрів. Для роботи на заводах та фабриках більшій частині радянської молоді достатньо було отримати середньо-спеціальну освіту [209, с. 49]. При цьому зазначимо, що чимала кількість осіб (особливо це стосується тих, які мешкали у сільській місцевості) вимушені були працювати, допомагати батькам, а тому змогли одержати лише неповну середню або середню освіту.

У ході нашого дослідження також було з'ясовано, що 1,4% осіб, засуджених за ст. 115 КК України, та 1,1% осіб похилого віку, засуджених за ст. 121 КК України, не мали ніякої освіти взагалі. Початкову освіту отримали 9,7% та 3,6% засуджених. Необхідно відмітити, що зазначена ситуація стосується виключно осіб 70 років і старше, чиє дитинство пройшло в суворі довоєнні та воєнні роки. Видається, що освітній рівень досліджуваних нами осіб у подальшому буде мати тенденцію до зростання, оскільки більш молоде покоління мало кращу можливість одержання освіти [12, 126].

Наше дослідження торкнулося також вивчення *сімейного стану* злочинців похилого віку.

Таблиця 1.7

Сімейний стан злочинців похилого віку, що вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження

Сімейний стан Стаття КК України	Одружений (на)	Неодружений (на)	Фактичні шлюбні відносини	Вдівець (вдова)	Розлуче- ний (на)
ст. 115 КК України	86 41,7%	33 16,1%	36 17,5%	26 12,6%	25 12,1%
ст. 121 КК України	80 41,2%	42 21,7%	27 14,0%	23 11,8%	22 11,3%

Отримані дані свідчать про те, що понад половини винних були одружені або знаходилися у фактичних шлюбних відносинах: за ст. 115 КК України – 59,2%, за ст. 121 КК України – 55,2%. Раніше проведені дослідження, які стосувалися всієї злочинності осіб похилого віку, засвідчили невелику частку осіб, які перебувають у шлюбі, – 23% чоловіків та 18 % жінок [11, с. 80]. У кримінологічній літературі нерідко наголошувалося на тому, що поширеність злочинності серед осіб, які мають родину, нижче за холостяків та розлучених [69, с. 111; 99, с. 88]. Оскільки в ході дослідження нами було виявлено, що умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження вчинюються особами похилого віку на сімейно-побутовому ґрунті, то цілком зрозуміло, що в цьому випадку сім'я, навпаки, є стимулюючим злочинну поведінку чинником [209, с. 49]. Нами встановлено, що майже в половині випадків саме члени родини винного ставали потерпілими від досліджуваних злочинів.

Вважається, що досить високу питому вагу засуджених осіб, які перебувають у шлюбі, можна пояснити величезним криміногенним значенням конфліктних сімейно-побутових ситуацій, які у розглянутих нами архівних кримінальних справах (провадженнях) передували вчиненню злочинів.

Крім того, з'ясовано, що 28,2% засуджених за ст. 115 КК України та 33% засуджених за ст. 121 КК України були неодруженими або розлученими та, відповідно, 12,6% та 11,8% засуджених виявилися вдовцями (вдовами).

Наше дослідження не оминуло увагою й питання стосовно *соціального становища та роду занять* осіб похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження.

Установлено, що тільки 10% осіб похилого віку після виходу на пенсію продовжували працювати. В основному вони займалися низькокваліфікованою працею – торгували на ринку, надавали послуги з пасажирського перевезення, прибирали вулиці та приміщення, охороняли гаражі та ін. Убачається, що таке «небажання» працювати можна пояснити

ще й неможливістю знайти хоча б яку-небудь роботу. Як відомо, роботодавці вкрай неохоче надають робочі місця «тим, кому за...», віддаючи перевагу більш молодому поколінню. Також немаловажним уявляється й те, що понад половини засуджених були мешканцями сіл та селищ міського типу, в яких, як відомо, склалася непроста соціально-економічна ситуація: руйнування інфраструктури, падіння виробництва та, як наслідок, катастрофічна ситуація з безробіттям, що набуло масового характеру.

Також нами були зроблені спроби з'ясувати професію осіб похилого віку до виходу на пенсію. На жаль, виявилось, що у матеріалах більшості архівних кримінальних справ (проваджень), а саме у 85,75%, такі дані були відсутні. У решті випадків переважно зафіксовано такі професії, як токар, слюсар, водій, механік, будівельник тощо [209, с. 49].

У структурі особи злочинця важливе місце посідають його **кримінально-правові ознаки**. Встановлення вказаних ознак має неабияке значення для правильної кваліфікації вчиненого злочину, призначення за нього справедливого покарання.

Розгляд кримінально-правової характеристики осіб похилого віку, засуджених за статтями 115, 121 КК України, почнемо з аналізу інформації стосовно їх *судимості*. Проведене дослідження показало, що абсолютна більшість винних похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, були несудимими. Так, серед засуджених за ст. 115 КК України 68,0% вчинили злочин вперше, 17,0% осіб вважалися не судимими згідно зі ст. 89 КК України та 15,0% мали не погашену або не зняту судимість за вчинення попереднього злочину.

Аналіз матеріалів архівних кримінальних справ за ст. 121 КК України дозволив установити, що взагалі несудимими були 84,1% осіб похилого віку, несудимими в силу ст. 89 КК України – 9,2% та судимими виявилися 6,7% засуджених.

Як бачимо, особи похилого віку в основному вчиняють злочини вперше. Загальновідомо, що з віком особа набуває значного життєвого

досвіду, має вже усталені ціннісні орієнтації, звички, характер. Здавалося б, якщо все життя людина була правослухняною, то чому тепер, у поважному віці, вирішила поступитися своїми принципами? Зазначимо, що серед досліджених нами осіб найстаршому злочинцю виповнилося 94 роки, при цьому до кримінальної відповідальності він притягався вперше!¹ Цікавим уявляється й те, що багато злочинців на досудовому слідстві та в суді пояснювали, що «самі не розуміють, як так вийшло», «... де й сили взялися», «з гарячки чимось ударив». Отже, спрацьовує ситуаційний, імпульсивний характер учинення аналізованих злочинів, у якому чимале значення має попереднє вживання винним алкогольних напоїв.

Серед осіб похилого віку, які мають судимість, близько 3,0% (за обома статтями) складають особи, які мають 4–7 судимостей (в основному за злочини корисливо-насильницької та насильницької спрямованості). Це особи, які після попередніх засуджень не встали на шлях виправлення, мають стійку установку на ведення злочинного способу життя, негативно характеризуються та створюють підвищену небезпечність для суспільства. При цьому зазначимо, що рецидивістів серед аналізованої категорії осіб небагато – 2,5% та 2% осіб відповідно. Як зазначає в своїх дослідженнях В. С. Батиргарєєва, після досягнення 45 років усе менше рецидивістів потрапляють у поле зору правоохоронних органів. По-перше, в цьому віці активна злочинна «кар'єра» найчастіше підходить до свого завершення; по-друге, тривалість життя в рецидивістів, як правило, незначна; по-третє, якщо злочини все ж таки вчиняються, строки позбавлення волі виявляються достатньо тривалими, що надовго «прописує» їх в установах виконання покарання [27, с. 246-247].

Стосовно *проміжку часу, який минув після засудження або звільнення за попередній злочин до вчинення особою похилого віку умисного тяжкого тілесного ушкодження та умисного вбивства*, нами було отримано такі дані:

¹Архів Рожнятівського районного суду Івано-Франківської області за 2006 р. (Кримінальна справа №1-161/2006).

11,2% та 27,0% винних учинили зазначені злочини після засудження або звільнення за попередній злочин упродовж одного року; 44,4% та 23,0% відповідно, – у проміжок від одного до трьох років; ще 24,4% та 22,8% осіб відповідно – від трьох до п'яти років; у 20% та 27,2% винних відповідно після звільнення минуло п'ять та більше років.

Неабиякий науковий інтерес становлять дані стосовно *характеру злочинів, що були вчинені винним до засудження* за вчинення досліджуваних злочинів. Установлено, що серед засуджених за ст. 115 КК України, попередні судимості найчастіше мали за вбивства – 4,7%, корисливі злочини – 3,0%, тяжкі тілесні ушкодження та хуліганство – по 1,25%, корисливо-насильницькі злочини – 0,9%, згвалтування – 1,5% та 2,4% діянь склали інші злочини.

Серед засуджених за ст. 121 КК України найбільшу питому вагу – 1,7% склали корисливо-насильницькі злочини, по 1,1% належить умисним вбивствам, тілесним ушкодженням різного ступеню тяжкості та корисливим злочинам, 0,85% – хуліганству та ще 0,85% склали інші злочини.

Досліджуючи дані стосовно *сукупності злочинів*, нами було встановлено, що в основному (91,75% злочинів) винні були засуджені лише за однією статтею Кримінального кодексу України – ст. 115 або ст. 121. В інших випадках особа похилого віку була визнана винною ще й за вчинення низки інших злочинів, а саме: у 2,75% – за розбій (ст. 187 КК України), у 2,75% – за носіння, зберігання, придбання, виготовлення холодної чи вогнепальної зброї без передбаченого законом дозволу (ст. 263 КК України), у 1% – за хуліганство (ст. 296 КК України). Зовсім незначну частку, а саме по 0,25%, склали умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК України), побої і мордування (ст. 126 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України), незаконне позбавлення волі, що супроводжувалося заподіянням потерпілому фізичних страждань (ст. 146 КК України), крадіжка (ст. 185 КК України), шахрайство (ст. 190 КК України), умисне знищення або пошкодження чужого майна, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим

загальнонебезпечним способом, що спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ст. 194 КК України) [212, с. 859].

Ще однією складовою кримінально-правової характеристики особи злочинця виступають дані про *наявність співучасті*. Цього питання ми вже торкалися у попередньому підрозділі, де визначили, що майже всі умисні вбивства (96,1%) та тяжкі тілесні ушкодження (98,5%) були вчинені особами похилого віку одноособово. Зараз розглянемо роль досліджуваної категорії осіб у злочинній групі та ступінь їх активності.

Серед засуджених за ст. 115 КК України 25% осіб поєднували функції організатора і виконавця, решта, 62,5% виконували роль виконавця злочину, 12,5% були пособниками. За ст. 121 КК України виявилось, що всі засуджені були виконавцями.

Розглядаючи питання про активність осіб похилого віку в злочинній групі, нами були отримані такі дані: за ст. 115 КК України активними учасниками були 62,5%; 25% слід визнати лідерами та 12,5% – другорядними учасниками; за ст. 121 КК України всіх винних можна назвати активними учасниками вчинення злочину.

Дослідження *стану винного в момент вчинення злочину* показало, що серед засуджених за ст. 115 КК України 75,7% осіб похилого віку в момент вчинення злочину знаходилися у стані алкогольного сп'яніння, серед засуджених за ст. 121 КК України вказана частка склала 64,4%. За матеріалами архівних кримінальних справ (проваджень) 49,9% та 45,4% засуджених систематично вживали алкогольні напої, а 25,8% та 16,5% були хронічними алкоголіками. Для порівняння наведемо дані раніше проведених досліджень, що стосувалися умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених у сімейно-побутовій сфері. Згідно з ними на момент вчинення злочину в нетверезому стані перебували 74,7% осіб, які вчинили кваліфіковані вбивства, 67,3% – умисні вбивства та 76,3% – тяжкі тілесні ушкодження. На хронічний алкоголізм страждали 18,7%, 14,9% та 15,1% засуджених [60, с. 45].

Як бачимо, вживання алкоголю в осіб похилого віку поширене так само, як і у більш молодого покоління. Що стосується алкоголізму як захворювання, то в осіб похилого віку воно зустрічається дещо частіше. Пояснюється це тим, що в похилому віці алкоголізм розвивається набагато швидше, ніж у молодому, та виникає при менших обсягах алкоголю і меншій регулярності його вживання. Це пов'язано з віковим зниженням в організмі води, що є необхідною для розчинення алкоголю, з ослабленням роботи печінки, а отже, з більшою алкогольною інтоксикацією при тих самих дозах [7].

На відміну від стану алкогольного сп'яніння, в процесі дослідження нами не було виявлено жодної особи, яка б на момент вчинення злочину знаходилася в стані наркотичного сп'яніння, або тих, хто страждає на наркоманію. Зазначимо, що серед осіб, що вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження в сімейно-побутовій сфері, наркоманами були 2,6%, 1,9% та 0,9% осіб [60, с. 42]. Таким чином, вживання наркотиків для осіб похилого віку, що вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, є абсолютно нехарактерним, що дозволяє виділити цю ознаку як особливість для цієї категорії осіб.

Більш глибоке уявлення про особу злочинця похилого віку можна отримати за допомогою аналізу її **морально-психологічних рис та особливостей**.

Розгляд зазначених характеристик розпочнемо з аналізу *потреб та інтересів* злочинців.

Злочин, як і будь-який інший вчинок, є актом свідомої вольової діяльності. Будь-який такий акт пов'язаний із задоволенням певної потреби, яку відчуває особа. Система індивідуальних потреб людини відображає ціннісну орієнтацію особи та її соціальну позицію [127, с. 101].

Потреби – це джерело розумової та поведінкової активності людини, фундамент її розвитку як біологічної істоти й особистості у контексті соціуму. Потреби багато в чому формують морально-психологічний склад

людини та виступають тією соціально-психологічною категорією, що дозволяє виявити, розкрити найбільш сильні спонукання до злочинної поведінки. Одні потреби супроводжують людину все життя, інші формуються, змінюються або з часом зникають протягом життя [27, с. 268].

Вони відображають природні властивості людини (елементарні, як-то: потреби у їжі, одязі, сні тощо), хоча при цьому бувають «соціально забарвлені», і чисто соціальні характеристики, що сформувалися в суспільстві [75, с. 226].

Залежно від соціальної значущості потреби підрозділяються на нормальні, тобто здорові, визнані суспільством, та спотворені, викривлені, що відкидаються ним. Антисуспільна поведінка викликається перш за все останніми. Проте в основі вказаної поведінки можуть бути і нормальні потреби, для задоволення яких обираються антисоціальні та протиправні способи й засоби [181, с. 271].

В основі людської активності поряд із потребами перебуває категорія «інтересу», що є відбиттям соціальних та індивідуально-психологічних зв'язків особи. Потреби й інтереси, проходячи через свідомість, стають активно спонукальною силою, що формує мотиваційний процес. Мотивації, що не виходить із потреб, не існує [24, с. 172].

Раніше проведені дослідження, які стосувалися вивчення мотивації вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, показали, що в її основі лежать такі потреби, як потреба самоствердження у будь-який спосіб (25%), прагнення добитися переваги над оточуючими (10 %) та ін. [141, с. 337].

Зазначимо, що потреба у самоствердженні, зняття почуття нестабільності, невпевненості є найважливішою потребою, яка стимулює широкий спектр людської поведінки. Самоствердження пов'язане з бажанням досягнути високої самооцінки, підвищити самоповагу та рівень власної гідності. При цьому частіше за все подібне самоствердження відбувається несвідомо [22, с. 421]. Потреба у самоствердженні у похилому віці може бути досить актуальною. Як вже було зазначено раніше, з виходом на пенсію

втрачаються колишні соціальні ролі, часто знижується дохід, зменшується авторитет у родині, погіршується здоров'я, змінюється спосіб життя, ставлення з боку оточуючих, збільшується невпевненість в собі та невдоволеність життям. Можливо, що нерідко саме це й стимулювало потребу в самоствердженні шляхом вчинення вбивств та тяжких тілесних ушкоджень.

У багатьох досліджуваних нами злочинців (близько 40%) домінантною виявилася потреба у вживанні алкогольних напоїв. Зустрічалися випадки, коли особи вчиняли вбивства через те, що їм відмовлялися давати гроші на придбання самогону¹. Іноді алкогольна залежність виявлялася настільки сильною, що деякі злочинці відмовлялися від лікування, називаючи «тверезі» роки найважчими та смутними в своєму житті: «Стільки років загубив, коли не пив горілку!» [19, с. 103].

Досить незначний відсоток злочинів (близько 7% умисних убивств), вчинених особами похилого віку, був породжений матеріальними потребами: дехто таким чином хотів повернути борг або, навпаки, «позичити» гроші, дехто погоджувався вчинити вбивство на замовлення та заробити на цьому.

Чималий інтерес представляє також і вивчення *рівня інтелектуального розвитку* осіб похилого віку. Інтелект (від лат. *intellectus* розуміння, пізнання, розсудок) – це багаторівнева організація пізнавальних здібностей людини, що охоплює психофізіологічні процеси, стани і психологічні властивості; система психічних процесів, які забезпечують реалізацію здатності індивіда оцінювати ситуацію, приймати рішення й, у відповідності з цим, регулювати свою поведінку і діяльність [198, с. 102].

За даними досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, вищезазначені інтелектуальні функції з віком змінюються. Відбувається це під впливом органічних перетворень мозку, що пов'язані зі старінням. Відмічається, що для нормального старіння характерними є: зниження

¹Архів Апеляційного суду Луганської області за 2009 р. (Кримінальна справа №1-52/2009).

пам'яті та уваги, швидкості розумових операцій, зокрема обробки перцептивної інформації, механічного запам'ятовування та часу реакції; зменшення здатності до концентрації та зосередження уваги, труднощі в формуванні нових навичок [219, с. 295].

Спад інтелекту в похилому віці зумовлюється прямими та опосередкованими чинниками. До прямих відносяться старечі хвороби мозку, серед яких судинні ураження, стареча деменція тощо. До опосередкованих чинників належать неблагополучне фізичне та психічне здоров'я, харчова недостатність (авітаміноз), зловживання алкоголем та ліками, інтелектуальна бездіяльність [219, с. 298-299].

Водночас зазначимо, що похилі люди не складають монолітної групи; вони в тій самій мірі різномірні, як і люди в юності, молодості, зрілості. Подальші зміни в період геронтогенезу залежать від ступеня зрілості конкретної людини як особистості і суб'єкта діяльності [47, с. 260]. Відомо, що люди інтелектуального труда (учені, письменники, художники) дуже часто зберігають ясність ума до глибокої старості [241, с. 110-111].

Провести вивчення рівня інтелектуального розвитку осіб похилого віку, які вчинили тяжкі тілесні ушкодження та умисні вбивства, як виявилось, вкрай складно. Основними джерелами одержання інформації щодо інтелектуальних властивостей осіб похилого віку стали висновки психолого-психіатричних (психіатричних) експертних досліджень, які містилися в матеріалах архівних кримінальних справ (проваджень). Указані дослідження були проведені лише стосовно певної частини винних, а саме – 66,0% засуджених за умисне вбивство та 25,7% засуджених за умисне тяжке тілесне ушкодження. При цьому зазначимо, що увага спеціалістів під час проведення досліджень головним чином була спрямована на вирішення конкретного питання: чи є особа осудною? [27, с. 275] Лише близько 10% та 8% експертних висновків містили дані щодо рівня та властивостей інтелекту винних. Згідно із цими даними у 44% та 50%, тобто у половини з

досліджених осіб, були виявлені уповільнення темпів розумових процесів, певне зниження інтелекту, пам'яті, уваги.

Щодо емоційно-вольової сфери злочинців похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, в експертних психолого-психіатричних висновках відмічалось про зниження самоконтролю, конфліктність, запальність, імпульсивність, порушення прогнозування наслідків своїх вчинків, прагнення до розв'язання суперечностей із позицій сили. Крім цього, найбільш «типovими» характеристиками, які притаманні особам похилого віку, нерідко називають зниження інтересу до зовнішнього світу, песимізм, дріб'язковість, прагнення до нотацій, немотивовану образливість та самозаглибленість [241, с. 112]. Із віком зменшується здатність радіти та емоційно реагувати на події життя, з'являється своєрідний старечий консерватизм, розвивається егоцентризм. Похилі люди є більш схильними до таких негативних емоцій, як страх, тривога, ворожість, ненависть, роздратування, злість тощо. Невпевненість у своїх силах та взагалі у завтрашньому дні породжує підвищену недовірливість, робить старих скупими, педантичними, малоініціативними. Така бездіяльність та пасивність, у свою чергу, призводять до пригніченості та похмурості.

Проведене дослідження показало, що для осіб похилого віку характерними є різні види депривації. Зазначимо, що з проблемою депривації у сучасному суспільстві стикаються практично всі, проте в осіб похилого віку це відбувається набагато частіше, при цьому для них специфічним є переплетіння кількох видів депривації, як-то: біологічної, емоційної, рухової, соціальної. Депривація (лат. *deprivatio* — втрата, позбавлення) — це психічний стан, пов'язаний з втратою чогось, через недостатнє задоволення певної важливої потреби або позбавленням благ, до яких людина була звична довгий час [198, с. 47]. Похилі особи, як правило, відчують дефіцит спілкування, відірваність від основного соціального світу, та, як наслідок, вони знаходяться в соціальній ізоляції, що найчастіше призводить до соціальної депривації, яка може переходити в деприваційний синдром,

«результатами» чого стають гнів, вчинення злочинів проти життя та здоров'я [138, с. 137-138]. В літературі також відзначається про схильність злочинців похилого віку до інтерпретації поведінки інших як ворожої, що також може виступати передумовою їх агресивної поведінки [133, с. 84].

Наявність високого рівня агресії зазвичай є характерною для осіб, які засуджені за умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження. Агресивність, як риса характеру особи, може бути тісно пов'язана із жорстокістю. Однак у порівнянні із жорстокістю агресивність уявляється більш широким поняттям, оскільки далеко не завжди агресивні дії мають жорстокий характер, у той самий час будь-яка жорстокість – агресивна [26, с. 105]. Жорстокість, як властивість особи, характеризується прагненням до заподіяння страждань, мучень людям або тваринам, виражається в діях, бездіяльності, словах, а також у фантазуванні відповідного змісту. Прояви жорстокості можуть бути як усвідомленими, так і несвідомими, навмисними або імпульсивними [20, с. 11].

Як кваліфікуюча ознака складу злочину особлива жорстокість була зафіксована у 4,7% кваліфікованих умисних убивств, учинених особами похилого віку. Для порівняння зазначимо, що раніше проведені дослідження стосовно всіх осіб, які вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах, показали, що особлива жорстокість зустрічалася у вироках стосовно 15,7% засуджених [37, с. 75]. Отже, як бачимо, особи похилого віку є втричі менше схильними до проявів жорстокості у порівнянні з більш молодим поколінням.

Одним із прикладів особливої жорстокості, яку проявляли досліджувані нами засуджені, містить така архівна кримінальна справа, розглянута Апеляційним судом Донецької області. Засуджений К., 1940 р.н., та потерпілий Л. цілий день розпивали алкогольні напої. Коли спиртне закінчилося, виникла сварка з приводу того, хто буде давати гроші на наступну пляшку. В процесі сварки у К. виник умисел на вчинення вбивства. Реалізуючи зазначений умисел, засуджений наніс потерпілому кілька ударів

порожньою пляшкою, після чого потерпілий втратив свідомість. Через деякий час, коли Л. опритомнів, К. завдав приблизно 20 ударів своєю металевою милицею. Після цього Л. знову знепритомнів, а коли прийшов до тями, винний взяв кухонний ніж і, продовжуючи свої злочинні дії, став наносити ним численні удари по різних частинах тіла. Після зазначених ударів Л. досі залишався живим. Тоді К. взяв сокиру та завдав обухом сокири та її лезом ще близько 5 ударів. Від отриманих ушкоджень потерпілий помер. Під час судово-медичної експертизи трупа виявлено, що засудженим було нанесено щонайменше 94 удари!¹

Важливим уявляється визначення *особливостей характеру* злочинців похилого віку. Під характером розуміється сукупність стійких індивідуальних особливостей особи, що складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, зумовлюючи типові способи поведінки. Пізнання характеру індивіда дає можливість з певною ймовірністю передбачити його поведінку і у такий спосіб коректувати очікувані дії та вчинки [108, с. 45].

У психологічній літературі зазначається про погіршення з роками характеру людини та огрубіння її особистісних якостей [74, с. 145]. Це зумовлено зниженням функцій самодетермінації і саморегуляції, ослабленням контролю над власними реакціями, які закономірно загострюють характерологічні риси, саме тому ті з них, які раніше вдавалося маскувати, розуміючи їх непривабливість, виходять на поверхню [8, с. 40]. Наприклад, наполегливість поступово перетворюється на упертість, заощадливість – на жадібність, турботливість – на дріб'язковість, обережність – на підозрілість та ін. Прикладом останнього може слугувати таке архівне кримінальне провадження. Так, до будинку винного В., 1931 р.н., підійшли працівники міліції, які розшукували його родича Г. Винний, сприйнявши їх за грабіжників, які нібито хочуть забрати у нього гроші, виручені за продажу бика, дістав із шафи гладкоствольну рушницю та сказав,

¹Архів Апеляційного суду Донецької області за 2008 р. (Кримінальна справа №1-44/2008).

що буде стріляти, якщо вони не підуть. Після цього, побоюючись залишатися вдома, пішов до свого онука. По дорозі він почув, що позаду нього біжать двоє людей. Сприймавши їх за грабіжників, він почав втікати, але згодом зрозумів, що не зможе втекти та повернувся до уявних переслідувачів – Г. та О., які йшли цією ж дорогою до працівників міліції, та вистрелив. Куля влучила в грудну клітину Г., від чого настала його смерть¹.

Наше дослідження торкнулося також вивчення *характеристик* засуджених похилого віку, що знаходилися в матеріалах архівних кримінальних справ (проваджень). Так, серед засуджених за ст. 115 КК України позитивно характеризувалися 40,8% винних, 17,6% характеризувалися посередньо, 27,1% осіб за місцем мешкання характеризувалися негативно. Більше половини засуджених за ст. 121 КК України (54,1%) за місцем мешкання мали позитивну характеристику, решта злочинців характеризувалися посередньо або негативно – 28,3% та 17,6% відповідно.

Як бачимо, відсоток позитивних характеристик щодо осіб похилого віку є достатньо великим. Нами було відмічено, що позитивні характеристики нерідко надавалися стосовно осіб, які ведуть антисуспільний спосіб життя, є хронічними алкоголіками або вже мають судимість. Вважаємо, що це говорить про формальне ставлення до цього питання як з боку суспільства, так і з боку відповідних посадових осіб, які не змогли достатньо вивчити особу засудженого та зібрати необхідні матеріали.

Чималий інтерес для нашого дослідження становило вивчення *стану фізичного та психічного здоров'я* осіб похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження. Зазначимо, що в основному в матеріалах архівних кримінальних справ не містилося ніякої інформації відносно фізичного стану похилих осіб. Так, інформація про стан здоров'я була відсутня стосовно 62,1% осіб, які вчинили умисне вбивство, серед

¹Архів Галицького районного суду Івано-Франківської області за 2013 р. (Кримінальна справа №1-112/2013).

засуджених за тяжке тілесне ушкодження – щодо 77,3%. Онкологічні, серцево-судинні захворювання, туберкульоз зустрічалися у 61,5% та 49,0% засуджених відповідно. Наявність інвалідності була зафіксована у 15,5% та 9,3% винних. Отже, як бачимо, незадовільний стан здоров'я, а іноді навіть обмеження руху, не завадили злочинцям вчинити вбивство або тяжке тілесне ушкодження. Прикметною в цьому випадку уявляється архівна кримінальна справа, розглянута Апеляційним судом Дніпропетровської області. Засуджений Д., 1941 р.н., будучи інвалідом по зору 1 групи (сліпим) і таким, що потребує стороннього догляду, був прийнятий до Будинку милосердя «Затишок», де проживав у кімнаті разом з інвалідом 1 групи з дитинства Ш. У засудженого Д. та потерпілого Ш. у процесі розпивання спиртних напоїв виникла сварка з приводу неповернення Ш. здачі після придбання чергової пляшки горілки. Під час цієї сварки Д. і Ш., сидячи на ліжку, почали штовхати один одного руками від чого впали на підлогу. При падінні Д. опинився зверху на лежачому на підлозі потерпілому. Реалізуючі умисел на вчинення вбивства, засуджений здавив рукою шию потерпілого, долонею другої руки закрив Ш. рот, а пальцями – ніс, та утримував руки в такому положення до того моменту, поки Ш. не перестав подавати ознак життя¹.

Окрім погіршення фізичного стану здоров'я, похилий вік нерідко буває обтяжений й психічними розладами, в тому числі пограничними їх формами. Останнє поняття об'єднує в собі нерізко виражені порушення, що межують зі станом здоров'я, та відокремлює їх від, власне, патологічних психічних проявів, що супроводжуються значними відхиленнями від норми [184, с. 8]. В осіб похилого віку до кола пограничної патології частіше за все входять невротичні, неврозоподібні розлади, розвиток яких зумовлений в основному віковими та церебрально-судинними процесами, а також впливом різноманітних екзогенних, зовнішніх факторів (психогенних, черепно-мозкових травм, інтоксикацій) [19, с. 108].

¹Архів Апеляційного суду Дніпропетровської області за 2007 р. (Кримінальна справа №1-88/2007).

Вивчення злочинців похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, показало, що у 50,5% засуджених за ст. 115 КК України, стосовно яких проводилися психолого-психіатричні (психіатричні) експертні дослідження, було виявлено психічні аномалії, які в цілому не виключали осудності. Серед засуджених за ст. 121 КК України таких осіб було близько 35%. Найбільш поширеними психічними розладами злочинців похилого віку виявилися розлади поведінки, спричинені вживанням психоактивних речовин (рубрика F1 МКХ-10). Зокрема, питома вага цих розладів склала 25,8% та 16,5% відповідно, і представлені вони синдромом залежності від алкоголю.

На другому місці за частотою поширення в осіб похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, виявилися судинні деменції (рубрика F01 МКХ-10). Вважається, що ці розлади характеризуються відносним збереженням особистісних особливостей, проте в деяких випадках зміни особистості можуть бути достатньо очевидними. Зокрема, з'являється апатія, загострюються егоцентризм, роздратованість, параноїдальна налаштованість. Характерними стають емоційна лабільність, розлади інтелекту та пам'яті [170, с. 99-100]. На частку аналізованих злочинців, в яких спостерігаються зазначені розлади, припадає 12,4% та 8,8% осіб відповідно.

Спеціалістами були констатовані також розлади зрілої особистості та поведінкові розлади (рубрика F6 МКХ-10). Відмітимо, що раніше такі розлади розглядалися в межах учення про психопатію [170, с. 300]. В літературі із психіатрії зазначається, що психічна дисгармонічність складу характеру при психопатії пов'язана з надмірною виразністю, гіпертрофією одних психічних властивостей і недорозвиненням інших. Прикладом такої дисгармонії можуть бути підвищена збудливість при зниженні або відсутності контролю за поведінкою і реакціями у відповідь на емоційно значимі ситуації; тривожність, невпевненість і підозрілість у поєднанні з недостатньо адекватною оцінкою навколишнього і порушенням почуття

реальності; егоцентризм, високий рівень зазіхань при відсутності реальних до цього здібностей, можливостей тощо [109, с. 374]. Відзначимо, що в період інволюції посилюються психопатичні прояви, загострюються певні характерологічні риси, що нерідко пов'язують із погіршенням соматичного здоров'я. На частку аналізованої нами категорії осіб, в яких виявлені відмічені розлади, припадає 8,9% та 6,4% осіб відповідно.

У 3,4% та 3,0% винних осіб похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, спеціалістами було зафіксовано легку розумову відсталість (рубрика F7 МКХ-10). Остання є вродженою чи набутою в ранньому віці затримкою, або неповним розвитком психіки людини, що характеризується порушенням її когнітивних, мовних, моторних і соціальних здібностей, які повинні забезпечувати загальний рівень інтелектуальності [87, с. 74]. До типових особливостей при розумовій відсталості належить низька, негативна оцінка хворим самого себе, залежність, агресивність, невміння контролювати себе. При цьому захист від низької самооцінки і почуття неповноцінності часто виявляється неадекватно й може призводити до поведінкових порушень [87, с. 74-75].

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, вважаємо за необхідне скласти кримінологічний портрет особи злочинця похилого віку, який вчинив умисне вбивство або тяжке тілесне ушкодження. Зазвичай, це чоловіки 60-64 років, які перебувають у шлюбі, мешканці села, непрацюючі пенсіонери, із середньою освітою, раніше не судимі. Мають позитивну або посередню характеристику за місцем проживання. Систематично вживають спиртні напої, тому злочини вчинюють у стані алкогольного сп'яніння. Відрізняються конфліктністю, імпульсивністю, егоцентризмом, образливістю, агресивністю, зниженим контролем своєї поведінки. Мають нервово-психічні патології, які не виключають осудності. Їх жертвами стають близькі та знайомі люди. Злочин вчиняють одноособово. Діяння мають ситуаційний характер, умисел на їх вчинення не є заздалегідь обдуманим, а виникає раптово. Фізичні ушкодження потерпілому завдають підручними

предметами та предметами господарсько-побутового призначення, найчастіше кухонним ножом.

Розглянуті нами особливості злочинців похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, дозволять більш повно розкрити причини та умови вчинення зазначених злочинів, означити та запропонувати загальні і спеціальні заходи запобігання їм. Неабияке значення при цьому має всебічне вивчення особи потерпілого, яку ми розглянемо в наступному розділі дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 1

Аналіз кількісно-якісних показників умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, що створюють кримінологічну характеристику зазначених злочинців, дає можливість зробити такі висновки:

1. Однією з актуальних проблем сучасного суспільства є старіння населення. Прогресування цього процесу в Україні має позначатися на активізації діяльності осіб похилого віку практично в усіх сферах життя. Протиправна поведінка не є виключенням.

2. Вік значною мірою визначає фізичний стан і можливості людини, її світогляд, коло потреб, прагнень, інтересів, бажань, життєвих настанов і ціннісних орієнтацій. Зі зміною віку змінюється й сама особистість, її соціальні ролі, навички, звички, мотивації, реакція на різні конфліктні ситуації. Похилий вік виступає важливою кримінологічною і правовою категорією, з якою пов'язані соціальні, психологічні проблеми, проблеми осудності, обмеженої осудності, застосування обставин, які пом'якшують або обтяжують покарання, обмеження застосування деяких видів покарань.

3. Настання похилого віку пов'язується з досягненням особою пенсійного віку, тобто 60 років. Пояснюється це корінними змінами в житті людини після виходу на пенсію: надлишок вільного часу, пасивний спосіб

життя, дефіцит спілкування, поява матеріальних ускладнень, зниження самооцінки, втрата колишніх соціальних ролей та зв'язків, почуття спустошеності та непотрібності тощо. Поєднання зазначених змін із погіршенням стану здоров'я особи, спадом розумової діяльності призводить до зміни її світогляду, а отже, й поведінки, яка інколи може стати кримінальною.

4. Старість – не лише складний біосоціопсихологічний, культурний феномен, а й складне кримінологічне явище, за яким іноді стоїть проблема вчинення особами похилого віку тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи.

5. Кримінологічна характеристика умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, включає рівень, структуру, «ціну», динаміку, латентність, особи злочинця і потерпілого.

6. Дослідження рівня, структури та динаміки умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, показало певні особливості цих злочинів: 1) частка осіб зазначеної категорії злочинів є незначною, проте відмічається її нестійкість, що є тривожною тенденцією; 2) з віком (понад 60 років) злочинна активність знижується ще більше; 3) тісне переплетіння ролі злочинця та потерпілого; 4) поширеність злочинів у сімейно-побутовій сфері; 5) одноособовий характер вчинення злочинів; 6) переважне вчинення злочинів у невеликих містах та селах; 7) найменший рівень латентності серед усіх тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи.

7. Кримінологічний аналіз особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, дозволив установити, що серед зазначених правопорушників 86% та 92% чоловіків і 14% та 8% жінок, що в цілому відповідає існуючій тенденції у загальній злочинності. Найбільш висока кримінальна активність відмічена в осіб 60-64 років (66,1% та 57,7%). Близько 2/3 засуджених мали базову середню та середню освіту. Понад половини винних були одруженими або знаходилися в фактичних шлюбних

відносинах. Тільки 10% осіб похилого віку продовжували працювати, займаючись при цьому низькокваліфікованою працею.

8. Абсолютна більшість винних похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, були несудимими (68,0% та 84,1%). Стосовно проміжку часу, що минув після попереднього засудження або звільнення за попередній злочин, то найбільш криміногенним слід визнати проміжок упродовж року знаходження на волі (ст. 115 КК України) та п'ять і більше років (ст. 121 КК України). Лише 3,9% та 1,5% злочинів було вчинено в групах. Близько 75% та 65% засуджених у момент вчинення злочину знаходилися у стані алкогольного сп'яніння.

9. Особа злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, за своїми морально-психологічними рисами відрізняються від законослухняних громадян. Їх потреби та інтереси є обмеженими. Домінантною виявилася потреба у вживанні алкоголю (40%). Вивчення рівня інтелектуального розвитку показало, що у половини осіб, щодо яких проводилися психолого-психіатричні (психіатричні) експертні дослідження, були виявлені уповільнення темпів розумових процесів, певне зниження інтелекту, пам'яті, уваги. Стосовно емоційно-вольової сфери осіб похилого віку в експертних психолого-психіатричних висновках відмічалось про зниження самоконтролю, конфліктність, запальність, імпульсивність, порушення прогнозування наслідків своїх вчинків, прагнення до розв'язання суперечностей із позицій сили. Серед особливостей характеру аналізованих злочинців зазначимо про огрубіння з віком особистісних рис, що зумовлено зниженням у похилому віці функцій самодетермінації і саморегуляції, ослабленням контролю над власними реакціями. Вивчення стану психічного здоров'я осіб похилого віку показало, що у 50,5% засуджених за ст. 115 КК України та у 35% засуджених за ст. 121 КК України, стосовно яких проводилося відповідне експертне дослідження, виявлено психічні аномалії, які в цілому не виключали осудності (розлади поведінки, спричинені

вживанням психоактивних речовин; судинні деменції; розлади особи й поведінки в зрілому віці; розумова відсталість).

РОЗДІЛ 2

ДЕТЕРМІНАЦІЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ ТА ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

2.1 Особливості детермінації умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку

Детермінанти злочинності осіб похилого віку, зокрема, умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, на макро- і мікрорівні мають багато спільного з тими, що зумовлюють вчинення цих злочинів особами інших вікових категорій. Убачається, що це ті ж самі кризові явища в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах життя. Разом із тим, з огляду на вікові особливості винних, указані детермінанти мають свою специфіку. Перед тим, як перейти до їх аналізу, визначимося з тим, що таке детермінація та розглянемо один з основних її зв'язків – причинний зв'язок.

Детермінація (похідне від лат. *determinare* – «визначити», «зумовлювати») є найбільш загальною категорією, що характеризує походження явищ, які вивчаються, у природі та суспільстві. Мова йде про залежність одних явищ, процесів та станів від інших, про зв'язок між речами та явищами [31, с. 32]. Отже, категорія детермінації виступає інтегруючим поняттям, що охоплює всі прояви загального зв'язку соціальних явищ та процесів. При цьому відмітимо, що види зв'язків є різноманітними. У філософії зазначається, що існує 32 таких зв'язки: причинний, зумовлюючий, кореляційний, функціональний, системно-структурний тощо. Виявлення цих форм зв'язку має важливе значення для дослідження кримінологічних процесів [119, с. 86]. Проте підкреслимо, що особливу увагу в кримінології приділяють саме причинному зв'язку, називаючи його внутрішнім змістом детермінації, її сутністю [141, с. 200].

Проблема причин та умов злочинності (злочинів) є однією з найбільш складних та дискусійних. Науковцями приділяється підвищена увага

дослідженню причин злочинності, адже воно розкриває природу цього соціального явища, пояснює його походження, показує, що сприяє його збереженню, а що цьому протидіє. Тільки на підставі таких знань можна забезпечити ефективну боротьбу зі злочинністю: передбачити зміни, які відбуваються в ній, визначити та здійснити необхідні заходи запобігання злочинним проявам [218, с. 45].

Причинний зв'язок характеризується кількома ознаками, що в сукупності притаманні тільки цьому виду взаємозв'язку явищ. Будучи різновидом закономірного зв'язку, причинність має такі риси, як всезагальність, незворотність, просторова та часова безперервність; за своєю природою причинний зв'язок є генетичним [135, с. 12].

Важливо підкреслити, що причинний зв'язок між злочинним діянням і суспільно небезпечними наслідками існує об'єктивно як факт реальної дійсності поза свідомістю і волею людини – слідчого, прокурора, судді. Даний зв'язок як зв'язок між явищами об'єктивної дійсності є таким, що може бути пізнаним [123, с. 137].

Принцип причинності полягає в тому, що все має свої причини. Їх потрібно лише правильно визначати. Визначальним для наявності причини є безпосереднє продукування. Необхідно розрізняти поняття причини та причинного зв'язку, при цьому не змішуючи їх значення в кримінології [111, с. 80].

Під причинами взагалі розуміються такі явища або сукупність взаємопов'язаних явищ, що породжують, викликають інші явища – можливі їх наслідки. При цьому зазначимо, що причина «діє» лише за наявності певних умов. Сутність умови та її відмінність від причини полягає в тому, що це – явище або процес, які самі не можуть породити безпосередньо цей наслідок, однак, супроводжуючи причини у просторі та часі, впливаючи на них, забезпечують певний їх розвиток, необхідний для виникнення наслідку. Таким чином, причина породжує наслідок, у той час як умова лише сприяє,

забезпечуючи можливість дії причини [218, с. 54]. В основі цієї відмінності й полягає генетичний характер причинності.

Якщо говорити про причини злочинності та про причини конкретного злочину, то у першому випадку причина (причини) породжує наслідок (злочинність як явище), у другому випадку – дію (злочин, конкретне діяння). Отже, причинний зв'язок є особливою формою закономірних взаємозв'язків, оскільки в ньому проявляється виникнення явища [2, с. 172].

Розглядаючи злочин як соціальне явище, необхідно мати на увазі, що оцінка певних явищ як причин, а інших – як умов завжди має відносний характер, оскільки в одних випадках певне явище може виступати причиною, а в інших умовою злочинності. Відокремлення причин злочинності від її умов може застосовуватися лише щодо індивідуальної злочинної поведінки, коли можна з певною ймовірністю визначити, що породило певний вчинок, а що лише його зумовило [153, с. 155]. Також підкреслимо, що явище стає причиною тільки за наявності конкретних умов, що їй сприяють [31, с. 32]. Таким чином, не можна недооцінювати або зменшувати значення умов у механізмі вчинення злочину, оскільки у разі відсутності необхідних умов причина не може ані сформуватися, ані реалізуватися [155, с. 12].

У кримінологічній літературі зазначається, що зрозуміти процес детермінації злочинності та роль у ньому різних детермінант допомагає їх класифікація. Вона може проводитися за різними критеріями: функціональне призначення, рівень функціонування, сфера дії, значення в процесі детермінації та ін. [90, с. 191]. Найбільш поширеною в сучасній кримінології є класифікація детермінант злочинності залежно від рівня їх функціонування. З огляду на це виділяють: а) причини та умови злочинності у цілому, тобто як відносно масового соціального явища (основні); б) причини та умови окремих видів (груп) злочинів, тобто окремих видів злочинності (загальні); в) причини та умови конкретного злочину, тобто індивідуальної злочинної поведінки (безпосередні) [130, с. 73; 118, с. 118-119; 140, с. 80-81].

На наш погляд, детермінанти умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку, доцільно поділити на основні та безпосередні. Вважаємо, що така класифікація дозволить достатньо ґрунтовно дослідити чинники цих злочинів.

Отже, вивчення детермінант досліджуваної категорії злочинів розпочнемо з аналізу основних чинників.

Українським реаліям властивий вплив практично всіх детермінант, що зумовлюють злочинність у державах перехідного типу та деяких країнах «третього світу» [231, с. 224]. Перехідний період в Україні, що характеризується економічними змінами, соціальними та політичними стресами, різким зниженням рівня життя більшої частини населення, моральною кризою суспільства, сформував вороже ставлення людей до влади, невпевненість у своєму соціальному становищі та неможливість змінити своє життя на краще. Матеріальні проблеми населення країни у поєднанні з бездуховністю та низькою моральністю вимагають свого задоволення – негайно та в будь-який спосіб [1, с. 98].

Суспільство перехідного періоду характеризується невизначеністю. Незавершеність реформ, політична та економічна нестабільність, воєнні дії на Сході держави – все це призводить до конфліктності, девальвації загальноновизнаних цінностей, зростання напруги, агресії та нетерпимості, зниження рівня законослухняності, проявів асоціальної поведінки, а часом і до знецінювання людського життя.

Водночас погоджуємося з думкою про те, що глибинні причини злочинності в нашій державі полягають в особливостях процесів, які відбуваються, в першу чергу, в ціннісно-нормативній сфері. Йдеться передусім про девальвацію моралі, заснованої на загальнолюдських цінностях, крах колективістських соціалістичних цінностей радянської епохи, різницю відмінність між проголошеними владою деклараціями та повсякденною реальністю кризового суспільства, яка надзвичайно далека від високих етичних ідеалів (цинізм, аморалізм, гонитва за прибутками за будь-

яку ціну, фантастичне збагачення нуворишів, безкарність зловживань політичної еліти та чиновників тощо) [231, с. 224].

На злочинність в Україні впливає також ситуація в економіці держави. Зазначимо, що наша країна зазнала важкого удару від світової фінансової кризи та опинилася в одній із найскрутніших ситуацій рецесії в Європі, про що свідчать її макроекономічні показники (ВВП, рівень безробіття, масові неплатежі та затримки заробітної плати, пенсії, рівень інфляції, стан гривні, політична нестабільність і соціальна нерівність населення) [248, с. 4]. Багато громадян виявилися невідповідними до активного включення у систему ринкових відносин, що, з одного боку, зумовило їх підвищену віктимність у новій для них ситуації, а з другого, стимулювало кримінальну поведінку [23, с. 43].

Найважливішою соціальною детермінантою злочинності є майнова нерівність членів суспільства. На думку багатьох учених, Україна втрачає середній клас. В Україні за різними оцінками за межею бідності перебувають від 40 до 60% сімей, бідними себе вважають 76% українців [220]. Вважається, що стабільність у суспільстві піддається серйозному випробуванню, коли різниця між рівнем життя багатих і бідних прошарків населення перевищує 10-кратну величину. В Україні ця різниця сягає 20 і більше разів. При цьому зазначимо, що, за даними соціологічних досліджень, суспільство криміналізується, якщо в ньому за межею бідності знаходиться понад 10% населення. Так званий середній клас, якщо він переважає у суспільстві, є запорукою його стабільності [129, с. 64-65].

Науковцями також висловлюється думка, що за роки незалежності в Україні поступово сформувалася так звана «культура нерівності», яка характеризується низьким рівнем соціальної єдності суспільства, високою недовірою людей один до одного та підвищеними показниками агресивності [231, с. 225].

Економічну і соціальну ситуацію в суспільстві загострює політична нестабільність у країні: загострення конфліктів між різними гілками влади,

жорстке протистояння між владою та опозицією, які часто виходять за цивілізовані межі та, як наслідок, закріплення недовіри народу до діяльності владних структур, зневіра обіцянкам політиків та зростаюча невпевненість у завтрашньому дні. У суспільстві поширюється та фіксується уявлення щодо безсилля закону, правового свавілля, марності звернення за допомогою до правоохоронних органів [75, с. 195]. Уседозволеність для «верхів» та їх розбещеність відлунюються у широких масах населення, стимулюючи таку саму поведінку пересічних громадян за принципом: якщо їм можна, то чому не дозволено нам [129, с. 67].

Наразі перейдемо до розгляду соціально-економічного становища осіб похилого віку в нашій державі.

Соціально-економічна криза в Україні жорстоко відбилася на поколінні людей похилого віку. Особливо прикрим є те, що на сьогодні економічна діяльність держави тримається якраз на тому, що створено нинішніми пенсіонерами за часів СРСР.

Нестабільна економіка, зміна обсягу виробництва стають головними чинниками інфляції, рівень якої надто негативно впливає на матеріальне становище осіб похилого віку. Так склалося, що вони нерідко живуть за рахунок своїх заощаджень. Унаслідок інфляції ці заощадження помітно знецінюються чи навіть зникають зовсім. Крім прямих утрат, яких зазнають через інфляцію, негативними соціальними наслідками останньої є загострення соціальних суперечностей, посилення групового егоїзму, що спричинює соціальну та політичну нестабільність у суспільстві [63, с. 222].

Ще однією проблемою, яка безпосередньо стосується осіб похилого віку, є бідність та маргіналізація. За офіційними даними, в Україні бідними вважаються 27-28% населення. Характерним є те, що серед бідних існує два поширені типи – пенсіонери та низькокваліфіковані робітники [143, с. 171]. Дійсно, сьогоднішня мінімальна пенсія навіть не дозволяє сплатити за комунальні послуги і повноцінно харчуватися.

Старість для багатьох пенсіонерів перетворюється на випробування. – соціальна незахищеність, занадто дорогі ліки, відчуття непотрібності та зневаги. Особам похилого віку присвоюються ярлики «утриманців», «тягаря» для держави та працюючих громадян. При цьому дехто з таких «утриманців» взагалі знаходиться на межі виживання

Зазначимо, що ціни на товари першої необхідності в Україні досягли європейського рівня, чого не скажеш про розмір пенсій. Станом на 1 грудня 2018 р. розмір мінімальної пенсії в Україні становив 1497 грн. (47 євро), саме тому в умах багатьох пенсіонерів поняття “бідність” взаємопов’язане з поняттям “пенсія”. Ситуація у розвинених країнах зовсім інша: там для нормального, повноцінного життя часто достатньо й мінімальної пенсії. Так, у Німеччині розмір мінімальної пенсії складає 364 євро, у Британії – 480 євро, у Франції та Італії – майже 500 євро. При цьому ще врахуємо, що середня тривалість життя у цих країнах є вищою: наприклад, середня тривалість життя французів від 80,6 до 80,98 років, тобто середньостатистичний французький пенсіонер, вийшовши на пенсію, зможе насолоджуватися пенсійним відпочинком цілих 18 років [234].

Роздратування більшості пенсіонерів, що, у свою чергу, призводить до зростання напруги в суспільстві, викликається також розшаруванням у розмірах пенсій між різними категоріями громадян. Мова йде про значну кількість привелійованих державних пенсіонерів: депутатів, міністрів, суддів, прокурорів тощо. Зазначається, що 1 мільйон таких пенсіонерів отримує в сумі приблизно стільки ж, скільки решта – 13 мільйонів українських пенсіонерів [206]. Звернемо увагу на те, що якщо у світовій практиці допускається розрив між розмірами пенсій у 3-4 рази, то в Україні цей показник досить великий і сягає 10 разів [224, с. 149].

Невтішна ситуація склалася й у сфері праці та зайнятості осіб похилого віку, адже перспективи продовжувати професійну діяльність, самореалізовуватися є вкрай низькими. Дослідження показали, що людям, старшим за 45 років, дуже складно працевлаштуватися. Про осіб, старших за

60 років, годі й казати. Проблема полягає не тільки в об'єктивно низькій конкурентоспроможності старшого покоління порівняно з молодим, а й у великій кількості стереотипів та упередженому ставленні до людей старшого віку з боку роботодавців [36, с. 4]. Як правило, особам похилого віку пропонують низькооплачувану роботу: чоловікам пенсіонерам – вакансії охоронців, вахтерів, водіїв; жінкам – прибиральниць, нянь та хатніх робітниць.

У ще більш складному становищі опинилися особи похилого віку, які мешкають у сільській місцевості. Як відомо, у багатьох українських селах роботи практично немає, а там, де щось працює, перевага надається молодому поколінню.

Отже, основним придбанням літніх людей після виходу на пенсію стає вільний час. На жаль, далеко не кожний знає, чим його заповнити. В нашій державі дуже слабо розвинені відповідні центри, клуби за інтересами, де пенсіонери можуть знайти спілкування та заняття по душі. Через це основною сферою життєдіяльності пенсіонерів стає або пасивне дозвілля, або активізація діяльності у напрямі девіації поведінки [200, с. 145].

Не можна оминати увагою й проблему «вікової сегрегації», відторгнення, сприйняття похилих осіб як «відпрацьованого матеріалу». Зазначимо, що на сьогодні в країнах світу склалося різне ставлення до старих людей. У східних культурах старість й досі розглядається як вік максимального накопичення мудрості, дає право на авторитет і турботу в родині та суспільстві. Що стосується нашої країни, то, на жаль, слід констатувати про існування досить стійкого негативного образу старості. Так, поширеною є думка, що похилі – непотрібні, пасивні, інтелектуально деградує, обтяжуючі для суспільства люди, які не живуть повноцінним життям, а лише доживають. Серед поширених уявлень про старість виділяють таке: стара людина – хвороблива, слабка, без засобів до існування, яка не може працювати і потребує постійної допомоги та опіки, схильна до повчань, часто лізе не в свою справу, занедбана, самотня, консервативна, не

здатна до навчання, з порушеннями інтелекту, моторики, тобто це тягар для рідних, близьких, соціальних служб та суспільства в цілому [112, с. 29].

Слід зазначити, що в сучасних умовах стрімкого розвитку науково-технічного прогресу сама собою відпала існуюча раніше життєва необхідність передавання досвіду попередніх поколінь наступному. Значно змінився й інститут сім'ї. Сьогодні в суспільстві відбувається тенденція до погіршення становища в родині представників старшого покоління. Нині вони не лише не є носіями важливих, необхідних знань та навичок, а й в очах молодих уявляються безнадійно відсталими від життя. Їхні погляди, вміння, думки здаються застарілими, а, отже, непотрібними. З огляду на наведене, не випадковим убачається поява в літературі однієї з назв цього періоду життя людини – «вік невидимки» [9, с. 174].

Крайнім вираженням вікових стереотипів вважається ейджизм. Цей термін вперше було використано англійським дослідником Р. Батлером наприкінці 60-х років XX ст. Він визначив ейджизм як процес стереотипізації та дискримінації людей через старість, так само як расизм і сексизм через колір шкіри та стать [30].

Стереотипи й забобони щодо літніх осіб призводять до конфлікту, дистанціювання, роз'єднання поколінь, порушують їх спадкоємність, перешкоджають формуванню ціннісного ставлення до старості, пробуджують агресію стосовно представників цієї вікової категорії. Негативні уявлення щодо пізнього віку, похилих осіб як обтяжливого непотрібного баласту, в свою чергу, впливають і на свідомість, особистісні цінності та самовідчуття самих старих. Як механізм ідентифікації та самоідентифікації вони обмежують їх, примушуючи відповідати цим негативним образам [114], викликають відповідну реакцію, озлобленість та підвищують криміногенність.

Таким чином, у сучасному суспільстві сталося руйнування шанобливого ставлення до похилих людей, натомість, прослідковується домінування цінностей молодіжної культури. Існуюча незадоволеність

похилих осіб своїм статусом у суспільстві проявляється у різноманітних формах: прагненні не відставати від інших, втекти від болючих проблем (суїцидність, алкоголізація) і, нарешті, проявити агресію щодо групи більшої успішності або членів сімейного кола. Останнє має безпосереднє відношення до формування в осіб насильницької спрямованості [201, с.145].

Перейдемо до аналізу безпосередніх причин та умов умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку. Вважаємо, що на природу асоціальної поведінки зазначених осіб впливають дві групи чинників: внутрішні, що належать до самої особи, її особистісних якостей і властивостей, та зовнішні, які функціонують поза особи та спрямовані на неї. Свого часу Ю.М. Антонян писав «У будь-якій життєвій ситуації слід розрізняти об'єктивний зміст, що визначається подіями, які відбулися у дійсності, та суб'єктивне значення, яке надається їй суб'єктом залежно від його поглядів, досвіду, схильностей, характеру тощо. Об'єктивний зміст і суб'єктивне значення можуть сильно розходитися; при цьому особа поводить у відповідності зі своїм уявленням про ситуацію» [13, с. 115].

Продовжимо аналіз причин та умов досліджуваної категорії злочинів, дотримуючись їх поділу на суб'єктивні та об'єктивні. При цьому зазначимо, що більшість умов має об'єктивно-суб'єктивний характер із переважанням або об'єктивного, або суб'єктивного.

Визначальною, причиною конкретного злочину, що безпосередньо його породжує, є *суб'єктивна причина*. Під останньою різними авторами розуміється асоціальна або антисоціальна установка (В. В. Лунєєв, Г.Г. Шиханцов), антисуспільна орієнтація особи (В.М. Кудрявцев), антисуспільна спрямованість особи (А. П. Закалюк, К. Є. Ігошев) тощо. Вказані терміни використовуються або як синоніми, або як окремі поняття з різним ступенем деформації особистості та небезпеки для суспільства.

В нашому дослідженні ми будемо використовувати термін криміногенна спрямованість особи похилого віку, під якою розуміється

динамічний негативний зміст ціннісно-мотиваційної та емоційно-вольової сфер, що зумовлюють схильність особи до вибору злочинного варіанту поведінки.

Розглянемо зміст криміногенної мотивації осіб похилого віку більш детально.

Вихід на пенсію, перехід до іншого вікового періоду для більшості осіб супроводжується сильним стресом та депресією, оскільки змінюються їх роль у суспільстві та родині, цілі, відбувається трансформація ціннісних орієнтацій, світогляду в цілому. Вбачається, що в осіб похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, актуалізується низка певних потреб, що деформуються та знаходять свій негативний прояв в егоцентризмі, агресії, насильстві тощо. Серед таких, зокрема, потреба у самоствердженні, повазі. Психологічні дослідження свідчать, що в осіб, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, потреби видозмінилися таким чином: потреба у спілкуванні – в насильство над оточуючими; потреба у самоствердженні – у прагнення домінувати, застосовувати силу, принижувати іншу людину; потреба у визнанні – в егоцентризм; потреба у повазі – в демонстрацію своєї переваги у будь-який спосіб [29, с. 97].

Убачається, що серед домінантних в аналізованій групі осіб є потреба у зловживанні алкогольними напоями. Нагадаємо, що близько половини винних систематично вживали спиртні напої, ще половина з них були хронічними алкоголіками. У медичній літературі зазначається, що потреба в алкоголі на цій стадії алкоголізму стає навіть в один ряд із потребою в їжі та сні [174, с. 55].

Проведене дослідження показало деградацію духовних та соціальних потреб досліджуваної категорії злочинців, обмеженість їх інтересів, недостатній рівень культури, інтелекту злочинців похилого віку. Як відомо, низький рівень культури особи, не сприяє або прямо перешкоджає формуванню суспільно корисних інтересів, потреб, звичок, правил поведінки, полегшує за інших рівних умов виникнення конфліктних ситуацій

та заважає вибору правильного варіанту поведінки в них [150, с. 123]. Відмічається, що чим нижче культурний рівень людини, чим менше вона соціалізована, тим вище ймовірність її агресивної поведінки [250, с. 391]. За всіх часів соціальний прошарок найменш економічно забезпечених, найменш освітніх та культурних людей традиційно проявляв схильність до порушення кримінального закону [13, с. 66].

Серед аналізованих злочинців не виявилось висококультурних та інтелектуальних осіб. Переважне вчинення аналізованих злочинів у сімейно-побутовій сфері свідчить про низьку культуру, в першу чергу міжособистісного спілкування, з дефектними уявленнями про можливість та виправданість застосування насильства.

Зазначимо, що з потребами злочинців тісно пов'язані мотиви. Останні формуються на основі потреб, виступають їх відображенням. О. М. Леонтьєв підкреслював, що діяльності без мотиву не існує, «немотивована» діяльність – це діяльність, що не позбавлена мотиву, а має суб'єктивно і об'єктивно прихований мотив [147, с. 153]. У переважній більшості в матеріалах судової практики як мотив зазначалися особисті неприязні стосунки, що раптово виникли. Зупинимось на цьому моменті більш детально.

Мотив здійснює безпосередній вплив на кваліфікацію злочинів (особливо це відноситься до кваліфікованих видів убивств), проте в деяких випадках визначення мотиву може й не мати безпосереднього кваліфікуючого значення. Вбачається, що в останньому випадку нерідко використовується поверхневий підхід, який не відбиває справжнього змісту мотиву. Так, під формулюванням «особисті неприязні стосунки» можуть маскуватися гнів, помста, ненависть, ревності, заздрість тощо.

Оскільки переважна кількість умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, мають імпульсивний характер, процес їх мотивації відбувається в скороченому варіанті, нерідко несвідомо. Під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників суб'єкт починає відчувати потребу, і цей мотив негайно реалізується без таких важливих етапів

мотивації вольової поведінки, як постановка цілі, свідомий вибір поведінки, планування, прийняття та корегування рішення. В таких злочинах досить складно визначити справжні мотиви. Сам злочинець про них може і не знати [242, с. 161].

Незважаючи на вік, частина злочинів учиняється особами похилого віку з ревнощів, причому, зокрема, через зраду дружини, що могла трапитися тридцять років тому. Вочевидь, такі почуття накопичуються роками, іноді можуть виплескуватися в образи, а часом у злочин, спровокований іншими супутніми умовами [19, с. 98].

До змісту криміногенної спрямованості як суб'єктивної причини досліджуваних злочинів належить огрубіння емоційно-вольової сфери, що властиве злочинцям похилого віку. Воно проявляється у зростанні напруги, внутрішньої та зовнішньої конфліктності, тривозі, агресивності, емоціональній нестійкості, ослабленні вольових якостей, утраті стримуючих, контролюючих механізмів, здатності до самоконтролю та саморегуляції.

До *суб'єктивних умов* учинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень належать психофізіологічні та психічні властивості, процеси і стани. Серед таких, зокрема, вікові особливості, психічні захворювання, пограничні психічні стани, фізіологічні особливості (тип темпераменту, темп і ритм перебігу фізіологічних процесів тощо), стан сп'яніння та ін.

Основна функціональна роль суб'єктивних умов полягає в їх впливі на швидкість мотивації (прискорення або уповільнення, сприяння негайній реалізації або відкладання на певний строк), адекватність сприйняття як своїх можливостей, так і особливостей ситуації [227, с. 180-181].

Розглянемо вікові особливості, що характерні для періоду геронтогенезу. В науковій літературі зазначається, що зміст процесу старіння полягає у зниженні поведінкової, фізіологічної та біохімічної адаптації до внутрішнього та зовнішнього середовищ [136, с. 93]. На думку В.Д. Альперовича, характерологічні зміни можна класифікувати за трьома

сферами. В інтелектуальній – з'являються труднощі в придбанні нових знань і уявлень, пристосуванні до непередбачених обставин, зменшення можливості формально-логічного мислення. Складними можуть виявитися найрізноманітніші обставини – і ті, які порівняно легко долалися в молоді роки (переїзд на нову квартиру, власна хвороба або когось із близьких), а тим більше ті, які раніше не зустрічалися (смерть одного з подружжя, обмеженість у пересуванні тощо). В емоційній сфері – неконтрольоване посилення афективних реакцій (сильне нервово збудження), зі схильністю до безпричинного смутку. В моральній сфері – відмова від адаптації до нових норм моралі, манер поведінки, різка, що доходить до грубості, критика цих норм і манер [8, с. 41].

У літературі підкреслюється про посилення слабкості та невірноваженості як типологічних властивостей нервової системи осіб похилого віку, що є специфічним явищем вікового феномену старечої інволюції [10, с. 175].

У похилому віці зміни відбуваються в усіх системах організму – серцево-судинній, імунній, кістково-м'язовій, репродуктивній та центральній нервовій. Зміни фізіологічних функцій здебільшого супроводжуються психологічними та поведінковими змінами. Сукупність відмічених змін проявляється в погіршенні працездатності, пам'яті, швидкій втомлюваності, падінні показників швидкості та точності рухів, уповільненні процесів сприйняття, складнощах у стримуванні імпульсів, низькій критичності, консерватизмі, неприйнятті нового, схильності до повчань, підвищеній образливості, підозрілості, через що нерідко виникає запальність, дратівливість тощо. Крім цього, як відмічають психологи, представники третього віку нерідко відчують почуття скорочення життєвого простору, в тому числі адаптаційних ресурсів, що може призвести до їх протиправної поведінки [137, с. 110].

Вік, який зазвичай вважається початком виникнення психічних змін, пов'язаних з інволюцією, становить 50-60 років. Психічні розлади в осіб

похилого віку можуть проявлятися як у формі пограничних психічних розладів, так і у вигляді виражених розладів психіки – грубі розлади пам'яті, слабоумство, галюцинації тощо [144, с. 115]. Показники поширення психічних розладів у осіб понад 60 років становлять 10-25 %. Загалом психічні порушення при судинних захворюваннях головного мозку розвиваються приблизно у 23% осіб похилого віку [197, с. 243].

Зупинимося більш детально на показниках психічного здоров'я злочинців похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження. Так, хворі з пограничною нервово-психічною патологією, які визнані осудними, склали 50,5% засуджених за ст. 115 КК України. За ст. 121 КК України таких засуджених було близько 35%¹. Більшість із них страждали розладами поведінки внаслідок вживання алкоголю та розладами особистості й поведінки, зумовленими судинними захворюваннями. У цих осіб часто зростала сімейна-побутова десоціалізація, спостерігалися підвищена запальність, легкість виникнення афективних реакцій, зниження здатності до прогнозування наслідків своїх вчинків зі схильністю до швидких, необдуманих рішень, дріб'язковість виникнення багатьох конфліктів. Так, 66-річний пенсіонер уночі задушив дружину через те, що вона хропіла²; ще один 64-річний винний заподіяв тяжкі тілесні ушкодження сусідці за те, що її корова зайшла на його город³.

Для всебічного з'ясування причин конкретного злочину дуже важливо встановлювати умови того мікросередовища, в яке був включений винний до вчинення злочину. Погоджуємося з існуючою позицією, що *об'єктивно-суб'єктивні причини* конкретних злочинів криються в тій чи іншій деформації середовища, яке оточує особу [167, с. 104].

¹ Примітка. Дані наведені стосовно осіб, щодо яких проводилася психолого-психіатричні (психіатричні) експертні дослідження.

² Архів Нововоронцовського районного суду Херсонської області за 2011 р. (Кримінальна справа №1-35/2011).

³ Архів Снятинського районного суду Івано-Франківської області за 2012 р. (Кримінальна справа №1-88/2012).

Сімейно-побутове оточення осіб похилого віку, які вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, характеризувалося соціальним неблагополуччям, конфліктною атмосферою, дестабілізацією сімейних стосунків, родинних зв'язків, маргінальним способом життя, асоціальною спрямованістю тощо.

Об'єктивною причиною вчинення конкретного злочину інколи називають конкретну життєву ситуацію. При цьому підкреслюється, що для цього остання повинна стати криміногенною, містити в собі загрозу вчинення злочину в будь-який момент [227, с. 181].

Разом із тим зазначимо, що злочин, як і будь-який інший людський вчинок, є результатом взаємодії особи та зовнішньої об'єктивної ситуації, в якій індивід приймає конкретне рішення про те, як йому вчинити [23, с. 76]. Це положення у вітчизняній кримінології було сформульоване В.М. Кудрявцевим, який писав, що до акту злочинної поведінки ведуть дві лінії взаємодіючих причинних зв'язків: а) особливості особи суб'єкта та б) конкретна життєва ситуація, в якій він знаходиться [134, с. 16].

Під конкретною життєвою ситуацією вчений розумів певне сполучення об'єктивних обставин життя людини, що безпосередньо впливають на його поведінку в даний момент. У кримінологічному сенсі це подія або стан, який викликав рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння, яке призводить до злочинного результату [134, с. 38].

Таким чином, конкретна життєва ситуація є *об'єктивно-суб'єктивною причиною*, адже вона включає об'єктивний зміст, який визначається реальною дійсністю, і суб'єктивну оцінку, що дається їй особою залежно від поглядів, досвіду, нахилів, характеру останньої тощо. Об'єктивний зміст і суб'єктивна оцінка можуть не співпадати, при цьому людина діє відповідно до своїх уявлень про ситуацію. Суб'єктивне розуміння ситуації, у свою чергу, пов'язане з мотиваційною сферою особи і метою її поведінки [129, с. 90].

Конкретні життєві ситуації можна розглядати як один із проявів соціального середовища, що відіграє важливу роль у формуванні особистості та її поведінки. Проте соціальне середовище впливає на людину безперервно, формуючи її як особистість, а не лише безпосередньо перед будь-якою її дією. Саме в цьому полягає відмінність між конкретною життєвою ситуацією та умовами морального формування особистості [16, с. 9].

Аналізуючи роль та специфіку криміногенної ситуації при вчиненні особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, відмітимо, що значною мірою вони визначаються характером взаємовідносин винного та потерпілого. Проведене нами дослідження показало, що у 90% умисних вбивств та 86,5% тяжких тілесних ушкоджень злочинець і потерпілий були знайомі. При цьому відмітимо, що у 53,4% та 45,1% указаних випадків учиненому передувала довготривалий конфлікт, що існував між ними. Такі конфлікти виникають із повсякденних міжособистісних стосунків, коли зіштовхуються несумісні та суттєво значущі для осіб інтереси і погляди. Внаслідок же негативних особистісних властивостей злочинця або (та) потерпілого існуючі конфліктні стосунки можуть зумовити виникнення криміногенної ситуації [21, с. 64].

Раніше проведені дослідження свідчать, що в злочинній поведінці осіб похилого віку міжособистісні конфлікти відіграють досить суттєву роль. Близько 40% злочинців пенсійного віку, засуджених до позбавлення волі, вважають конфлікти першопричиною вчинення ними злочинів [19, с. 112].

Міжособистісний конфлікт часто розвивається «за спіраллю», з посиленням дій обох учасників. Таким чином, спіраль поступово накручується. Детермінація подібних конфліктів пов'язана перш за все з досвідом формування особистості та загальною культурою поведінки. Головні криміногенні компоненти при цьому – невміння вирішувати конфлікти та йти на компроміси [179, с. 385].

Для аналізованої нами категорії осіб застосування насильства частіше за все вбачалося найлегшим та «єдиним» способом врегулювання

конфліктної ситуації. Для прикладу наведемо вирок Хорольського районного суду Полтавської області. Так, між 70-річним винним П. та потерпілою М. на протязі останніх кількох років відбувалися суперечки з приводу межі між їх земельними ділянками. У черговий раз М. прийшла до винного, щоб з'ясувати стосунки з приводу межі та того, що винний забрав з її городу ланцюг і прикорень. Оскільки П. все заперечував, потерпіла забрала його велосипед та відповіла, що поверне його, коли він віддасть їй її речі. Після цього П. дістав із кишені ніж та вдарив ним потерпілу, чим спричинив останній тяжкі тілесні ушкодження¹.

Більшій частині аналізованої категорії злочинів передували гострі суперечки, скандали, сварки, бійки, які супроводжувалися лихослів'ям, побиттям, нанесенням тілесних ушкоджень. Однак нерідко зустрічалися й такі випадки, коли потерпілий тривалий час зловживав спиртними напоями, ображав, знущався, бив членів своєї родини або самого винного. Неправомірні дії потерпілих, постійні сварки, образи, бійки породжують емоційно-напружену атмосферу в сім'ї, негативно впливають на психіку людини та призводять до поглиблення існуючих конфліктів та перетворення несприятливої життєвої ситуації у постійно травмуючий фактор. Наведемо такий приклад. Між 74-річним винним Б. та його сином П. на протязі тривалого часу існували неприязні стосунки, оскільки потерпілий зловживав спиртними напоями, знаходився на утриманні батьків, систематично скандалив, ображав, принижував їх, виносив з дому речі, продавав їх, а на отримані гроші покупав горілку. В день вчинення злочину П. знову прийшов додому п'яний та розпочав сварку з батьком, став йому погрожувати, бити. Не витримавши, винний наніс потерпілому удар сокирою по голові, спричинивши останньому тяжкі тілесні ушкодження².

Значення зовнішніх обставин вчинення тяжких насильницьких злочинів полягає в тому, що вони сприяють створенню напруженої, гостро

¹ Архів Хорольського районного суду Полтавської області за 2007 р. (Кримінальна справа №1-137/2007).

² Архів Корабельного районного суду м. Миколаєва за 2013 р. (Кримінальна справа №1-567/2013).

конфліктної ситуації, яка, впливаючи на емоційно-вольову сферу винного, підштовхує його до прийняття рішення про вчинення злочину. У випадках, коли конфліктні ситуації виникають раптово та швидко нарастають, поведінка особи багато в чому залежить від її внутрішніх моральних установок [163, с. 118-119]. Як приклад такого конфлікту наведемо вирок Могилів-Подільського районного суду Вінницької області. Так, 64-річний О. зустрів малознайомого П. та запропонував йому зіграти в карти. Впродовж дня вони грали в карти на гроші та відразу купляли на них спиртні напої. Винний, програвши кілька разів поспіль, почав звинувачувати П. у нечесній грі. В процесі сварки, що виникла між ними, О. наніс потерпілому 6 ударів ножем, від чого останній помер¹.

До *об'єктивно-суб'єктивних умов* вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень віднесемо надлишок вільного часу, маргіналізацію, алкоголізацію, причому як винних, так і потерпілих. Загальновідомо, що систематичне пияцтво призводить до моральної деформації особи, послаблює або підриває соціально корисні зв'язки в різних типах мікросередовища, а також сприяє створенню конкретних життєвих ситуацій криміногенного характеру [5, с. 306]. Поведінка зазначених осіб у тих чи інших життєвих ситуаціях відрізняється зниженою вибірковістю та бідним емоційним змістом [16, с. 52].

Крім цього зазначимо, що оскільки в інволюційному віці алкоголізм розвивається на фоні різноманітних захворювань, його перебіг значно ускладнюється та підвищується швидкість настання алкогольної деградації особи. Саме через стрімкість процесу перетікання пагубної звички до справжньої алкогольної залежності розвиток останньої у похилому віці відбувається менш помітно.

Вчиненню особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень нерідко сприяла наявність у деяких із зазначених осіб

¹ Архів Могилів-Подільського районного суду Вінницької області за 2009 р. (Кримінальна справа №1-56/2009).

вогнепальної зброї. Результати нашого дослідження свідчать, що вогнепальна зброя застосовувалася у 8,7% умисних вбивств та 2,2% тяжких тілесних ушкоджень. Майже в усіх вказаних випадках вогнепальна зброя незаконно виготовлялася та зберігалася [208, с. 116].

У низці випадків до умов, що полегшили вчинення злочину, можна віднести перевагу злочинців у фізичній силі та безпорадний стан потерпілих. Це стосується тих випадків, коли потерпілими ставали жінки, малолітні особи або особи, що були не здатні чинити опір унаслідок старечого віку, незадовільного стану здоров'я тощо. Як приклад наведемо вирок Виноградівського районного суду Закарпатської області. 77-річний винний М. мешкав із дружиною, яка знаходилася в тяжкому фізичному стані, будучи паралізованою. Винний пояснював, що йому було важко за нею доглядати, і він, щоб зняти нервові напруження, почав вживати спиртні напої. У день вчинення злочину М. побачив, що дружина лежить на підлозі. Він допоміг їй піднятися на ліжку, але вона знову впала. Це роздратувало винного, і він взяв палицю з мітли та почав «виховувати» потерпілу, наносячи їй удари по різних частинах тіла. Від отриманих ушкоджень потерпіла померла¹.

До *об'єктивних умов* вчинення похилими особами умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень віднесемо недоліки у діяльності правоохоронних органів, адже багато хто з дільничних офіцерів поліції, інспекторів карного розшуку погано знають оперативну обстановку, слабо реагують на скарги та заяви громадян про неправомірну, в тому числі злочинну поведінку деяких осіб, які згодом вчинили тяжкі насильницькі злочини [56, с. 22]. Дані деяких досліджень показують, що близько 40% убивств сприяла і досі сприяє відсутність належного реагування на неправомірні дії винного, що передували вчиненому [13, с. 237].

Проведене кримінологічне дослідження свідчить про те, що певній частині умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень сприяли байдуже

¹ Архів Виноградівського районного суду Закарпатської області за 2011 р. (Кримінальна справа №1-163/2011).

ставлення близьких родичів, сусідів, знайомих до фактів негідної поведінки окремих осіб [207, с. 45]. Причинами цього можуть бути недовіра до правоохоронних органів, побоювання помсти, існуючий стереотип відносно необхідності терпіння, неприпустимості «виносу сміття з хати» тощо. Прикладом може слугувати така архівна кримінальна справа. Так, винний Г., 1940 р.н., близько 6 років співмешкав із потерпілою М. На протязі вказаного часу він постійно зловживав спиртними напоями, сварився з М. Свари супроводжувалися бійками. Потерпіла неодноразово приходила до своєї сестри з тілесними ушкодженнями та скаржилася на те, що Г. її б'є. Під час чергового побиття винний убив потерпілу, нанісши кілька ударів стільцем¹. Вочевидь, своєчасне активне втручання з боку родичів потерпілої у цьому випадку дозволило б запобігти таким тяжким наслідкам.

Крім цього, нами було проведено опитування 543 працівників служби дільничних офіцерів поліції щодо умов, які, на їх погляд, найбільше сприяють вчиненню особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень. Результати анкетування показали таке: 42,9% опитаних до таких умов віднесли бідність, тяжке матеріальне становище осіб похилого віку; у 36,2% було зазначено про надмірне вживання алкоголю; 13,4% вказали про складну ситуацію в країні; 11,6% – сварки, конфлікти, сімейно-побутове неблагополуччя; 8,2% – психічні захворювання. У решті відповідей (11,3%) відмічалися самотність, незахищеність, непотрібність, неувага держави, бездіяльність тощо.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що співвідношення об'єктивних і суб'єктивних причин та умов вчинення досліджуваної категорії злочинів може бути різноманітним, механізм їх взаємодії та взаємовпливу є досить складним.

Як показують результати нашого дослідження, дії аналізованих нами злочинців нерідко бувають зумовлені поведінкою та індивідуально-

¹ Архів Могилів-Подільського районного суду Вінницької області за 2010 р. (Кримінальна справа №1-116/2010).

психологічними особливостями тих людей, яким у результаті злочину було завдано шкоди. Саме тому проведений аналіз детермінант умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, уявляється неповним без вивчення особи та поведінки потерпілого, які ми розглянемо у наступному підрозділі нашого дисертаційного дослідження.

2.2 Характеристика особи потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку

Останнім часом все більше уваги дослідників привертають проблеми віктимології – вчення про жертву. Підвищений інтерес учених до особи жертви злочину зумовлений істотною роллю останньої у механізмі вчинення злочинного діяння. Особливо це стосується умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, оскільки у більшості випадків злочинець і жертва виявляються знайомими ще задовго до вчиненого, і саме тому значимість особи та поведінки останньої є цілком очевидною.

Відразу ж зазначимо, що не можна оминати увагою питання щодо застосування у віктимології одразу двох термінів «жертва» і «потерпілий». Із цього приводу Л.В. Франк писав, що основним терміном для позначення тих, кому заподіяно шкоду злочинним посяганням, повинен все ж таки залишатися «потерпілий», тобто термін, обраний законодавцем. Однак й інші синоніми «потерпілого» – особливо «жертва» – можуть бути використані не лише без шкоди для точності викладення тих чи інших положень, а й з більшою користю для більш тонкого словесного забарвлення багатогранної, суперечливої фігури потерпілого в тому чи іншому контексті [240, с. 9]. Подібної позиції дотримується й низка інших науковців, зазначаючи, що потерпілий у віктимології – частина узагальнюючого поняття «жертва». Проте у контексті кримінологічної матерії не буде викликати великих заперечень застосування поряд із терміном «жертва злочину» як синоніма так само й терміна «потерпілий від злочину» [183, с. 208]. Вищевикладений

підхід до розуміння, використання та співвідношення понять «жертва» та «потерпілий» на сьогодні є домінуючим у кримінологічній науці, і саме такої позиції ми будемо дотримуватися надалі.

Перш ніж перейти до характеристики особи потерпілого, зробимо наголос на тому, що віктимологічні дослідження умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, є майже відсутніми як в Україні, так і країнах СНД. Таким чином, наше дослідження є спробою вивчити найбільш характерні риси та якості потерпілого від зазначених злочинів та на базі цього створити його узагальнений портрет.

У результаті проведеного аналізу матеріалів кримінальних справ (проваджень) за статтями 115, 121 КК України, вчинених особами похилого віку, нами було вивчено 434 потерпілих. Подібно особі злочинця розглянемо структуру особи потерпілого, виділивши в ній соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки.

Дослідженням встановлено, що серед потерпілих за *статтю* переважають чоловіки: 64,2% (умисне вбивство), 74,2% (тяжке тілесне ушкодження). Частка жінок складає 35,8% та 25,8% відповідно. Наведемо для порівняння дані раніше проведених досліджень щодо злочинів, що вчиняються в сімейно-побутовій сфері. Вони показали, що в контингенті жертв умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених у сімейно-побутовій сфері, чоловіки складають: за ч. 1 та ч. 2 ст. 115 КК України – 31,7% та 54,4%, за ст. 121 КК України 53,1%. Розподіл жінок за цими ж статтями виявився таким: 68,3%, 45,6% та 46,9% відповідно [60, с. 131]. Зауважимо, що вищенаведені дані стосуються всіх правопорушень, без окремого виділення тих, які вчинені особами похилого віку. Як бачимо, від аналізованих нами злочинів жінки стають потерпілими майже вдвічі рідше. Вважаємо, що суттєві розходження відносно статі потерпілих ще раз підтверджують існуючу специфіку аналізованих нами злочинів.

Пояснюючи розподіл потерпілих за статтю, зазначимо, що, безумовно, поведінка чоловіків відрізняється більшою віктимністю, ніж жінок. По-

перше, вони мають більше вільного часу, тоді як жінки зайняті домашнім господарством, доглядом за дітьми, внуками тощо. Крім цього, жінки рідше вживають алкогольні напої та наркотичні речовини. По-друге, поведінка чоловіків, порівняно з жінками, зазвичай має більш агресивний характер, що створює обстановку підвищеної ймовірності застосування проти них шкоди в процесі надання протидії.

Аналіз *вікової структури* потерпілих від умисних вбивств, учинених особами похилого віку, свідчить про те, що найбільш віктимогенну групу (близько половини) становлять потерпілі віком від 40 до 60 років (49,6%); приблизно кожен третій потерпілий є пенсіонером за віком (60 років і більше) – 28,3%; майже п'яту частину складають потерпілі 20-40 років (21,4%) та зовсім незначна кількість припадає на потерпілих, які не досягли 20 років (0,7%).

Як і від умисних вбивств, більшу половину потерпілих від тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, складають особи віком від 40 до 60 років (53,1%); друге місце посідають потерпілі 20-40 років (27,3%); майже кожен п'ятий потерпілий досяг 60 років і більше (18,5%); та 1,1% становлять особи, яким на момент вчинення злочину було менше 20 років.

Як бачимо, потерпілі від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень здебільшого є молодшими за злочинців. Вважаємо, що це можна пояснити схильністю осіб похилого віку до докорів, повчань, наставлянь, що, як правило, спрямовані до молодших за віком. Такі «уроки» часто стають основою конфлікту, що закінчується застосуванням сили [214, с. 44].

Крім цього, слід звернути увагу на те, що пенсіонерів за віком, потерпілих від умисних убивств, у півтора рази більше, ніж від тяжких тілесних ушкоджень. По-перше, це можна пояснити слабким станом здоров'я зазначених осіб, через що отримані ушкодження з більшою ймовірністю, ніж у молодих, можуть призвести до настання смерті. По-друге, особи похилого віку нерідко стають жертвами умисних вбивств, учинених з корисливих

мотивів. Старі люди, особливо одинокі, не представляють серйозної перешкоди для злочинців, оскільки не в змозі чинити їм опір, а тому саме їх обирають для вчинення крадіжок, грабежів та умисних убивств із корисливих мотивів. Показовою в цьому випадку є архівне кримінальне провадження, розглянуте Апеляційним судом Полтавської області. 63-річний винний А. з метою крадіжки чужого майна проник у житловий будинок, у якому мешкала 89-річна потерпіла К. Заволодівши іконами, А. став обшукувати помешкання з метою знайти та викрасти інші цінності. Помітивши через вікно, що остання заходить до будинку та може його викрити, вдарив її сокирою по голові, від чого К. втратила свідомість. Заволодівши майном, винний помітив, що потерпіла подає ознаки життя, і наніс їй ще два удари обухом сокири, від чого К. померла¹.

За *рівнем освіти* основну масу потерпілих складають особи з базовою середньою і середньою освітою – 78,0% та 80,6%; середню спеціальну освіту мають 12,4% та 16,3% осіб відповідно. Досить незначний відсоток складають неграмотні особи, особи з початковою освітою – 5,4% та 2,0% і особи, що мають вищу, базову вищу освіту, – 4,2% та 1,1% відповідно. Як бачимо, аналізовані нами потерпілі характеризуються невисоким освітнім, а, отже, й пов'язаним із ним культурним рівнем. Особи з низьким культурним рівнем зазвичай менш стримані в своїх проявах та бажаннях, відзначаються помітною агресивністю, тому з більшою ймовірністю можуть викликати відповідну реакцію на свою поведінку, що призводить до заподіяння їм шкоди. Крім цього, низький рівень освіти і культури призводить до неспроможності оцінити обстановку та можливі наслідки поведінки, небажання звернутися до компетентних органів, що захищають інтереси особи [124, с. 319]. Вочевидь, що такі якості та властивості особи значно підвищують її віктимість. Разом із тим звернемо увагу на те, що освітній рівень потерпілих і злочинців в основному виявляється приблизно рівним.

¹ Архів Апеляційного суду Полтавської області за 2004 р. (Кримінальне провадження №1-17/2004).

Продовжуючи розгляд соціально-демографічних ознак потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, зупинимось на їх *сімейному стані*. Так, близько половини потерпілих на момент вчинення злочину були одружені або перебували у фактичних шлюбних стосунках (44,9% та 48,5% відповідно). Неодруженими і розлученими виявилися 43,8% та 40,1% відповідно; ще 7,9% та 2,8% потерпілих були вдовцями (вдовами), у 3,4% та 8,6% осіб сімейний стан установити не вдалося.

Вивчення *соціального становища та роду занять* потерпілих дозволило встановити, що основна частина аналізованих нами осіб ніде не працювала і не навчалася (43,4% та 50,0% відповідно); близько третини потерпілих склали працюючі особи, якими у переважній більшості виявилися низькокваліфіковані робітники (30,6% та 31,0% відповідно). Дещо меншу за чисельністю групу склали пенсіонери (25,0% та 17,5% відповідно) та зовсім незначну частку – учні шкіл, технікумів, студенти ВУЗів (1,0% та 1,5% відповідно). Як бачимо, серед указаних потерпілих переважають особи, не зайняті суспільно корисною працею. Зазначимо, що близько половини з них, за нашими даними, навіть не намагалися знайти роботу, зловживали спиртними напоями, вели аморальний спосіб життя, що, безумовно, сприяло значному підвищенню їх віктимності.

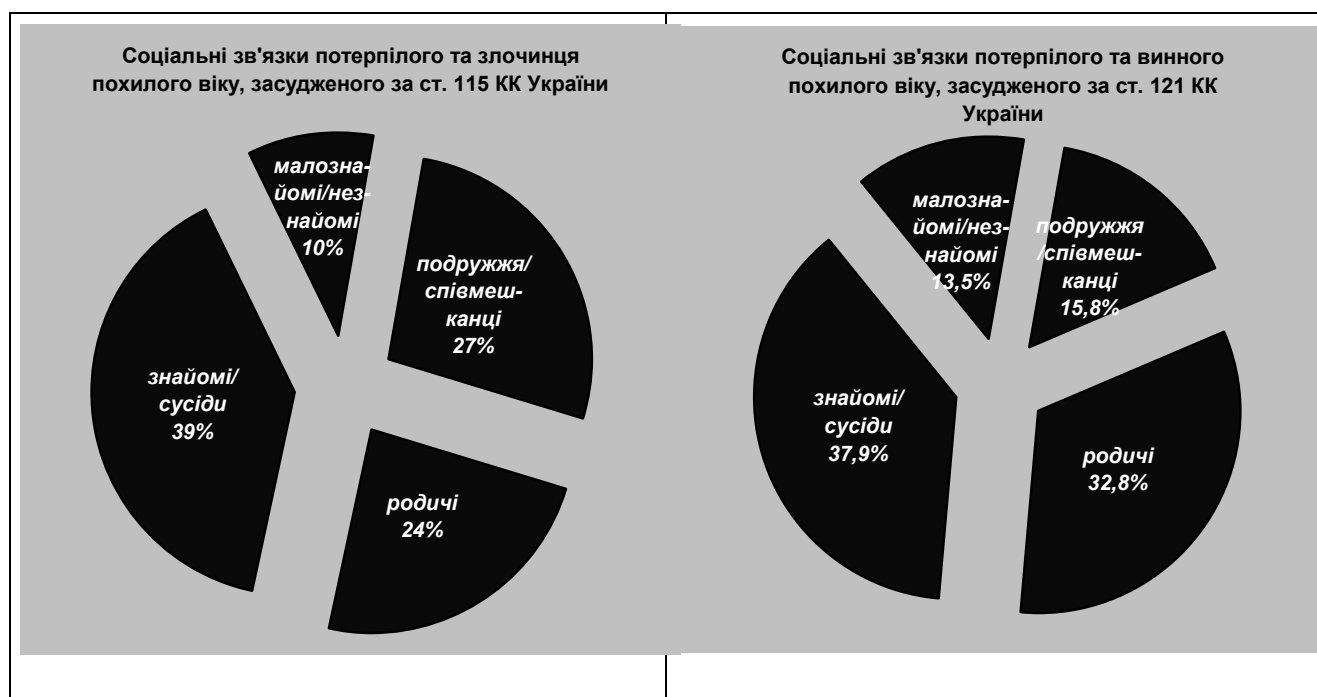
Проведене дослідження також показало, що потерпілими від умисних убивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку, здебільшого ставали мешканці сіл та селищ (47,5% та 65,5% осіб відповідно). Для села більшою мірою у порівнянні з містом характерна ситуація, коли значна частина конфліктів залишається поза кримінально-правової системи і вирішується в середовищі, де вони виникли. Практика свідчить, що суспільна думка мешканців села іноді не лише не підтримує, а й навіть засуджує осіб, які повідомили про злочини, що вчинені «своїми» [89, с. 17-18]. З'ясовано, що близько 15% потерпілих від зазначених злочинів раніше вже зазнавали насильства, проте не зверталися за допомогою до

відповідних правоохоронних органів. Показовим убачається архівне кримінальна провадження, розглянуте Броварським міськрайонним судом Київської області. 63-річний винний Т. мешкав зі своєю матір'ю, 84-річною потерпілою М. Винний зловживав спиртними напоями, вів аморальний спосіб життя, бив матір та постійно погрожував, що позбавить її життя. Потерпіла неодноразово після сварок та побиття приходила до сусідів та просила про допомогу, однак до правоохоронних органів не зверталася. Під час чергового побиття винний заподіяв М. не менше семи ударів кулаком в область обличчя та голови, від чого потерпіла померла¹.

Важливе значення в розумінні механізму віктимізації особи має з'ясування та аналіз взаємовідносин потерпілого з особою, яка вчинила злочин. Так, ученими встановлено дев'ятнадцять видів зв'язків, що існували між потерпілими та злочинцями до вчинення вбивства [160, с. 43]. Наше дослідження показало, що раніше знайомими з потерпілими вбивцями було 90,0%, а злочинців, винних у спричиненні тяжких тілесних ушкоджень, – 86,5%. Установлено, що 27,0% та 15,8% були подружжям або співмешканцями, 23,6% та 32,8% склали родичі – мати (батько), дочка (син), брат (сестра) тощо; приятелями та сусідами виявилися 39,4% та 37,9% осіб. Малознайомими та незнайомими виявилися 10,0% та 13,5% осіб відповідно.

¹ Архів Броварського міськрайонного суду Київської області за 2010 р. (Кримінальне справа №1-284/2010).

Соціальні зв'язки потерпілих та злочинців похилого віку, засуджених за вчинення умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень

Як бачимо, близько половини потерпілих від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень знаходилися в родинних стосунках зі злочинцем, а понад третини були добре знайомими. У зв'язку з цим викликає інтерес характер взаємовідносин між злочинцем та потерпілим до вчинення злочину. Так, переважна більшість потерпілих, а саме 58,4% та 66,7% знаходилися в довготривалих неприязних або конфліктних відносинах із винним, тому, вочевидь, що у таких випадках злочин був результатом тривалого розвитку подій, поступового загострення обстановки [205, с. 118]. Крім цього, уявляється цікавим, що 22,3% та 15,7% осіб підтримували добрі або навіть приятельські стосунки.

Переходячи до розгляду кримінально-правових ознак особи потерпілого, зазначимо, що абсолютна більшість із них на момент вчинення злочину не мали *судимості* – 76,7% та 75,3% осіб. Лише 15,0% та 6,7% потерпілих вважалися судимими, ще 2,7% та 1,4% притягувалися до адміністративної відповідальності, відносно решти потерпілих інформацію щодо судимості отримати не вдалося.

За нашими даними, більшість потерпілих були здатні чинити опір злочинцю – 71,5% та 86,1% відповідно. Решта осіб – 14,3% та 9,2% – були не здатні до протистояння злочинцю внаслідок похилого або малолітнього віку; 9,6% та 2,6% осіб у момент вчинення злочину спали; ще 4,6% та 2,1% відповідно не були здатні до опору внаслідок незадовільного стану здоров'я [213, с. 303].

Значна частина потерпілих у момент вчинення злочину перебувала у стані алкогольного сп'яніння (61,2% та 57,7% відповідно). Вживання алкоголю, як відомо, суттєво впливає на здатність адекватно оцінювати ситуацію, захищати себе та виступає значущим віктимогенним чинником злочину. У більшості випадків (близько 70%) безпосередньо перед вчиненням злочинном потерпілі вживали спиртні напої разом із винним.

У ході дослідження встановлено, що безпосередньо перед вчиненням злочину у більшості випадків між винним та потерпілим відбувалася сварка, причому ініціатором сварки у майже половині випадків ставав саме потерпілий.

У механізмі вчинення злочину нерідко ролі злочинця і жертви переплітаються настільки, що різниця між ними є важковловимою, оскільки лише випадок вирішує, хто стане злочинцем, а хто жертвою. Ці ролі можуть взаємозамінюватися та поєднуватися в одній особі (наприклад, у ситуаціях, пов'язаних із бійками, коли сторони взаємно заподіюють шкоду одна одній). Це так звана «інверсія ролей» [119, с. 141]. Показовим у цьому випадку уявляється архівна кримінальна справа, розглянута Фрунзенським районним судом м. Харкова. Так, після спільного розпиття алкогольних напоїв потерпілий М. розпочав сварку та наніс 70-річному винному С. удар кулаком в обличчя, після чого став штовхати його у бік дивану. Винний С. ухопився за ручку ящика кухонного стола, від чого з нього на підлогу висипалися кухонні приладдя. Потерпілий звалив винного на диван та почав душити, тоді С. узяв з підлоги перший-ліпший предмет, яким виявився кухонним ніж,

та почав наносити їм удари М., від чого настала смерть останнього¹. Як бачимо, у злочинній ситуації опиняється й діє не лише злочинець, а й потерпілий, який, за справедливим зауваженням О.Ю. Юрченко, з тих чи інших обставин об'єктивного чи суб'єктивного характеру стає начебто «співучасником» винного у тому значенні, що вони обидва втягнені в злочинний процес і кожний відіграє в ньому свою визначену роль. Саме від характеру тієї чи іншої поведінки потерпілого іноді залежить виникнення і розвиток усієї конкретної життєвої ситуації [251, с. 65-66].

На жаль, морально-психологічну характеристику потерпілих від аналізованих злочинів у достатньому обсязі розкрити не вдалося, оскільки відповідні дані в матеріалах кримінальних проваджень у більшості випадків були відсутніми. Однак відмітимо, що 33,1% та 24,7% потерпілих систематично вживали алкогольні напої, вели аморальний спосіб життя, нерідко влаштовували скандали та бійки, погрожували та ображали як винного, так і членів його родини, тим самим провокуючи конфлікти та насильство стосовно себе. Зазначимо, що серед форм віктимної поведінки, які передують вбивству, саме провокацію необхідно виділити особливо. З віктимологічних позицій провокацією визнається така неналежна поведінка жертви, яка викликає відповідну реакцію суб'єкта, що виражається в противоправних діях [13, с. 130]. Провокації у тій чи іншій формах частіше за все мають тривалий характер та протікають у межах конфліктних ситуацій. Довготривалий негативний вплив на психіку людини «акумулює» в ній протест, ненависть, що у результаті може призвести до того, що будь-який дрібний інцидент породжує бурхливу реакцію [65, с. 147-148]. В літературі відмічається, що неправомірна або інша аморальна поведінка потерпілого викликає в особи, яка вчиняє злочин, сильні емоційні переживання, що знижує її самоконтроль, виникає звуження інтелектуальних процесів, послаблюється або зовсім припиняється критична діяльність мислення,

¹ Архів Фрунзенського районного суду м. Харкова за 2011 р. (Кримінальна справа №1-290/2011).

послаблюється воля [116, с. 196]. Постійна неправомірна поведінка є типовою для потерпілих, які є найближчими членами родини. Вочевидь, потерпілі впевнені в тому, що сімейні традиції утримуватимуть провокованого від насильства [13, с. 125]. Як приклад наведемо архівне кримінальне провадження, розглянуте Снігурівським районним судом Миколаївської області. 65-річний винний П. зробив зауваження дочці Г. із приводу того, що вона знову напилася. У відповідь Г. почала брутально лаятися, погрожувати П., а потім плюнула йому в обличчя і сказала: «Пиля і буду пити». Це обурило винного, він схопив кухонний ніж і наніс Г. удар у живіт та 2 удари в шию, після чого настала її смерть. Із матеріалів архівного кримінального провадження стало відомо, що потерпіла дуже погано ставилася до матері, брата, батька, постійно погрожувала їм, била, зловживала спиртними напоями, ніде не працювала. Рідні неодноразово скаржилися на неї в міліцію та голові сільської ради¹.

Результати дослідження також показали, що близько 7,0% та 2,0% осіб не мали постійного місця проживання та бродяжничали. Ведення такого способу життя, як правило, поєднується з пияцтвом та вживанням наркотиків. Відмітимо, що у зазначених осіб дуже швидко відбувається деформація особистості та виникає криміногенна спрямованість. Їх поведінка відрізняється агресією, запальністю, нестримуваністю, прагненням вирішувати протиріччя з позиції сили. Серед індивідуально-психологічних особливостей необхідно відмітити низький рівень інтеріоризації соціальних норм, тобто ці норми слабо та далеко не завжди виступають як внутрішні регулятори їх поведінки. Вочевидь, грань між злочинністю або віктимністю у цьому випадку є дуже розмитою, тобто вищевказані обставини значно підвищують як криміналізацію вказаних осіб, так і їх віктимізацію.

Продовжуючи розгляд потерпілих від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, вважаємо за доцільне

¹ Архів Снігурівського районного суду Миколаївської області за 2005 р. (Кримінальна справа №1-152/2005).

зупинитися на їх класифікації. Німецький кримінолог Г.Й. Шнайдер зазначає, що класифікація потерпілих має принципове значення, оскільки в повному обсязі дозволяє судити про поведінку потерпілих, ситуацію, що передуює злочину, взаємовідносини зі злочинцем, роль потерпілого в механізмі вчиненого злочину, умови, що сприяли вчиненню злочину, шляхи і способи захисту жертви злочину [249, с. 128]. Під класифікацією (від лат. *classis* - розряд; *facio* - роблю) розуміється багатоступінчастий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань щодо членів поділу [238, с. 283]. Отже, класифікація потерпілих від злочинів уявляє собою їх розподіл на групи відповідно до різних критеріїв. Перша спроба в цьому напрямі була зроблена засновником радянської віктимологічної школи Л.В. Франком [240, с. 86-90]. Надалі вчені проводили класифікацію потерпілих за багатьма підставами, залежно від тих завдань, що були поставленими перед віктимологічними дослідженнями. Так, В. О. Туляков класифікує види жертв злочинів залежно від характеристики мотивації провідної віктимної активності. Він виділяє такі види потерпілих:

- імпульсивна жертва, яка характеризується переважаючим несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій та раціонального мислення на напади правопорушника (феномен Авеля);
- жертва з утилітарно-ситуативною активністю. Це так звані добровільні потерпілі, рецидивні жертви, внаслідок своєї діяльності, статусу, необачності в ситуаціях, що потребують розсудливості;
- настановча жертва. Агресивна жертва, «ходяча бомба», істероїд, який своєю зухвалою поведінкою провокує злочинця на відповідні дії;
- раціональна жертва. Жертва-провокатор, яка сама створює ситуацію вчинення злочину і сама потрапляє до цієї пастки;
- жертва з ретретистською активністю. Пасивний провокатор, який своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю та доступністю підштовхує злочинців до вчинення правопорушень [233, с. 142].

Г.Л. Репецька класифікує потерпілих залежно від видів їх поведінки. Так, вона виділяє:

- персонODEфектну поведінку жертви злочину, яка є наслідком реалізації віктимогенної деформації особи;
- ситогітивну поведінку (від «situation» – ситуація, «guilt» – вина), тобто разову, випадкову винну поведінку особи;
- фасилітивну поведінку (від «facilitate» – полегшувати, сприяти), яка безпосередньо не впливає на формування злочинного наміру, а лише полегшує реалізацію злочинного наміру [204, с. 20-21].

О.Ю. Юрченко у межах таких складів злочинів, як умисне вбивство та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, пропонує класифікувати потерпілих за:

- характером взаємовідносин між потерпілим і злочинцем, що передували злочину (ситуаційні, імовірнісні та заздалегідь визначені жертви злочинних діянь);
- роллю потерпілого в механізмі вчинення злочину (байдужа, інверсійна та провокуюча жертви);
- іншими соціальними характеристиками (становище жертви в системі суспільних відносин; суспільний статус потерпілого, соціальні стосунки зі злочинцем);
- морально-психологічними критеріями (легковажність, довірливість, агресивність, користолюбство тощо) [251, с. 79-80].

Виходячи зі ступеня вини, С.В. Аракелян класифікує потерпілих від убивств у сфері сімейно-побутових відносин на:

- повністю невинуватих жертв;
- винних менше, ніж вбивця;
- винних у рівній мірі зі злочинцем;
- тих, хто є більш винним, ніж вбивця [21, с. 58].

Проведене дослідження потерпілих від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, ще раз підтвердило,

що умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження належать до тих злочинів, де характер поведінки потерпілого найбільшою мірою впливає на дії винного. З огляду на це вважаємо за доцільне запропонувати класифікацію аналізованих потерпілих саме за цим критерієм та виділити такі види їх поведінки: нейтральна, легковажно-розпусна, конфліктно-агресивна, деспотично-провокуюча, деградовано-паразитична.

1. Нейтральна поведінка. Потерпілі цієї групи своєю поведінкою ніяк не сприяють вчиненню проти них злочинних дій. Зокрема, це особи, яким винний повинен був повернути борг; особи, які ставали потерпілими через помилку винного, який прийняв їх за інших. Так, наприклад, 61-річний винний Д. після розлучення з дружиною С. вирішив їй помститися. Знаючи, якою дорогою С. рано вранці йде на роботу, підстеріг її та кинув камінь, нанісши удар по голові. Пізніше з'ясувалося, що в сутінках винний помилився та наніс ушкодження схожій на колишню дружину жінці¹.

У рамках нейтрального виду поведінки вважаємо за доцільне окремо виділити *пасивну поведінку*. Мова йде про осіб, які з різних причин були не здатні протидіяти винному. Такими особами були фізично слабкі старі люди або малолітні діти; хворі особи, в тому числі прикуті до ліжка. Вбачається, що такі потерпілі внаслідок різноманітних обставин були обтяжливими для злочинця, оскільки самим фактом свого існування покладали на нього певні обов'язки [205, с. 138].

Ще одним різновидом нейтральної поведінки є *терпелива поведінка*. Потерпілі цієї групи іноді роками терпіли знущання, образи, побиття з боку злочинця, однак не чинили йому ніякого опору. Причинами цього можуть бути страх помсти або осуду, не бажання «виносити сміття з дому», сором, невіра у діяльність правоохоронних органів, нерішучість тощо.

Загалом нейтральна поведінка потерпілого зустрічалася у близько 20% потерпілих.

¹ Архів Ківерцівського районного суду Волинської області за 2009 р. (Кримінальна справа №1-16/2009).

2. Легковажно-розпусна поведінка. Такий вид поведінки характеризується нехтуванням традиційними моральними цінностями, розбещеністю, нерозбірливістю у сексуальних зв'язках, вульгарною поведінкою. Серед потерпілих із зазначеним видом поведінки переважають жінки. Розглянемо характерний приклад із судової практики України. Так, 63-річний винний Г. співмешкав з Л., яка зловживала спиртними напоями та вела аморальний спосіб життя. Після того, як Г. не застав співмешканку вдома, він почав шукати її у знайомих та на вулиці. Коли Г. побачив Л. в обіймах незнайомого чоловіка, то на його зауваження вона відповіла, що зраджувала його неодноразово та мала намір зробити це й сьогодні. Після таких слів винний вдарив потерпілу, а потім схопив ніж та наніс ним удар у шию, що спричинило смерть потерпілої¹.

Зазначена поведінка мала місце приблизно у 10% потерпілих.

3. Конфліктно-агресивна поведінка. Поведінка таких потерпілих відрізняється підвищеною агресією, схильністю до конфліктів та їх вирішення за допомогою сили, дратівливістю, грубістю, надмірною прискіпливістю, викривленими міжособистісними стосунками. Слід зазначити, що вказана поведінка потерпілих нерідко загострюється під час вживання спиртних напоїв разом із винними. У процесі такого «часопроводження» між злочинцем і потерпілим часто виникають суперечки, непорозуміння, взаємні образи, загострюються та поглиблюються існуючі конфлікти, відбувається стрімкий перехід до їх вирішення шляхом насильницьких дій. Показовим у цьому випадку вбачається такий приклад. Так, під час розпиття алкоголю 69-річний винний В. запитав у потерпілого С., навіщо він приставав до його дружини. Із цього приводу між ними зав'язалася сварка, в результаті якої С. столовим ножем вдарив винного в руку. Після цього С. зачинив двері, сказавши при цьому: «Зараз тебе заріжу, а жінку заберу собі». Винний, захищаючись від ножа, побачив біля стіни

¹ Архів Лубенського районного суду Полтавської області за 2007 р. (Кримінальна справа №1-304/2007).

штикову лопату та, взявши її, наніс потерпілому кілька ударів по голові, від чого настала його смерть¹.

Конфліктна-агресивна поведінка виявилася найбільш поширеною, оскільки була зафіксована майже у 40% потерпілих.

4. Деспотично-провокуюча поведінка. Потерпілих із зазначеним видом поведінки так само можна назвати «домашніми тиранами». Це особи, які зловживають алкогольними напоями, вчиняють сварки та бійки. Їх агресія спрямована на найближчих членів сім'ї, яких вони ображають, принижують, погрожують, застосовують насильство, чим створюють неможливі умови для спільного проживання. Як правило, зазначена поведінка має довготривалий характер, що неодмінно впливає на психіку винного, призводить до накопичення негативних емоцій та згодом викликає в нього бажання помститися потерпілому. Прикладом зазначеної поведінки є такий випадок. Потерпілий Д. на протязі тривалого часу зловживав спиртними напоями, вчиняв вдома сварки та бійки. В день вчинення злочину останній прийшов додому в стані алкогольного сп'яніння, гучно ввімкнув музику. На прохання батька, 69-річного винного А., зробити музику тихіше, потерпілий розбив музикальний центр, телевізор та вчинив сварку, під час якої кілька разів намагався вдарити батька ножем. Винний А. відібрав у потерпілого ніж та ним наніс сину два удари в груди, від чого останній помер².

Указаний вид поведінки був характерним для 15% потерпілих.

5. Деградовано-паразитична поведінка. Цей вид поведінки полягає у пасивній провокації, що проявляється у систематичному вживанні спиртних напоїв, небажанні працювати, веденні паразитичного способу життя, невиконанні своїх сімейних обов'язків, моральній занедбаності та зовнішній неохайності, психічній і соціальній деградації особистості. Безсумнівно, що подібна поведінка призводить до виникнення в оточуючих та близьких надмірної емоційної напруги. Психологи підкреслюють, що коли людина

¹ Архів Горохівського районного суду Волинської області за 2005 р. (Кримінальна справа №1-94/2005).

² Архів Снятинського районного суду Івано-Франківської області за 2010 р. (Кримінальна справа №1-541/2010).

знаходиться в такому стані, достатньо лише невеликого додаткового збудження і чаша переповнюється, результатом чого є втрата контролю над собою та імпульсивність дій [160, с. 80]. Так, наприклад, потерпіла М. на протязі тривалого часу зловживала алкогольними напоями, не займалася господарством, через що між нею та 61-річним винним С. постійно виникали сварки. В день вчинення злочину С. поїхав за сіном, а коли повернувся, побачив, що М. лежить на підлозі у стані алкогольного сп'яніння. Він попросив допомогти йому, однак вона не відреагувала. Після цього він побачив, що їсти співмешканка знову не приготувала, розлютився та вирішив її провчити. З цією метою він взяв пляшку з бензином, облив М. та підпалив. Від отриманих ушкоджень потерпіла невдовзі померла¹.

Зазначена поведінка мала місце у близько 15% потерпілих.

Слід зазначити, що перелічені різновиди поведінки потерпілих не є вичерпними, оскільки нерідко вони переплітаються між собою, тим самим утворюючи «змішані» види.

Всебічне розкриття та аналіз структури особи потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчинені особами похилого віку, мають важливе теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяють не лише глибше з'ясувати детермінанти досліджуваних злочинів, а й розробити та запропонувати дієві заходи запобігання їм. Розгляду останніх буде присвячений наступний розділ нашого дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 2

Дослідження рівнів і особливостей кримінологічної детермінації умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, та особи потерпілого від зазначених злочинів дозволяє зробити такі висновки:

¹ Архів Ковельського районного суду Волинської області за 2010 р. (Кримінальна справа №1-335/2010).

1. До основних детермінант указаних злочинів належать кризові явища в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах життя, що призводять до зростання конфліктності, напруги, агресії, нетерпимості, девальвації загальновизнаних цінностей, проявів асоціальної поведінки тощо; бідність та маргіналізація серед осіб похилого віку, розшарування у розмірах пенсій, що призводить до зростання невдоволення та озлобленості серед останніх, проблеми в сфері забезпечення зайнятості осіб похилого віку, надлишок вільного часу, руйнування шанобливого ставлення до похилих людей, проблеми вікової дискримінації, ейджизм тощо.

2. Безпосередні причини і умови умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, доцільно поділити на суб'єктивні та об'єктивні. Визначальною причиною вчинення досліджуваних злочинів є криміногенна спрямованість, під якою розуміється динамічний негативний зміст ціннісно-мотиваційної та емоційно-вольової сфер, що зумовлюють схильність особи до вибору злочинного варіанту поведінки. До змісту криміногенної спрямованості осіб похилого віку належать їх патологічні потреби, серед яких домінує потреба у вживанні алкоголю; обмеженість інтересів, низька культура, в першу чергу, міжособистісного спілкування з дефектними уявленнями щодо можливості та виправданості застосування насильства; огрубіння емоційно-вольової сфери, що проявляється у зростанні напруги, внутрішньої та зовнішньої конфліктності, тривозі, агресивності, емоціональній нестійкості, ослабленні вольових якостей, втраті стримуючих, контролюючих механізмів, здатності до самоконтролю та саморегуляції. У переважній більшості в матеріалах судової практики як мотиви зазначаються раптово виниклі особисті неприязні стосунки. Незважаючи на вік, частина злочинів вчинюється особами похилого віку з ревнощів.

3. До суб'єктивних умов вчинення аналізованих злочинів належать: 1) вікові особливості, що здебільшого проявляються в уповільненні процесів сприйняття, складнощах у стримуванні імпульсів, низькій критичності,

консерватизмі, неприйнятті нового, схильності до повчань, підвищених образливості, підозрілості; психічні захворювання; 2) пограничні психічні стани, серед яких домінують розлади поведінки внаслідок вживання алкоголю та розлади особистості й поведінки, зумовлені судинними захворюваннями; 3) стан сп'яніння тощо.

4. Об'єктивно-суб'єктивні причини включають: 1) деформацію сімейно-побутового середовища, яке характеризувалося соціальним неблагополуччям, конфліктною атмосферою, дестабілізацією сімейних відносин, родинних зв'язків, маргінальним способом життя, асоціальною спрямованістю тощо; 2) конкретну життєву ситуацію, що значною мірою визначалася характером взаємовідносин винного та потерпілого. В 53,4% та 45,1% випадків учиненому передувала довготривалий конфлікт, що існував між ними. Останній часто розвивався «за спіраллю», з посиленням дій обох учасників.

5. Об'єктивно-суб'єктивні умови вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень криються в надлишку вільного часу, маргіналізації, алкоголізації як винних, так і потерпілих, наявності вогнепальної зброї, що застосовувалася у 8,7% умисних вбивств та 2,2% тяжких тілесних ушкоджень.

6. Серед об'єктивних умов виділені недоліки у діяльності правоохоронних органів, байдуже ставлення близьких родичів, сусідів, знайомих до фактів негідної поведінки окремих осіб.

7. Аналіз результатів узагальнення матеріалів кримінальних справ (проваджень) за статтями 115, 121 КК України, вчинених особами похилого віку, показав, що дії останніх нерідко бувають зумовлені поведінкою та індивідуально-психологічними особливостями тих людей, яким у результаті злочину було завдано шкоди. На підставі вказаного узагальнення встановлено схожість соціально-демографічних та морально-психологічних рис потерпілого та особи злочинця. Так, серед потерпілих за статтю переважають чоловіки: 64,2% (умисне вбивство), 74,2% (тяжке тілесне ушкодження). Порівняння цих даних з раніше проведеним дослідженням

умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених у сімейно-побутовій сфері, виявило, що від аналізованих злочинів жінки стають потерпілими майже вдвічі менше. Найбільш віктимогенну групу (близько половини) становлять потерпілі віком від 40 до 60 років. Освітній рівень потерпілих виявився приблизно рівним з освітнім рівнем злочинців. Основна частина аналізованих осіб (43,4% та 50,0% відповідно) ніде не працювала і не навчалася. Щодо аналізу взаємовідносин винного і потерпілого з'ясовано, що близько половини потерпілих знаходилися в родинних стосунках із злочинцем, а понад третини були добре знайомими. Крім того, переважна більшість потерпілих (58,4% та 66,7%) знаходилися в довготривалих неприязних або конфліктних відносинах із винним. Абсолютна більшість (близько 75%) потерпілих на момент вчинення злочину не мали судимості. Значна частина потерпілих осіб (62,2% та 57,7%) перебувала в стані алкогольного сп'яніння, причому перед злочином спиртні напої вживали, як правило, разом із винним. Майже третина потерпілих вживали алкоголь систематично, вели аморальний спосіб життя, нерідко влаштовували скандали та бійки, погрожували та ображали як винного, так і членів його родини. У цілому виявилось очевидним, що потерпілі та злочинці зазвичай були вихідцями з одного соціального середовища.

8. Залежно від характеру поведінки потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, поведінку потерпілих можна класифікувати на такі види: нейтральну, легковажно-розпусну, конфліктно-агресивну, деспотично-провокуючу, деградовано-паразитичну.

Розділ 3

ЗАПОБІГАННЯ УМИСНИМ УБИВСТВАМ ТА ТЯЖКИМ ТІЛЕСНИМ УШКОДЖЕННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

3.1 Поняття та основні положення запобігання злочинності

В умовах побудови сучасної правової держави першочергового значення набувають проблеми захисту громадян від злочинних посягань, а також протидія негативним соціальним тенденціям. Вивчення злочинності, її причин та умов, особи злочинця і потерпілого складають ту необхідну теоретичну базу, що потрібна для розробки ефективних заходів запобігання окремим видам злочинів.

Необхідність запобіжного впливу виникла відразу ж після появи перших кримінально-правових заборон і злочинів, що вчинювалися всупереч їм. Окремі фрагментарні висловлювання на цю тему можна зустріти в працях стародавніх мислителів, а саме Платона та Аристотеля. У філософському аспекті їх ідеї отримали розвиток у роботах великих просвітителів XVIII століття. У відомому філософсько-правовому трактаті «Про дух законів» Монтеск'є висунув положення про те, що «мудрий законодавець має піклуватися не так про покарання за злочини, як про запобігання їм. Він повинен не стільки карати, як покращувати суспільну мораль» [164, с. 78]. Назване положення знайшло розгорнуту аргументацію і конкретизацію у відомій роботі Ч. Беккарія «Про злочини і покарання». Коментуючи цей твір, Вольтер висловив думку, що запобігання злочинам є справжньою юриспруденцією [44, с. 102]. Нині запобігання злочинам стало головним напрямом діяльності держави та суспільства у боротьбі із цим соціально негативним явищем.

Виходячи з того, що злочинність є продуктом суспільства, наслідком об'єктивно існуючих у ньому протиріч, завдання її повної ліквідації,

остаточного викорінення її причин та умов є нереалістичним. Суспільство, держава вимушені миритися з існуванням злочинності як неминучим злом. Але, здійснюючи запобігання злочинам, вони в змозі:

- контролювати та стримувати злочинність;
- переборювати її найбільш руйнівні тенденції;
- нейтралізувати її причини та умови;
- захищати громадян та інтереси суспільства від злочинних посягань [121, с. 118-119].

Проблемам запобігання злочинності в кримінологічній літературі приділяється чимало уваги [53; 91; 142; 147]. При цьому примітним є те, що в поняття системи запобігання злочинності різні автори вкладають різноманітний зміст. Перш за все не можна не відмітити розходження у термінології: «запобігання», «профілактика», «попередження», «протидія», «стратегія» тощо. Велика кількість термінів свідчить про спірні уявлення відносно сутності даного поняття.

Так, деякі автори вважають, що терміни «попередження» і «профілактика» є семантично близькими, тому можуть використовуватися як синоніми [121, с. 119; 50, с. 435]. Інші вчені, навпаки, диференціюють ці поняття, розглядаючи попередження злочинності як більш широке поняття, ніж профілактика [2, с. 333]. Дані поняття співвідносяться як вид та рід. Зазначається, що профілактика становить одну з частин попередження, яка за широтою та глибиною попереджувального впливу, здатності впливати на витоки, кореневу систему злочинності, на те, що її продукує і відтворює, є найбільш важливою та ефективною [6, с. 12]. Разом із тим останнім часом все більше кримінологів, говорячи про перешкоджання вчиненню злочинів, використовують саме термін «запобігання» [27; 59; 110]. Обґрунтовуючи таку доцільність, відомий кримінолог А.П. Закалюк зазначав, що «попередження» та «запобігання» за сутністю фактично є синонімами, але в українській мові кожному з них надається певна смислова відмінність. На думку вченого, термін «запобігання» втілює в собі найбільш загальне

упереджувальне значення, яке проявляється незалежно від стадії недопущення та перешкоджання вчиненню злочинів, а, значить, і злочинності в цілому [90, с. 320]. Вважаємо, що викладений підхід є найбільш переконливим та вносить ясність у розуміння співвідношення вищезазначених понять.

З'ясовуючи зміст поняття «запобігання злочинності» цілком погоджуємося з думкою В.В. Голіни, який розглядає запобігання злочинності як соціальну політику держави, спрямовану на подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витиснення, а також спеціальну випереджальну практику протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів [54, с. 16].

На наш погляд, діяльність із запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, повинна поділятися на загальносоціальний та спеціально-кримінологічний рівні. Стосовно індивідуального запобігання, то його заходи відображені як на загальносоціальному рівні, торкаючись інтересів усього суспільства й кожної людини, так і на спеціально-кримінологічному рівні, на якому проводиться робота з конкретними особами. Крім цього, вважаємо за доцільне окремо виділити також віктимологічну профілактику.

Основою всієї системи запобіжної діяльності в країні є загальносоціальне запобігання злочинності. Воно являє собою комплекс заходів, спрямованих на зміну та усунення недоліків у політичній, соціальній, економічній, правовій та інших сферах життєдіяльності суспільства. Здійснення цих заходів водночас позитивно впливає й на стан злочинності.

До загальносоціальних заходів запобігання безпосередньо умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, можна віднести соціально-економічні, культурно-виховні, медичні,

інформаційно-роз'яснювальні. Перелічені напрями будуть розглянуті у підрозділі 3.2 дисертаційного дослідження.

Загальносоціальні заходи запобігання злочинності виступають платформою для здійснення спеціально-кримінологічних заходів. У кримінологічній науці існують численні погляди до розуміння сутності спеціально-кримінологічного запобігання. Так, одні автори під спеціально-кримінологічним запобіганням розуміють соціальний процес, основою якого є використання спеціальних методів і прийомів, знань та навичок регулювання соціальних відносин винятково з метою ліквідації тих їх негативних моментів, які можуть викликати вчинення злочинів, тобто з метою забезпечення кримінально-правових вимог [156, с. 40].

Л.Т. Головійчук спеціально-кримінологічне запобігання злочинам визначає як вид діяльності, що охоплює цілий комплекс соціально-економічних, політичних, правових, організаційних та інших заходів, спрямованих на запобігання конкретним різновидам злочинів [57, с. 156].

На погляд Л. В. Раєцької, спеціально-кримінологічне запобігання – сукупність напрямів боротьби зі злочинністю, змістом якої є різноманітна робота державних органів, громадських організацій і громадян щодо розробки й реалізації заходів, пов'язаних з усуненням негативних явищ і процесів, які зумовлюють злочини та сприяють їх скоєнню, а також недопущення їх здійснення на різних стадіях кримінальної діяльності [199, с. 251-252].

Характеризуючи спеціально-кримінологічне запобігання злочинності, А.Ф. Зелінський зазначав, що його мета – насамперед недопущення вчинення можливих злочинів, а якщо вони вже вчинені, то недопущення повторного вчинення у подальшому, припинення їх на ранній стадії; виявлення та усунення криміногенних факторів за допомогою організаційних, правових, оперативно-розшукових, економічних, педагогічних та медичних заходів [95, с. 37].

Під спеціально-кримінологічним запобіганням умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, слід розуміти цілеспрямовану діяльність державних і недержавних органів, спрямовану на виявлення, нейтралізацію та усунення детермінант, що породжують і сприяють вчиненню особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, а також недопущення їх вчинення на різних стадіях формування і реалізації злочинної поведінки.

Найважливішими складовими спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, у тому числі умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, є такі групи заходів: 1) заходи, спрямовані на випередження виникнення, обмеження та усунення криміногенних явищ і процесів (кримінологічна профілактика); 2) заходи, спрямовані на зміну вже прийнятих злочинних рішень (відвернення злочинів); 3) заходи, спрямовані на припинення вже розпочатих злочинних дій (припинення злочинів) [52, с. 7].

Найефективнішим випереджальним напрямом спеціально-кримінологічного запобігання є профілактика конкретних правопорушень. Серед її головних визначальних рис зазначимо такі: упередження злочинної поведінки та недопущення переходу особистості на антисуспільну позицію [126, с. 138].

Головним завданням профілактики умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, є виявлення комплексу детермінант злочинної поведінки та розробка дієвих заходів з їх нейтралізації або усунення. Профілактика застосовується відносно осіб, чиї злочинні наміри та мотиви ще не є сформованими. Нагадаємо, що досліджувані нами злочини у переважній більшості мають ситуативний, спонтанний характер, а, отже, умисел на їх вчинення часто виникає миттєво, без будь-якого тривалого осмислення, проте спосіб життя винних, їх оточуюче середовище, конфліктність, агресивність, зловживання спиртними напоями, інші сигнали про небезпечні прояви криміногенності особи

дозволяють своєчасно виявляти таких осіб та впливати на їх поведінку. Крім цього, оскільки злочини переважно вчиняються у сімейно-побутовій сфері, за місцем мешкання злочинця та/або потерпілого, заходи профілактичного впливу повинні поширюватися не лише на злочинця, а й на його найближче оточення. Саме тому, на наш погляд, налагоджена профілактика умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, є основним дієвим заходом їх запобігання.

Якщо ж процес формування умислу вже відбувся, необхідно застосовувати наступний етап спеціально-кримінологічного запобігання, а саме відвернення злочину. Воно складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які мають злочинні наміри, замислюють учинення злочинів, домовляються про це заздалегідь, позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної поведінки, відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Відвернення злочину має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку виконання злочину [125, с. 84]. Завершальним етапом спеціально-кримінологічного запобігання є припинення злочину, яке застосовується на стадіях його готування, замаху та закінченого злочину з метою недопущення рецидиву.

Окремим напрямом запобіжної діяльності є віктимологічне запобігання (віктимологічна профілактика) – максимальне зниження особистісної і рольової віктимізації і віктимності шляхом розробки і впровадження в країні заходів мобілізації внутрішніх можливостей людини, підвищення рівня соціалізації і захищеності населення, втручання в кризові криміногенні і віктимогенні ситуації, надання потерпілим допомоги з боку держави [42, с. 13].

У комплексі заходів із запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, цей напрям убачається вкрай важливим, оскільки роль потерпілого у створенні

криміногенної ситуації та механізмі вчинення вказаних злочинів є надзвичайно вагомою.

Віктимологічне запобігання аналізованим нами злочинам повинно також включати запобігання «інверсійним» злочинам, адже проведені дослідження, нагадаємо, свідчать, що у 60% умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень тільки випадок визначає, хто стане злочинцем, а хто потерпілим, залежно від того, у чийх руках першим виявиться знаряддя злочину. В такому разі заходи віктимологічного запобігання повинні одночасно спрямовуватися і на потенційного злочинця, і на потенційного потерпілого [126, с. 233].

Віктимологічна профілактика може здійснюватися як на загальному рівні, впливаючи на чинники, що детермінують віктимізацію від злочинності в цілому, так і на спеціальному, впливаючи на детермінанти віктимізації окремих видів та форм злочинності. Індивідуальна віктимологічна профілактика здійснюється з метою запобігання первинної або повторної віктимізації конкретної фізичної особи [104, с. 112]. Методами віктимологічного запобігання є переконання, надання допомоги, застереження, забезпечення особистої і майнової безпеки, нейтралізація віктимогенно небезпечних ситуацій [58].

Ефективність запобіжної діяльності залежить від правильного визначення тих об'єктів, впливаючи на які, вдається «розрядити» криміногенну обстановку в суспільстві. Визначивши явища й процеси, здатні продукувати злочинність, і здійснивши пізнання їх природи, суб'єкти запобіжної діяльності впливають на ці об'єкти в напрямку бажаної позитивної зміни стану [27, с. 389].

Визначаючи об'єкт запобіжного впливу, вчені-кримінологи не мають єдності думок. Так, на думку Е. О. Алауханова, об'єктом запобіжного впливу є причини та умови злочинів, тобто криміногенні соціальні явища економічного, соціального психологічного та іншого характеру, що зумовлюють стан і динаміку злочинності, негативні процеси в

мікросередовищі, а також сама особа злочинця, яка розуміється як соціальний процес формування її криміногенно значущих властивостей та якостей [3, 44]. А.І. Долгова, підкреслюючи складність об'єкта запобіжного впливу, визначає його як: 1) зовнішні для злочинності обставини, а якщо мова йде про індивідуальну злочинну поведінку – зовнішні для його суб'єкта – злочинця (в тому числі поведінка потерпілої сторони, оскільки саме з нею пов'язується так звана віктимологічна профілактика); б) процеси, які відбуваються у самій злочинності та призводять до все більшого її відтворення, часто розгорнутого, злочинної поведінки (розвиток організованої злочинності, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність тощо), або – і це безпосередньо стосується злочину – процеси, які залежні насамперед від самого злочинця (продовження вживання наркотиків, проведення дозвілля в криміногенному або суто кримінальному середовищі тощо); 3) процеси взаємодії злочинності та офіційного суспільства, зокрема, зміцнення системи соціального контролю, контролюючих та правоохоронних органів [75, с. 289].

На наш погляд, найбільш розгорнуте визначення об'єкта запобіжного діяння надає В.В. Голіна. Під об'єктом він розуміє окремі чи взаємопов'язана сукупність негативних явищ і процесів реальної дійсності матеріального й духовного характеру, різні за генезою, часом виникнення, сферою буття і свідомості, формами й ступенем інтенсивності проявів своїх властивостей, поширеністю, існування і різнобічний вплив яких призводить до відтворення на суспільному рівні злочинності як соціального явища кримінальної практики, а на індивідуальному – виникнення масової деструктивності, небезпечної поведінки людей, кримінальної мотивації, наміру, прийняття рішення на вчинення злочину та їх реалізацію [55, с. 153]. До таких учений відносить:

1) уражені вадами суспільні відносини, що порушують їх регулятивну функцію, деформують соціальне призначення;

2) криміногенні дефекти суспільної групової та індивідуальної правосвідомості;

3) «фонові» антигромадські явища, тісно пов'язані з окремими видами злочинів (пияцтво, алкоголізм, наркоманія, проституція, бродяжництво, аморальність, віктимність, насильство, обман, бідність, брехня тощо);

4) сукупність узагальнених конкретних негативних явищ, процесів, недоліків на індивідуальному рівні, що детермінували вчинення конкретних злочинів, групи чи виду злочинів;

5) окремі особи або контингенти осіб, у яких сформована глибока антисуспільна спрямованість; віктимні особи; безробітні тощо;

6) окремі негативні властивості особи (аномалії, акцентуації, розлади тощо);

7) соціально значущі риси особистості, що віддзеркалюють антисуспільну спрямованість; деякі її психофізіологічні особливості;

8) об'єктивні обставини соціально-психологічного формування особистості (середовище виховання і спілкування; інформаційний вплив мікросередовища і безпосереднього спілкування та ін.), які зумовлюють сприйняття та інтеріоризацію ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, стереотипів, видів поведінки, що є типовими для розвитку і реалізації злочинної мотивації – ситуаційної і стабільної [54, с. 50].

Об'єкти запобіжної діяльності можуть бути класифіковані за різними підставами. Розглядаючи об'єкти запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, вважаємо за доцільне згрупувати їх залежно від характеру, природи, генези та умов існування. За цією підставою розрізняють групи криміногенних об'єктів соціального, правового і психогенного характеру [130, с. 150].

До групи криміногенних об'єктів соціального характеру слід віднести ті негативні суспільні явища, що призводять до накопичення в осіб похилого віку невдоволення, агресії, злості. Такими об'єктами є: складне соціально-економічне становище осіб похилого віку, зростаюча бідність та

маргіналізація, різка стратифікація населення за рівнем доходів, дискримінація пенсіонерів у сфері праці та зайнятості, падіння авторитету старості та здебільшого негативне ставлення до людей старшого покоління як з боку суспільства, так і родини. Крім цього, до цієї групи слід додати криміногенні явища та властивості конкретної особи, а саме алкоголізм, віктимний стан та ін.

Група криміногенних об'єктів правового характеру охоплює явища, витоки яких лежать у сфері правових відносин, недосконалостей, грубих помилок, протиправних дій, необґрунтованого, несвоечасного, некомпетентного, кон'юнктурного регулювання суспільних відносин на різних рівнях соціального і духовного буття людей [55, с. 155]. До таких, зокрема, доцільно включити удосконалення пенсійного законодавства в напрямі відновлення соціальної справедливості під час нарахування пенсій, скорочення різниці у її розмірах, перегляд системи пільг та компенсацій для окремих категорій громадян тощо. На підставі результатів проведеного нами дослідження цю групу необхідно доповнити слабким реагуванням (або взагалі відсутністю такого) з боку правоохоронних органів на скарги та заяви громадян про неправомірну, в тому числі злочинну поведінку деяких осіб та ін.

До групи криміногенних об'єктів психогенного характеру входять ті генетичні, психологічні, психологопатологічні, психіатричні аномальні явища, які дезорганізують суспільне життя, деструктивно впливають на процеси соціалізації і ресоціалізації особи, перешкоджають їй чи обмежують її здатність адекватно оцінювати свої та інших вчинки і діяти на основі такої оцінки [54, с. 52]. Серед таких об'єктів зазначимо: кримінологічно значущі особистісні характеристики літньої людини, що визначають деформацію її особистості (підвищена агресія, образливість, конфліктність, нетерпимість до заперечень, егоцентризм, інші акцентуалізації характеру), кримінологічно значущі психофізіологічні особливості (уповільнення темпу психічної

діяльності, зниження чутливості нервової системи, психічні аномалії тощо), пограничні психічні стани, психічні захворювання.

Поряд із визначенням об'єктів запобіжного впливу важливого значення також набуває встановлення кола суб'єктів запобігання умисним вбивства та тяжким тілесним ушкодженням, учиненими особами похилого віку. Зазначимо, що суб'єктами запобігання в широкому сенсі є суспільство в цілому, його різні спільноти та окремі громадяни, а також держава, її органи та громадські організації, на яких законом покладено завдання та функції із виявлення, усунення, ослаблення, нейтралізації причин та умов, що сприяють існуванню та поширенню злочинності, її окремих видів, конкретних злочинів, а також утримання від переходу на злочинний шлях тих осіб, які схильні до вчинення злочинів [156, с. 22].

Суб'єкти запобігання злочинності можуть бути типологізовані за різними критеріями: масштабом, спрямованістю їх діяльності тощо. В нашій роботі ми будемо дотримуватися диференціації суб'єктів за функціональною ознакою, запропонованої А.П. Закалюком. Так, учений поділив суб'єктів запобіжної діяльності на:

а) органи та організації, що керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею;

б) органи та організації, стосовно яких запобігання злочинності та злочинним проявам віднесено або має бути віднесено до основних завдань і функцій;

в) органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання злочинності та злочинним проявам, але їх діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів [90, с. 346].

До першої групи суб'єктів запобіжної діяльності слід віднести Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, місцеві органи влади та місцевого самоврядування. Ці органи (кожен на

своєму рівні) координують та організовують діяльність із запобігання злочинності на загальносоціальному рівні.

Другу групу суб'єктів запобіжного впливу складають Національна поліція України, органи прокуратури, судові органи, органи та установи виконання покарань, громадські формування конкретної спрямованості тощо. Вбачається, що у цьому блоці суб'єктів найбільша роль у запобіганні умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, що вчинюються особами похилого віку, належить поліції, зокрема, працівникам служби дільничних офіцерів поліції. Так, серед основних напрямів їх діяльності зазначено про такі: 1) здійснення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання вчиненню кримінальних та інших правопорушень; 2) виявлення причин та умов, що призводять до вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень, ужиття у межах компетенції заходів для їх усунення; 3) здійснення своєчасного реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події; 4) ужиття заходів для запобігання вчиненню насильства в сім'ї та його припинення; 5) здійснення контролю за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система; 6) участь у межах повноважень, передбачених законом, у здійсненні заходів, спрямованих на соціальну адаптацію осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі [189].

Крім того, оскільки досліджувані нами злочини мають переважно сімейно-побутовий характер, до цієї групи суб'єктів також слід віднести: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я; центри медико-соціальної реабілітації

постраждалих осіб, кол-центри з питань запобігання та протидії домашньому насильству, центри соціально-психологічної допомоги [188].

І, нарешті, остання група суб'єктів включає в себе громадські об'єднання, релігійні та благодійні організації, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричні пансіонати, пансіонати для ветеранів війни, територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів, будинки нічного перебування для бездомних осіб, центри реінтеграції бездомних осіб та соціальні готелі, центри соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Крім цього, до кола вказаних суб'єктів входять установи культури, засоби масової інформації, окремі громадяни тощо.

Таким чином, визначившись з об'єктами запобіжного впливу та суб'єктним складом діяльності щодо запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, перейдемо до ґрунтовного розгляду заходів загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання, який буде наведений у наступних підрозділах нашого дисертаційного дослідження.

3.2 Загальносоціальне запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, що вчиняються особами похилого віку

Оскільки злочинність є соціальним явищем, то провідне місце в її запобіганні повинні посідати саме загальносоціальні заходи. Ці заходи мають багатофункціональний, довготривалий характер і спрямовані на вдосконалення суспільних відносин та різноманітних сфер життєдіяльності [21, с. 91-92].

Як ми вже зазначали в попередньому підрозділі, загальносоціальні заходи мають більш масштабні цілі, ніж спеціально-кримінологічне запобігання злочинам. Указані заходи становлять основу, фундамент останнього, заходи якого прямо чи безпосередньо спрямовані на

недопущення вчинення злочинів. Отже, чим досконаліше загальносоціальне запобігання, тим вужчим є «коло діяльності» спеціально-кримінологічного запобігання [196, с. 535].

Загальносоціальні заходи запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, за своїм характером є достатньо різноманітними. До них належать правові, соціально-економічні, культурно-виховні, медичні та інші заходи, метою яких є усунення або нейтралізація кризових явищ і процесів у суспільстві в цілому. Разом із тим за допомогою цих заходів вкрай важливо змінити існуючі в суспільстві негативні стереотипи щодо пенсіонерів, повернути втрачену повагу, шанобливе ставлення, надати можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства.

Правові заходи загальносоціального запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, полягають в удосконаленні законодавчої бази в напрямі підвищення захисту соціального становища пенсіонерів, забезпечення та розширення їх прав і гарантій у різних сферах життєдіяльності, нівелювання дискримінації за віковим критерієм тощо.

Концептуальні погляди щодо місця та ролі похилих людей у суспільстві закріплено в низці міжнародних документів. Так, Генеральною Асамблеєю ООН у 1991 р. було проголошено Принципи ООН щодо людей похилого віку, які, за можливістю, рекомендовано включити в національні програми та плани зі старіння. Ці принципи зібрано в п'ять груп: 1) «незалежність» – група принципів, що передбачає доступ літніх людей до основних благ та медичного обслуговування; можливість працювати або займатися іншими видами діяльності, що приносять дохід; брати участь у визначенні строків і форм припинення трудової діяльності; участь у відповідних програмах освіти та професійної підготовки; життя в безпечних та гідних умовах; проживання вдома до тих пір, поки це є можливим; 2) «участь» – відображають питання активного залучення похилих осіб до

суспільного життя; участь у розробці та здійсненні політики, що безпосередньо стосується їх добробуту; 3) «догляд» – стосуються проблем забезпечення догляду та захисту з боку сім'ї, громади; доступу до соціальних і правових послуг; можливості користування основними правами та свободами, знаходячись у будь-якому закладі, що забезпечує догляд або лікування, включаючи повагу їх гідності, потреб та особистого життя; 4) «реалізація внутрішнього потенціалу» – передбачають доступ до суспільних цінностей у галузі освіти, культури та відпочинку; 5) «гідність» – торкаються питань щодо справедливого поводження незалежно від віку, статі, расової або етнічної приналежності, інвалідності або іншого статусу [185].

Крім цього, стандарти в сфері захисту прав похилих осіб устанавлюються Загальною декларацією прав людини (1948 р.) [45], Європейською соціальною хартією 1961 р. (переглянута в 1996 р.) [77], Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [157], Рекомендаціями МОТ щодо похилих працівників (1980 р.) [203], Міжнародним Планом дій з проблем старіння (1982 р.) [158], Мадридським міжнародним планом дій з питань старіння (2002 р.) [154] тощо.

В Україні право громадян на соціальний захист у старості закріплює Основний Закон держави – Конституція. Разом із тим відмітимо, що на сьогодні в нашій країні діє низка законодавчих актів, спрямованих на підтримку осіб похилого віку, посилення їх соціального захисту. До них, зокрема, належать такі закони: «Про пенсійне забезпечення» [191], «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» [190], «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [195], «Про соціальний захист дітей війни» [192], «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [187], «Про соціальні послуги» [193] тощо.

Крім цього, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. затверджена Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року. Стратегія визначає

пріоритетні напрями з протистояння демографічним змінам, передбачає комплекс заходів відносно підтримки громадян похилого віку, підвищення якості життя останніх, захисту їх прав та забезпечення активної участі громадян похилого віку в суспільному розвитку. Серед основних завдань Стратегії, зокрема, зазначено про такі: поліпшення умов для самореалізації громадян похилого віку та їх участі у процесах розвитку суспільства; стимулювання продовження трудової діяльності; сприяння ініціативам з обміну досвідом і знаннями між поколіннями, розширення можливостей для передачі накопиченого досвіду працівниками похилого віку; формування політики навчання впродовж життя з метою залучення громадян похилого віку до участі в освітніх процесах, розширення можливостей оволодіння новими професійними та загальноосвітніми навичками; заохочення до здорового способу життя, сприяння фізичній активності громадян похилого віку; формування позитивного ставлення до похилого та старечого віку; забезпечення залучення волонтерів і представників громадськості до створення і діяльності центрів дозвілля для громадян похилого віку, навчальних центрів активного довголіття, організації груп само- та взаємодопомоги; запровадження практики реалізації проектів будівництва соціального житла, пристосованого до потреб громадян похилого віку тощо [228].

Урядом затверджено заходи щодо реалізації Стратегії подолання бідності, в якій першочерговими завданнями світової спільноти визнаються: розв'язання проблем подолання бідності та зменшення нерівності, підвищення рівня життя та забезпечення доступу до базових послуг для всіх верств населення, розвиток соціальної інфраструктури та розширення можливостей для самореалізації в безпечному середовищі. В Стратегії зазначається про високий рівень бідності осіб пенсійного віку, що складає 21,7%. Підкреслюється, що значна частина пенсіонерів перебуває поза межами суспільної інтеграції, тому актуальними є питання підвищення рівня залучення їх до всіх сфер суспільного життя, створення умов для

задоволення особливих потреб літніх людей, пристосування до їх потреб побутових умов, робочих місць, транспорту, місць дозвілля; запровадження єдиних принципів нарахування пенсій та дієвих механізмів зменшення диспропорцій у розмірах пенсій, призначених у різні роки тощо [229].

На початку 2018 р. наказом Міністерства соціальної політики України схвалено Стратегічний план діяльності на 2018-2020 роки, в якому серед цілей, що планується досягти, зазначається про вдосконалення пенсійної системи, зокрема, запровадження єдиного та справедливого підходу до обчислення пенсій; забезпечення надання якісних соціальних, реабілітаційних, психологічних послуг, послуг з оздоровлення і відпочинку громадянам похилого віку на рівні територіальних громад; інституціоналізацію догляду за особами похилого віку тощо [177].

Для забезпечення умов щодо самостійного, незалежного проживання соціально незахищених верств населення прийнято Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» [186]. На виконання цього Закону Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову «Про затвердження Порядку утворення спеціалізованого будинку для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів і надання житлових приміщень у такому будинку та Типового положення про спеціалізований будинок для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів». Цим Порядком визначається, що органи місцевого самоврядування у разі наявності фінансових ресурсів утворюють спеціалізовані будинки для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів з розміщенням в цих будинках служб соціально-побутового призначення і медичного обслуговування [182].

Як бачимо, на сьогоднішній час в Україні створені необхідні законодавчі засади для успішної реалізації державної політики в сфері соціального та правового захисту осіб похилого віку. Подальше вдосконалення цих засад, усунення декларативності окремих норм та положень стануть запорукою ефективного розвитку країни в даному напрямі.

Соціально-економічні заходи. Вбачається, що першочерговими соціально-економічними заходами загальносоціального запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, є підвищення рівня пенсійного забезпечення та подолання бідності серед цієї категорії осіб.

Зазначимо, що станом на 1 грудня 2018 р. максимальний розмір пенсії в Україні склав 14 970 грн., а мінімальний – 1497 грн. За даними Пенсійного фонду, переважна кількість українських пенсіонерів отримують сьогодні суми від 1,5 до 2 тис. грн. Водночас зазначимо, що бідністю за стандартами ООН вважається отримання в день менше 5 доларів. Середня пенсія на сьогодні дорівнює приблизно 2,30 долара [252]. Звичайно, що для здійснення оплати комунальних послуг, повноцінного харчування, отримання кваліфікованої медичної допомоги, придбання елементарних ліків ця сума є вкрай недостатньою. Як бачимо, чимала частина пенсіонерів поставлена в жорсткі умови виживання, особливо це стосується самотніх осіб, які розраховують виключно на допомогу держави.

Існуюче матеріальне становище, а також кричуще майнове розшарування населення викликають невдоволення в суспільстві, збільшують емоційну напругу, сприяють накопиченню агресії та підвищенню конфліктності. Таким чином, нагальним для нашої країни є вдосконалення системи пенсійного забезпечення в напрямку запровадження справедливого розподілу коштів, зміни алгоритму індексації пенсій, збільшення мінімального та обмеження максимального розміру пенсійних виплат, розробка механізму призначення пенсій за єдиними нормами, створення умов для щонайшвидшого впровадження накопичувальної системи пенсійного страхування, а також сприяння розвитку в Україні недержавного пенсійного страхування.

Крім цього, для подолання дефіциту пенсійного фонду необхідні легалізація економіки, 50% якої знаходиться в тіні; вирішення демографічної проблеми, а саме стимулювання народжуваності, оскільки на сьогодні на

одного пенсіонера припадає 2,2 людини працездатного віку; створення нових робочих місць, зниження безробіття [225].

Також необхідно переглянути систему пільг та компенсацій для окремих категорій громадян. Існуюча система, на жаль, спрямована не лише на реально нужденні верстви населення, а й на заможні. Наприклад, ті пенсіонери, розмір пенсії яких у кілька разів перевищує мінімальний, мають право на пільговий проїзд нарівні з тими, хто отримує мінімальну пенсію. На сьогодні зроблений крок у напрямі монетизації пільг на проїзд, проте багато питань досі залишається не вирішеними та потребують доопрацювання. Ще одним прикладом є надання свого часу пільг за статусом «Діти війни», коли пільги надавалися незалежно від достатку людини, що входить у протиріччя із самою суттю надання пільг тільки нужденним та малозабезпеченим. Таким чином, відбувається ще більше поглиблення майнової нерівності в суспільстві.

Важливим убачається розвиток мережі закладів та установ, що здійснюють соціальне обслуговування осіб похилого віку, а також підвищення рівня та якості таких послуг шляхом залучення і заохочення фахівців із відповідною професійною підготовкою. Перш за все мова йде про територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів, які на платній та безоплатній основах надають громадянам похилого віку різні види соціально-побутових та медичних послуг, і будинки-інтернати (геріатричні пансіонати), що призначені для постійного проживання тих осіб, які потребують стороннього догляду.

На наш погляд, виключно сприятливим стане й стимулювання та підтримання волонтерського руху. Особливо така потреба існує в сільській місцевості, де відмічається недостатня кількість, а то й взагалі відсутність кадрових соціальних працівників.

Суттєву допомогу можуть надати і благодійні організації. Цікавим є приклад Всеукраїнської благодійної організації «Турбота про літніх в Україні». Організація побудована на принципах взаємодопомоги людей

літнього віку, які діють на волонтерських засадах. Метою діяльності останньої є захист прав та інтересів людей похилого віку, покращення якості їх життя та ресоціалізація шляхом залучення літніх громадян до активної життєвої позиції та допомоги своїм одноліткам. Волонтери створюють консультативні пункти для надання необхідної інформації, захищають права та інтереси людей похилого віку шляхом адвокації, підтримують літніх людей, які потерпають від дискримінації, надають практичну допомогу одноліткам на дому. Крім цього, волонтери організації слідкують за 48 медичними центрами у 9 містах із метою перевірки, чи надаються літнім людям достатні послуги лікування і чи відсутня дискримінація за віком, щомісячно відслідковують ціни у місцевих аптеках та інформують літніх людей про ціни на більшість популярних ліків. Ця інформація поширюється по телебаченню та радіо, листівками тощо [33].

На жаль, приватні форми підтримки та допомоги в нашій країні розвинені дуже слабо. Вочевидь, така діяльність обов'язково повинна бути підтримана державою. Державна політика має здійснюватися у напрямі формування суспільної культури доброчинності, сприяння розвитку благодійності, заохочування діяльності благодійних організацій та окремих громадян, які їх піддержують.

Заслуговує на увагу й питання стосовно дискримінації осіб похилого віку на ринку праці. Чимала кількість пенсіонерів мають сили та бажання продовжувати працювати. В умовах збільшення кількості населення похилого віку необхідно актуалізувати проблему забезпечення рівних прав у професійній сфері для всіх вікових категорій громадян, відстоювати право літніх людей на трудову активність та сприяти можливостям їх зайнятості. Проведення пенсійної реформи повинно зводитися не лише до подовження періоду роботи до виходу на пенсію, а й до полегшення умов праці, надання можливості особам похилого віку перекваліфікації або зміни професії, щоб вони змогли працювати довше без шкоди для свого здоров'я [211, с. 201].

Крім цього, позитивний ефект матиме поширення практики залучення осіб похилого віку до роботи благодійних організацій, що активно практикується, наприклад, у Сполучених Штатах Америки, де волонтерами працюють понад 26% дорослого населення. Завдяки участі у волонтерській роботі літні люди можуть знайти нове коло спілкування, що в інших обставинах може виявитися неможливим. Також є багато фактів, які підтверджують, що дружнє спілкування з оточуючими робить процес старіння безболісним і більш комфортним [43]. Таке залучення може відбуватися через програми допомоги, що фінансуються державними, громадськими організаціями та ін. Серед основних цілей зазначених програм, важливо виокремити, зокрема, надання похилим особам можливості принести користь іншим людям, відчувати себе потрібними суспільству, підняти свою самооцінку. Діяльність зазначених осіб може полягати в спілкуванні з дітьми, що мешкають у домах для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку, психічними розладами та потребують особливої уваги, турботи та догляду; в здійсненні необхідних послуг для інших пенсіонерів, інвалідів, підтриманні з ними постійних контактів, проведенні бесід, прогулянок тощо.

Похилим особам, що стають добровольцями, доречно було б вручати невеликі винагороди або надавати безкоштовні медичні послуги, частково оплачувати житлово-комунальні послуги.

Перелічені соціально-економічні заходи, за умови їх подальшого вдосконалення та реалізації, зможуть надати істотну підтримку особам похилого віку та, безумовно, сприятимуть зменшенню соціальної напруги та суперечностей у суспільстві.

Значущим напрямом загальносоціального запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, є здійснення *культурно-виховних заходів*. Ці заходи спрямовані на оздоровлення морально-психологічного клімату в суспільстві, формування поваги до старості, подолання проявів ейджизму тощо.

В умовах стрімкого розвитку технічного прогресу посилюється розрив між молоддю та особами похилого віку. Здатність молоді до швидких змін стає все більш помітною на фоні консервативності літніх людей. У зв'язку з цим, все сильніше відчуються прояви вікової дискримінації в різних сферах життя. Одним із способів вирішення проблеми старшого покоління могло б стати запозичення європейської моделі успішної старості та адаптація її до соціальних умов України. Втім, слід визнати, що на сьогодні в нашій державі відповідні умови для реалізації такої моделі відсутні.

Наразі намагатися змінити суспільну думку щодо соціально непотрібної моделі старості все ж таки необхідно. У цьому зв'язку важливими уявляються заходи відносно формування пошани до старості, розвитку почуттів вдячності, турботи, чуйності, доброзичливості до літніх людей, виховання уважного ставлення до них у сім'ї, суспільстві, здійснення пропаганди сімейних цінностей. Значний потенціал у справі формування позитивного уявлення про старість належить засобам масової інформації, кіно, художній літературі, які здійснюють чималий вплив на формування суспільної думки. У першу чергу, мова йде про соціальну рекламу, що володіє потужним впливом на людину. Її слід розміщувати не лише на радіо, телебаченні, а й у мережі Інтернет, друкованих виданнях, транспорті, на білбордах тощо. Проведення таких рекламних акцій, безумовно, приверне увагу широких верств населення до проблем осіб похилого віку та поступово сприятиме зміні ставлення до них, подоланню відчуження між поколіннями та підвищенню ролі зазначених осіб у суспільстві.

Крім цього, говорячи про похилих людей, необхідно уникати використання тих термінів, що зменшують або принижують їх гідність. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне погодитися з висловленою думкою, що найбільш прийнятним буде вживання звернення, що використовується в США, а саме «старші громадяни». Цей термін припускає, що зі старінням людина сприймається як акумулююча знання, досвід, мудрість і як та, що має широку соціальну мережу особистих та професійних зв'язків [113, с. 359].

У попередніх розділах ми вже зазначали, що головним «надбанням» літніх людей після виходу на пенсію стає вільний час, і для багатьох із них актуальною стає проблема його заповнення. Чимало осіб починає проводити його за вживанням спиртного, вступаючи на шлях алкоголізму. Поведінка таких осіб, як відомо, характеризується підвищеною агресивністю та нерідко може мати кримінальне забарвлення. Для того щоб не допустити цього, вважаємо вкрай важливим здійснення заходів щодо підтримання культурно-дозвілдової активності осіб похилого віку, надання їм можливості для продовження повноцінного життя.

Із цією метою необхідно розвивати соціально-культурні проекти, заклади дозвілля, клуби, спрямовані на забезпечення ефективного дозвілля літнім людям, активізацію їх пізнавальної та творчої діяльності, розширення кола спілкування, пробудження нових захоплень, задоволення різноманітних духовних потреб.

Неабияка роль у такій діяльності належить клубам для громадян похилого віку, що об'єднують осіб залежно від їх уподобань (наприклад, фізкультурно-оздоровчі, комп'ютерні, клуби любителів літератури, співу, мистецтва, клуби віруючих людей тощо).

Унікальним в Україні є багатофункціональний хаб для пенсіонерів кіно-сад «Життєлюб» (м. Київ), який об'єднує в собі все, що необхідно літнім людям для активного і змістовного дозвілля в компанії однодумців: кінотеатр, танцмайданчик, спортивний майданчик для занять гімнастикою, йогою, майданчик для настільних ігор, арт-простір, де проводяться концерти, зустрічі, семінари, майстер-класи. Всі ці послуги є абсолютно безкоштовними для всіх пенсіонерів [105].

Необхідно прагнути до збагачення та розповсюдження видів такої діяльності, при цьому обов'язково враховуючи інтереси людей старшого покоління.

На особливу увагу заслуговують «Університети третього віку», що почали з'являтися в Україні протягом останніх років. Це інноваційний

проект, метою якого є впровадження та практична реалізація принципу навчання впродовж усього життя. Надання цієї соціально-педагогічної послуги має забезпечити: 1) створення умов та сприяння всебічному розвитку людей похилого віку; 2) реінтеграцію їх в активне життя суспільства; 3) надання допомоги в адаптації до сучасних умов життя шляхом оволодіння новими знаннями, зокрема, щодо: процесу старіння та його особливостей; запровадження сучасних методів збереження здоров'я; набуття навичок самодопомоги; формування принципів здорового способу життя; створення основ законодавства стосовно людей похилого віку та його застосування на практиці; формування та розвитку навичок використання новітніх технологій, насамперед інформаційних та комунікаційних; потенціалу та можливостей волонтерської роботи; 4) підвищення якості життя літніх осіб завдяки забезпеченню доступу до сучасних технологій та адаптації до технологічних перетворень; 5) формування практичних умінь та навичок; 6) можливість для розширення кола спілкування та обміну досвідом [159].

Навчання в Університеті є безкоштовним, а, отже, цілком доступним для всіх бажаючих. Для тих осіб, які за різних причин не в змозі відвідувати заняття, пропонується дистанційна форма навчання, що може здійснюватися, наприклад, за допомогою відеоуроків, вебінарів тощо.

Не викликає сумніву, що участь у подібних проектах та програмах чинить виключно позитивний вплив на самовідчуття похилої людини, а тому на таку діяльність обов'язково повинна звертатися увага як з боку держави, так і громадських, благодійних організацій. Розвиток наведених послуг має важливе значення ще й тому, що вченими підтверджено зв'язок між соціальною, культурною, творчою активністю осіб літнього віку та розвитком психічних захворювань. Так, ризик психічних хвороб у осіб, які захоплюються різноманітними видами дозвілєвої діяльності, виявляється вдвічі меншим порівняно з тими, хто уникає цього [175, с. 215].

Медичні заходи. Серед основних проблем осіб похилого віку слід виділити проблеми, пов'язані з погіршенням їх здоров'я. Зазначимо, що з віком збільшується кількість хронічних захворювань, а, отже, зростає потреба осіб у спеціалізованій лікарській допомозі.

У геронтологічній літературі неодноразово відмічалось, що переплетіння соматичних, психогенних, психологічних проблем літніх людей є настільки складним, що часто навіть за найбільшого бажання без достатніх знань та спеціальної підготовки неможливо встановити, що визначає стан похилої людини – соматичне або психічне захворювання [255, с. 205]. Вочевидь, комплексний характер патологічних станів, особливості реабілітаційної терапії стосовно осіб похилого віку потребують специфічного підходу. У зв'язку з цим вважаємо доцільним подальший розвиток в Україні геріатричних шпиталів, а також повсюдне поширення практики функціонування спеціалізованих геріатричних кабінетів, центрів вікової патології, відділень при лікарнях та реабілітаційних центрах.

Крім цього, значна увага повинна приділятися забезпеченню щорічних обов'язкових медичних обстежень, неодмінно охоплюючи осіб, які мешкають у сільській місцевості. Для обслуговування останніх має бути організовано достатню кількість виїзних спеціалізованих діагностичних та консультативних бригад.

Важливе значення для літніх осіб має гарантування доступності лікарських засобів. Відмітимо, що на сьогодні в країні діє програма безоплатного та пільгового відпуску певних медикаментів, у тому числі й для осіб похилого віку. Проте слід визнати, що процес отримання цих ліків є непростим, відчувається їх постійна нестача, оскільки виділених на це державних коштів занадто мало.

Таким чином, для України залишаються актуальними проблеми реформування та розвитку сфери охорони здоров'я, а саме збільшення фінансування, підвищення доступності та якості медичних послуг, підготовка висококваліфікованого медичного персоналу, встановлення їм

гідної заробітної плати, широке впровадження страхової медицини тощо. Зрозуміло, що здійснення цих заходів нерозривно пов'язано з економічною та політичною ситуацією в нашій державі.

Разом із тим надзвичайно актуальними для нашої держави є заходи з протидії алкоголізму. Сьогодні за оцінками експертів на алкоголізм страждають близько 1 млн українців, а близько 500 тис. вмирають щороку внаслідок вживання алкоголю та спричинених ним хвороб [236].

Нагадаємо, що близько 70% досліджених нами осіб похилого віку вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння, причому близько половини з них систематично вживали алкогольні напої, та чимала частка осіб страждала на хронічний алкоголізм.

Незважаючи на зростаючі соматичні патології, зниження доходів у зв'язку з виходом на пенсію, у похилому віці в осіб збільшується ризик зловживання алкоголем. Такі, пов'язані з літнім віком стреси, як труднощі зі збереженням своєї зайнятості або влаштуванням на нову роботу, втрата близьких, вдівство, самотність тощо, часто стають приводом до збільшення вживання алкоголю. Віковий соціальний дискомфорт нерідко долається за допомогою алкоголю. Є дані, що майже половина всіх випадків алкогольної залежності у віці понад 65 років пов'язана з початком зловживання алкоголем лише після 60 років. Зникнення у зв'язку з виходом на пенсію цілої низки стримуючих соціальних чинників, таких як необхідність виходити на роботу в тверезому вигляді, рано прокидатися тощо, сприяє швидкому формуванню у похилих осіб систематичного зловживання алкоголем на відміну від працюючої частини населення, в якій більш поширене так зване «пияцтво кінця тижня» [171].

Прогресуюча алкоголізація населення вкрай негативно позначається на соціально-психологічній атмосфері в суспільстві, правопорядку в державі, економіці, політиці, що вимагає адекватних та ефективних заходів протидії цьому явищу. Стрижнем антиалкогольної політики повинен стати комплекс заходів соціального, правового, кримінологічного, медичного, політичного,

економічного, екологічного, організаційного та міжнародного характеру [165, с. 348-350].

Глобальною стратегією скорочення шкідливого впливу вживання алкоголю, затвердженою у 2010 р. Всесвітньою організацією охорони здоров'я, визначено пріоритетні заходи, які рекомендовано покласти в основу національної політики щодо боротьби з алкоголізацією населення. Серед них, зокрема: підвищення інформованості населення відносно масштабів і характеру різноманітних проблем, викликаних зловживанням алкоголем; послаблення впливу маркетингу алкогольних напоїв; зміна цінової політики у бік зростання вартості алкогольних виробів; зниження вмісту алкоголю в напоях різноманітних категорій; обмеження доступності алкоголю (скорочення кількості точок продажу спиртного, підвищення вимог для отримання ліцензії) тощо [46].

На наш погляд, першочергова увага повинна приділятися зміні існуючої та формуванню нової культури вживання алкогольних напоїв. На сьогодні для українського суспільства характерними є непомірність та низька культура вживання саме міцного алкоголю. Отже, необхідними уявляються заходи відносно переорієнтації населення на споживання слабоалкогольних виробів. Разом із тим не менш важливого значення набуває необхідність проведення широкої пропаганди здорового способу життя, створення відповідних умов для його ведення, сприяння вихованню відповідального ставлення людини до власного здоров'я та ін.

Неабияке значення має й боротьба із фальсифікацією і тіньовим ринком спирту та алкогольних напоїв, продукція якого нерідко не лише не відповідає вимогам держстандарту, а й становить небезпеку для життя та здоров'я громадян.

У літературі багаторазово підкреслювалося, що вирішення проблеми лікування від алкоголізму могло б значно вплинути на зниження рівня криміналізації населення [51]. Що стосується похилих осіб, то лікування від алкоголізму в інволюційному віці уявляється достатньо складним завданням.

Це пов'язано з тим, що причинами зловживання спиртним нерідко стає так звана стареча депресія, викликана відсутністю життєвих орієнтирів, поганими умовами життя, самотністю та ін. Вочевидь, медикаментозне лікування в цьому випадку надасть лише тимчасовий ефект. Лікування такого алкоголізму неодмінно повинно бути пов'язане з поверненням у життя людини цілі, докорінною зміною способу життя тощо. Досягнути цього в такому віці вкрай важко. Це потребує комплексних зусиль фахівців багатьох спеціальностей, а саме медиків, психологів, психіатрів, геронтологів, залучення працівників соціальної сфери. Зрозуміло, що такі реабілітаційні проекти є занадто дорогими та, зважаючи на сучасну соціально-економічну ситуацію в країні, взагалі утопічними.

Ще однією проблемою, на яку ми хотіли б звернути увагу, є недостатність або взагалі відсутність у більшості осіб похилого віку обізнаності з приводу функціонування клубів, університетів, благодійних, громадських, правозахисних організацій, різноманітних дозвіллевих, медичних, соціальних закладів та послуг. Із метою підвищення рівня грамотності літніх людей стосовно своїх прав та можливостей пропонується активізувати здійснення заходів з організації та проведення серед цих осіб *інформаційно-роз'яснювальної роботи*. Остання може виконуватися шляхом широкого розповсюдження соціальних газет, журналів, буклетів для пенсіонерів, створення циклу постійних радіо- та телепередач, присвячених висвітленню важливих для них питань та доведенню до відома необхідної інформації, запровадження рубрик у друкованих виданнях, що є найбільш популярними серед цієї верстви населення. Відповідну діяльність слід проводити й у мережі Інтернет, оскільки щороку зростає кількість користувачів похилого віку.

Позитивною практикою в цьому напрямі є створення веб-сайту Геронтологічним інформаційно-консультативним центром Інституту геронтології Національної Академії медичних наук України. Основним завданням цього сайту є забезпечення населення інформацією про шляхи та

джерела вирішення медико-соціальних, побутових та інших проблем людей літнього віку, навчання населення та волонтерів принципам забезпечення активного довголіття та основам само- і взаємодопомоги. Сайт дає можливість спілкування людям літнього віку, сприяє їх активній участі у житті громади та поглибленню взаємодії профільних державних і недержавних організацій. Також на сайті розміщено різні поради для осіб похилого віку, членів їх сімей та налагоджений зворотній зв'язок [48].

Крім цього, у територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів, клубах, будинках-інтернатах для похилих осіб доцільно проводити лекції, організовувати зустрічі із представниками Пенсійного фонду, юристами з метою надання консультацій, роз'яснень та правової допомоги літнім людям.

Здійснення перелічених інформаційно-роз'яснювальних заходів сприятиме підвищенню рівня правової культури старшого покоління, широкому залученню їх до активного культурно-дозвілєвого життя, задоволенню соціальних та духовних потреб, позитивному та корисному заповненню вільного часу.

Підводячи підсумок, відмітимо, що реалізація запропонованого комплексу загальносоціальних заходів запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, суттєво посилить соціально-правовий захист літніх людей, підвищить їх добробут, суспільну значущість та дозволить зменшити гостре невдоволення, що стало вже характерним для громадян указаної вікової категорії.

3.3 Спеціально-кримінологічне та віктимологічне запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, що вчиняються особами похилого віку

У попередніх підрозділах ми вже зазначали, що здійснення загальносоціальних заходів запобігання умисним вбивствам та тяжким

тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, слугує основою для ефективного проведення спеціально-кримінологічного запобігання цим злочинам.

Спеціально-кримінологічне запобігання вищезазначеним злочинам включає три напрями: кримінологічну профілактику, відвернення та припинення.

Найважливішими профілактичними комплексами є: втручання у кризові ситуації з метою вирішення міжособистісних конфліктів; зменшення практичних можливостей вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень; інформаційна робота серед населення; залучення громадськості [56, с. 39].

Втручання у кризові ситуації. Ефективність цих заходів полягає у своєчасному виявленні, нейтралізації та усуненні міжособистісних конфліктів, сімейних свар. Особлива роль у такій діяльності належить дільничним офіцерам поліції. У процесі здійснення своєї професійної діяльності дільничний офіцер поліції змушений піддавати правомірному обмеженню певні громадянські права людини, тому постає питання щодо меж втручання в особисте життя громадян. Так, згідно зі ст. 32 Конституції України «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України». У ст. 4 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» гарантується право на повагу до приватного та сімейного життя. При цьому підкреслюється, що поліцейські можуть проникати до житла особи без вмотивованого рішення суду в невідкладних випадках, пов'язаних із припиненням вчинюваного акту домашнього насильства, у разі безпосередньої небезпеки для життя чи здоров'я постраждалої особи [188].

Зазначені гарантії закріплені також нормами міжнародного права, серед яких Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948 р. [45], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [157], «Декларація про поліцію» [70], Кодекс поведінки посадових осіб з

підтримання правопорядку від 17 грудня 1979 р. [106] тощо. Згідно із цими нормами, втручання в особисте життя є правомірним, якщо воно передбачене законом, призначене для захисту здоров'я, прав і свобод інших осіб, в інтересах національної та громадської безпеки країни тощо, здійснюється в тій мірі, яка необхідна для досягнення вказаних цілей. Отже, неприпустимим є свавільне та необґрунтоване втручання державних органів та інших осіб в міжособистісні протиріччя та особисте життя громадян.

Для виявлення похилих осіб, схильних до створення конфліктних ситуацій, дільничні офіцери поліції повинні регулярно здійснювати поквартирні, подвірні обходи помешкань громадян похилого віку з метою виявлення тих із них або їх групи, які зловживають спиртними напоями, ведуть паразитуючий спосіб життя, систематично конфліктують з сусідами та родичами, мають психічні захворювання, вчиняють насильство в сім'ї, побути або систематично погрожують застосуванням такого насильства. В результаті зазначених заходів здійснюється постановка осіб на профілактичний облік з метою встановлення контролю за їх поведінкою, винесення термінових заборонних та обмежувальних приписів стосовно кривдників.

У межах своєї компетенції дільничний офіцер поліції ставить на превентивний облік та проводить профілактичну роботу з особами, звільненими з місць позбавлення волі, які відбували покарання за умисний злочин і в яких судимість не знято або не погашено в установленому законом порядку; особами, яким винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї [189].

Робота дільничного має спрямовуватися на налагодження конфліктів між сусідами, членами родини, проведення з ними роз'яснювальної роботи, зокрема, норм чинного законодавства, положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», складання протоколів про адміністративні правопорушення, вжиття своєчасних заходів профілактичного впливу до тих осіб, які страждають на тяжкі психічні

розлади і перебувають на спеціальному обліку в закладах охорони здоров'я з метою недопущення вчинення цими особами кримінальних та адміністративних правопорушень. При здійсненні вищезазначеної діяльності обов'язковим є вручення мешканцям території адміністративної діяльності візитних карток своїх дільничних, де вказані його мобільний телефон, адреса відділу міліції, телефони чергової частини, куди можна зателефонувати у разі потреби.

З метою своєчасного виявлення осіб, які є схильними до вчинення правопорушень, дільничний офіцер поліції вивчає та узагальнює інформацію чергової служби підрозділів Національної поліції про виїзди на побутові конфлікти, повідомлення закладів охорони здоров'я про заподіяння тілесних ушкоджень, пов'язаних із насильством у сім'ї, бюро судових експертиз, скарги та заяви громадян. Крім цього, дільничний офіцер поліції може отримати необхідні відомості, проводячи бесіди з двірниками, сантехніками, електриками, іншими працівниками житлово-комунального господарства. До цього переліку слід додати й пенсіонерів, особливо жіночої статі, які багато часу проводять біля під'їздів своїх домівок, та нерідко є добре обізнаними про те, що відбувається навкруги.

Також нами було проведено опитування 543 працівників служби дільничних офіцерів поліції щодо заходів, які застосовувалися для запобігання вчиненню особами похилого віку умисних убивств та тяжких тілесних ушкоджень. Результати анкетування показали таке: 61,3% відповіли позитивно на запитання стосовно отримання скарг, заяв щодо неправомірних дій похилих осіб, із них у 64,2% випадках було проведено профілактичну бесіду, у 22,4% складено протокол про адміністративне правопорушення, у 5,1% винесено офіційне попередження. У 60,1% випадків ці заходи були ефективними, у 12,3% зазначено про їх недієвість.

Як показують результати нашого дослідження, вказана робота проводиться дуже слабо. На підтвердження цього зазначимо, що близько половини досліджених нами злочинців похилого віку систематично вживали

алкогольні напої, більшість із них неодноразово вчиняли сварки та бійки, проте тільки 2% винних притягалися до адміністративної відповідальності, а на профілактичний облік було поставлено одиниці.

Серед заходів запобігання вчиненню особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, які було запропоновано працівниками служби дільничних інспекторів, зазначимо про такі: проведення профілактичної, роз'яснювальної роботи (40,8%), підвищення кількості відвідувань за місцем мешкання (31,1%), надання необхідної допомоги, посилення роботи з боку соціальних працівників, установа патронажу (25,5%), боротьба з самогеноварінням (20,4%), проведення обов'язкових психіатричних оглядів (18,6%), підвищення зайнятості похилих осіб, залучення їх до різноманітних громадських закладів (10,2%) тощо.

Важливою складовою профілактичних заходів є поширення практики надання психологічної допомоги (психологічного консультування) особам похилого віку, які схильні до створення конфліктних ситуацій, підвищеної агресії тощо. Така допомога повинна надаватися з метою пошуку способу розв'язання проблемної ситуації, міжособистісних конфліктів, сімейних труднощів тощо.

Згідно із Законом України «Про соціальні послуги» серед послуг, які можуть надаватися похилим особам, зазначено про надання консультацій із питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особи з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад [193]. Підкреслимо, що консультування осіб похилого віку потребує розуміння вікової специфіки, оволодіння теоретичними знаннями з геронтопсихології, спеціальними методиками роботи із цією категорією громадян. Зазначені заходи необхідні для якісної оцінки психологічного стану останніх та більш глибокого розуміння проблем осіб похилого віку та можливих шляхів їх вирішення.

Крім цього, доцільною уявляється підтримка тих похилих осіб, які доглядають за своїми літніми родичами. Нагадаємо, що серед аналізованої нами категорії злочинів близько 7% злочинців були саме такими особами. Зазначена підтримка може проявлятися у наданні медичної та соціальної допомоги, якої особа інколи потребує не менше, ніж той, за яким здійснюється догляд; проведенні індивідуальних та сімейних консультацій; виплаті спеціальних коштів на здійснення догляду. Фінансування таких заходів може бути змішаним або повністю здійснюватися за рахунок благодійних організацій.

Потребують уваги проблеми постпенітенціарної адаптації похилих осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Нагадаємо, що не погашену або не зняту судимість за вчинення попереднього злочину мали 15,0% та 6,7% похилих осіб, засуджених за статтями 115 та 121 КК України. Здебільшого мова йде про кілька судимостей, наявність значного «стажу» перебування в місцях позбавлення волі, стійку деформацію ціннісних пріоритетів, зловживання алкогольними напоями, поширення бродяжництва, агресії серед зазначених осіб, які можуть призвести до вчинення ними нових злочинів. Такі особи потребують установадлення адміністративного нагляду та знаходження особливих підходів до їх успішної ресоціалізації і підготовки до звільнення.

Крім цього, під час здійснення роботи з похилими особами надзвичайно важливо відмічати зміни, пов'язані зі станом їх психічного здоров'я, та у разі необхідності своєчасно організовувати надання медичної допомоги. Так, раніше проведене дослідження в місцях позбавлення волі показало, що чим триваліше строки перебування злочинців там, тим вище ймовірність психічних розладів серед них [19, с. 46]. Як відомо, з віком і без цього збільшується ризик появи та розвитку психічних аномалій, а тому контроль за станом здоров'я похилих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, потребує особливо пильної уваги.

Дуже важливим напрямом у межах підготовки до звільнення засуджених похилого віку є вирішення питання місця проживання та відновлення (сприяння у формуванні) соціально корисних зв'язків. За умов відсутності в засудженої особи найближчого соціального оточення, яке може надати підтримку, важливим етапом підготовки до звільнення є налагодження персоніфікованої взаємодії із працівниками соціальних служб, які надаватимуть допомогу звільненій особі в її адаптації після звільнення [176].

Відповідно до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування здійснюють соціальний патронаж звільнених осіб, зокрема, утворюють спостережні комісії, піклувальні ради при спеціальних виховних установах та здійснюють контроль за діяльністю суб'єктів соціального патронажу, які їм підпорядковані. Для звільнених громадян похилого віку місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування утворюються спеціальні будинки-інтернати. Спеціальний будинок-інтернат є соціально-медичною установою, призначеною для постійного проживання звільнених осіб – громадян похилого віку, осіб з інвалідністю I і II груп, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування [194].

Разом із тим чимало норм закону містять лише посилання на чинне законодавство, що зі свого боку вимагає як від відповідних установ і організацій, так і від самого звільненого у разі потреби знаходити ці норми, тлумачити їх стосовно конкретної обстановки, що вочевидь ускладнює процес адаптації. За даними Державного департаменту з питань виконання покарань, як до, так і після прийняття Закону лише дві третини звільнених отримують реєстрацію за місцем проживання, менше половини – працевлаштовані; інші лишаються без житла і роботи, четверта частина вчиняє нові злочини ще до погашення судимості [230].

Отже, нагальним є питання усунення декларативності норм чинного законодавства та створення сприятливих житлово-побутових, психологічних умов, а також забезпечення медичного обслуговування осіб похилого віку після звільнення з місць позбавлення волі.

Зменшення практичних можливостей вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень. До цього блоку заходів необхідно віднести посилення контролю за дотриманням правил придбання та використання вогнепальної зброї. Нагадаємо, що майже 10% досліджуваних злочинів було вчинено за допомогою вогнепальної зброї, причому в третині випадків виявлено факти зберігання, придбання або виготовлення вогнепальної зброї без передбаченого законом дозволу. В такій ситуації важливими профілактичними заходами виступають здійснення систематичного контролю за власниками зброї, перевірка дотримання ними правил її зберігання та використання, проведення заходів зі своєчасного виявлення та вилучення зброї, що зберігається незаконно. Неабияке значення при цьому має проведення роз'яснювальної роботи з громадянами щодо порядку придбання, обліку і зберігання вогнепальної зброї, притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне носіння, придбання, виготовлення, передачу або збут вогнепальної зброї, переконання громадян у необхідності добровільної здачі наявної зброї, що зберігається без відповідного дозволу.

Крім цього, вкрай важливим уявляється здійснення заходів із метою вилучення зброї, у першу чергу, в тих осіб, які відрізняються негативною поведінкою в побуті, зловживають алкогольними напоями, страждають психічними захворюваннями.

Оскільки переважна частина досліджуваних нами злочинів має «сільській» характер, вельми актуальним заходом спеціально-кримінологічного запобігання вбачається боротьба із самогоноварінням, що є достатньо поширеним «промислом» у сільській місцевості. Важливість цього заходу зумовлена чималою кількістю похилих осіб (близько двох третин), які

вчинили умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження в стані алкогольного сп'яніння. Встановлено, що здебільшого злочинці купували спиртні напої домашнього виготовлення, а деякі виготовляли їх самостійно. Вочевидь, зазначена ситуація передусім свідчить про певні упущення в роботі дільничних офіцерів поліції, оскільки більшості з них, як правило, добре відомі «точки» незаконного виготовлення та реалізації самогону й інших міцних напоїв. Цілком погоджуємося з висловленою в науковій літературі думкою, що вказана проблема наряду пов'язана із так званими відкатами посадовим особам за можливість здійснювати окремими громадянами протиправну діяльність [28, с. 206]. Таким чином, важливим етапом у справі боротьби із самогоноварінням та запорукою ефективності в цьому напрямі є запобігання та подолання існуючих корупційних проявів.

Інформаційна робота серед населення. Зазначені діяльність полягає у проведенні інформаційно-роз'яснювальної роботи з населенням щодо способів правомірного захисту від злочинних посягань, найбільш поширених способів учинення злочинів, тлумачення норм Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також житлового, кримінального права, що може допомогти у вирішенні конфліктної ситуації.

Важливим є доведення до відома широкого загалу інформації щодо служб соціально-психологічної допомоги, кризових центрів, притулків, телефонів довіри, благодійних, релігійних та інших закладів, що здійснюють допомогу особам, які опинилися в складних життєвих ситуаціях. Як правило, зазначену інформацію легко можна знайти в мережі Інтернет, якщо останній, звичайно, є доступним для особи. Так, особи похилого віку в переважній більшості не вміють користуватися комп'ютером, а тому необхідно шукати інші канали передачі цієї інформації. Це можна зробити за допомогою соціальної реклами, спеціальних програм, прямих ефірів на телебаченні та радіо; розміщення в газетах, що є популярними серед пенсіонерів, окремих постійних рубрик, в яких можна отримати відповіді на запитання, пов'язані із заходами безпеки, правилами поведінки в екстремальних ситуаціях, шляхами

врегулювання різноманітних конфліктів; безкоштовне розповсюдження відповідних буклетів, брошур тощо.

Залучення громадськості. У цьому напрямі важливим є налагодження співпраці правоохоронних органів із громадськістю, встановлення довірчих відносин, подолання пасивності серед значної їх частини в сфері охорони правопорядку та запобігання правопорушенням, спонукання надання поліції всебічної допомоги. Як відомо, боротьба зі злочинністю без сприяння населення не може мати успіху.

Значний потенціал у справі запобігання аналізованим нами злочинам належить громадським і релігійним організаціям. Діяльність останніх є особливо актуальною для осіб похилого віку, які, як зазначалося у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, проявляють підвищений інтерес до релігії та намагаються дотримуватися релігійних норм. Дійсно, одвічні релігійні постулати милосердя, доброти, любові, співчуття, прощення здатні виробити принципово інше ставлення до насильства як способу вирішення конфліктів, допомогти ставитися один до одного із взаєморозумінням, знизити тривожність та агресивність. Священики, служителі різноманітних релігійних конфесій повинні активніше виступати на телебаченні та радіо, закликати у своїх проповідях та бесідах до спокою, витримки, поваги чужої думки тощо.

Не повинні залишатися осторонь і окремі громадяни, зокрема, родичі, сусіди, які часто знають про систематичні сварки, бійки, погрози, що передують багатьом досліджуваним злочинам. Належне реагування з боку зазначених осіб, своєчасне інформування поліції може запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків.

На окрему увагу заслуговує сучасний закордонний досвід запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, зокрема тих країн, в яких відбувається спалах «старечої» злочинності, а саме в Японії, Південній Кореї, Китаї.

Відвернення умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень має на меті відмову особи похилого віку від наміру вчинити злочин. На цьому етапі запобіжної діяльності переважають оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними [90, с. 331]. Крім цього, неабияке значення має систематичне здійснення правової та кримінологічної пропаганди, яка спрямована не лише на утримання “хитких” осіб від вирішення своїх проблем злочинним шляхом, а й на активізацію правомірного реагування населення з приводу сталих побутових конфліктів або дій, що являють реальну загрозу життю та здоров’ю громадян [54, с. 35].

Основним завданням припинення вчинення особами похилого віку умисних убивств та тяжких тілесних ушкоджень є перешкоджання досягненню запланованого результату. Вагома роль у цій справі належить працівникам поліції, які повинні оперативно реагувати на бійки, загострення сімейно-побутових конфліктів, погрози вбивством, своєчасно ізолювати психічно хворих осіб тощо. Також слід підкреслити, що відповідно до ст. 36 КК України кожна особа має право вжити заходів оборони від суспільно небезпечного посягання. На жаль, зазначене право використовується нечасто. Причинами цього, як показують раніше проведені дослідження, є страх відповідальності, незнання права на необхідну оборону, незнання конкретних правил поведінки в цьому стані, фізичні недоліки, недооцінка власних сил та можливостей, байдуже ставлення до фактів злочинних посягань [64]. Реалізації громадянами права на необхідну оборону повинна сприяти належна роз’яснювальна робота з населенням.

Запропоновані заходи спеціально-кримінологічної спрямованості, за умови їх комплексного застосування, здатні суттєво зменшити кількість умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку.

Разом із тим зазначимо, що для підвищення ефективності профілактичної діяльності необхідно використовувати потенціал віктимологічної профілактики. В попередніх підрозділах дисертаційного

дослідження ми вже звертали увагу на істотну роль поведінки потерпілого в механізмі вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень. Водночас зазначимо, що довгий час діяльність правоохоронних органів як України, так й інших держав, була зосереджена на злочині і злочинцеві й не приділяла майже ніякої уваги жертві злочину. Наразі звернення держави та громадськості до проблематики віктимологічного напрямку запобігання злочинності в цілому зумовлено висуненням на перший план в ієрархії соціальних цінностей і цілей правоохоронної діяльності захисту особи, її життя і здоров'я, прав і свобод [32, с. 279].

Віктимологічна профілактика є цілеспрямованим спеціалізованим впливом на осіб із неправомірною чи аморальною поведінкою, а також на чинники, що зумовлюють віктимність, пов'язану з подібною поведінкою. У рівній мірі її об'єктом є чинники та особи, позитивна поведінка яких тим не менш є віктимонебезпечною для них [205, с. 61].

Залежно від характеру поведінки потерпілих від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, нашим дослідженням визначено п'ять найбільш поширених її видів: нейтральна, легковажно-розпусна, конфліктно-агресивна, деспотично-провокуюча, деградовано-паразитична. Отже, пропонуємо здійснити підбір необхідних заходів віктимологічної профілактики, виходячи з наведеної вище класифікації, для відповідної категорії жертв аналізованих злочинів.

1. Комплекс заходів, спрямованих на профілактику нейтральної поведінки потенційних потерпілих. Нагадаємо, що у межах цього виду ми виділяємо пасивну та терпеливу поведінку. Профілактика пасивної поведінки проводиться стосовно тих осіб, які з різних причин були не здатні протидіяти винному: фізично слабкі старі люди або малолітні діти, хворі особи, в тому числі прикуті до ліжка. На наш погляд, найбільш ефективними в цьому випадку будуть такі заходи профілактичного впливу, як: налагодження взаємодії дільничного офіцера поліції або соціальних працівників із

сімейними лікарями, які, проводячи планові обстеження, можуть виявити наявність певних тілесних ушкоджень насильницького характеру; сприяння поміщенню потерпілих у центри медико-соціальної реабілітації, де їм буде надано медико-санітарну, психологічну, психіатричну та юридичну допомогу; влаштування у будинки-інтернати для інвалідів та престарілих, хоспіси тощо.

Щодо потерпілих, яким притаманна терпелива поведінка, зазначимо, що вони не чинили злочинцю ніякого опору через страх помсти або осуду, небажання «виносити сміття з дому», сором, невіру в діяльність правоохоронних органів, нерішучість, невміння захистити себе тощо. Таким чином, профілактичні заходи повинні здійснюватися у напрямі подолання страху, сумнівів, боязливості. Досягти цього можна шляхом проведення роз'яснювальної роботи з такими особами, інформування про можливі способи захисту, про існуючі «гарячі лінії», громадські, релігійні організації, до яких можна звернутися за консультацією та допомогою, надання тимчасового притулку в кризових центрах, проходження курсу психосоціальної реабілітації.

2. Комплекс заходів із профілактики легковажно-розпусної поведінки потенційних потерпілих. Відмітимо, що такий вид поведінки є більш характерним для жінок та виражається в нехтуванні традиційними моральними цінностями, розбещеності, нерозбірливості у сексуальних зв'язках, вульгарній поведінці. Здійснити корекцію зазначеної поведінки вбачається дуже складним завданням, оскільки система ціннісних орієнтацій, норм, установок таких потерпілих є достатньо деформованою. На наш погляд, передусім необхідно в'яснити, чи не зумовлена поведінка вказаних потерпілих наявністю прихованої психопатології. Якщо остання буде виявлена, то до осіб повинні бути застосовані відповідні заходи медичного характеру, зокрема, надання консультативного нагляду, проведення амбулаторного лікування або госпіталізація, в разі потреби, до психіатричних та психоневрологічних закладів. У випадку відсутності відхилень у стані

психічного здоров'я дієвими вбачаються такі заходи профілактичного впливу: організація нагляду; проведення роз'яснювальних бесід щодо можливих наслідків їх поведінки; залучення до співпраці авторитетних для потенційного потерпілого осіб, які добре його знають і здатні позитивно вплинути на нього; використання потенціалу громадських і релігійних організацій у переконанні особи в помилковості її поглядів та уявлень, необхідності зміни негідної поведінки, подоланні негативних звичок.

3. Комплекс заходів із профілактики конфліктно-агресивної поведінки потенційних потерпілих. Насамперед відмітимо, що останні відрізняються підвищеною агресією, дратівливістю, схильністю до конфліктів та їх вирішенню за допомогою сили. Нерідко вказана поведінка потерпілих загострюється під час вживання спиртних напоїв разом із винними. Беручи до уваги вказані особливості в поведінці цієї категорії осіб, результативними вважаємо виявлення таких осіб, проведення з ними інформаційно-виховної, роз'яснювальної роботи щодо правомірних способів вирішення конфліктних ситуацій, навчання самоконтролю, стриманості, якнайшвидше застосування до потенційного потерпілого заходів із лікування алкогольної залежності, оскільки агресивний вектор поведінки зростає під час прогресування цього захворювання.

4. Комплекс заходів із профілактики деспотично-провокуючої поведінки потенційних потерпілих. Потерпілих із зазначеним видом поведінки можна назвати «домашніми тиранами», оскільки їх агресія спрямована на найближчих членів сім'ї, яких вони ображають, принижують, погрожують, застосовують насильство, чим створюють неможливі умови для спільного проживання. В цьому випадку до зазначених осіб необхідно вжити заходів, що передбачені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а саме: взяття на профілактичний облік та проведення профілактичної роботи, роз'яснення норм законодавства із запобігання насильству в сім'ї, винесення термінового заборонного та обмежувального приписів, а також проходження особами програми для кривдників. Остання є

комплексом заходів, що формується на основі результатів оцінки ризиків та спрямований на зміну насильницької поведінки кривдника, формування у нього нової, неагресивної психологічної моделі поведінки у приватних стосунках, відповідальне ставлення до своїх вчинків та їх наслідків, у тому числі до виховання дітей, на викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків [188]. Особа, яка вчиняє домашнє насильство, таку програму може відвідувати за власною ініціативою на добровільній основі або примусово.

5. Комплекс заходів із профілактики деградовано-паразитичної поведінки потенційних потерпілих. Цей вид поведінки полягає у пасивній провокації, що проявляється в систематичному вживанні спиртних напоїв, небажанні працювати, веденні паразитичного способу життя, невиконанні своїх сімейних обов'язків, моральній занедбаності та зовнішній неохайності, психічній і соціальній деградації особи. Щодо таких осіб ефективними виявлятимуться заходи із проведення роз'яснювально-виховної роботи стосовно неприпустимості вказаної поведінки, необхідності ведення здорового способу життя, працевлаштування тощо. Необхідно сприяти направленню осіб цієї категорії до кризових центрів, центрів соціально-психологічної допомоги для консультування з психологами, наркологами, психотерапевтами, проходженню ними відповідного лікування. Неабияку підтримку в поверненні особи до нормального суспільного життя можуть надати також громадські та релігійні організації.

Перелічені заходи запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, звичайно не є вичерпними та можуть доповнюватися, виходячи з індивідуальних якостей особи, стану її фізичного та психічного здоров'я, віку тощо. У зв'язку із цим окремо хочемо відмітити, що серед потерпілих від указаних злочинів майже кожен третій (ст. 115 КК України) та кожен п'ятий (ст. 121 КК України) були пенсіонерами за віком. У міжнародних документах, що розглядають проблеми, пов'язані з настанням похилого віку, спеціально відзначається, що

процес старіння зменшує здатність заліковувати отримані психологічні та тілесні травми, внаслідок чого похилі особи, які стали жертвами злочину, навряд чи зможуть у повній мірі фізично та емоційно оговтатися від злочинного посягання. Наслідки можуть ще більше посилюватися тим, що постраждалі часто через почуття сорому та страху не бажають звертатися за допомогою [104, с. 121]. Саме тому запобіжна робота із цією віковою категорією осіб потребує особливої уваги, невідкладного реагування, обов'язкового залучення фахівців таких галузей медицини, як геронтологія, гериатрія, геронтопсихологія, проведення спеціальних реабілітаційних заходів.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що застосування запропонованих заходів віктимологічної профілактики умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, здатне суттєво знизити рівень цих злочинів, але тільки за умови тісної взаємодії та співпраці всіх причетних до процесу здійснення запобіжної діяльності структур – правоохоронних органів, громадських організацій, спеціалізованих соціальних закладів та окремих громадян.

Висновки до розділу 3

1. Запобігання вчиненню особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень поділяється на загальносоціальний та спеціально-кримінологічний рівні. Окремим напрямом запобіжної діяльності є віктимологічна профілактика.

Об'єкти запобіжної діяльності класифіковані залежно від характеру, природи, генези та умов існування на криміногенні об'єкти соціального, правового і психогенного характеру.

До групи криміногенних об'єктів соціального характеру віднесені ті негативні суспільні явища, що призводять до накопичення в осіб похилого віку невдоволення, агресії, злості. Такими об'єктами є: складне соціально-

економічне становище осіб похилого віку, зростаюча бідність та маргіналізація, різка стратифікація населення за рівнем доходів, дискримінація пенсіонерів у сфері праці та зайнятості, падіння авторитету старості та здебільшого негативне ставлення до людей старшого покоління як з боку суспільства, так і родини. Крім цього, до цієї групи слід додати криміногенні явища та властивості конкретної особи, а саме алкоголізм, віктимний стан та ін.

До групи криміногенних об'єктів правового характеру включені: прорахунки пенсійної сфери, зокрема відновлення соціальної справедливості у нарахуванні пенсій, перегляд системи пільг та компенсацій для окремих категорій громадян тощо.

До групи криміногенних об'єктів психогенного характеру входять: кримінологічно значущі особистісні характеристики літньої людини, що визначають деформацію її особистості (підвищена агресія, образливість, конфліктність, нетерпимість до заперечень, егоцентризм, інші акцентуалізації характеру), кримінологічно значущі психофізіологічні особливості (уповільнення темпу психічної діяльності, зниження чутливості нервової системи, психічні аномалії тощо), пограничні психічні стани, психічні захворювання.

2. Загальносоціальне запобігання злочинності полягає в усуненні недоліків у політичній, соціальній, економічній, правовій та інших сферах життєдіяльності суспільства. До загальносоціальних заходів запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, віднесені правові, соціально-економічні, культурно-виховні, медичні, інформаційно-роз'яснювальні.

Правові заходи загальносоціального запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, полягають в удосконаленні законодавчої бази в напрямі підвищення соціального становища пенсіонерів, забезпечення та розширення їх прав і гарантій у різних сферах життєдіяльності, нівелювання дискримінації за віковим

критерієм тощо. Розглянуто погляди щодо місця та ролі похилих осіб у суспільстві на рівні міжнародного та вітчизняного законодавства. На сьогодні в Україні створені необхідні законодавчі засади для успішної реалізації державної політики в сфері соціального та правового захисту осіб похилого віку. Однак нагальним є подальше вдосконалення цих засад та усунення декларативності окремих норм і положень, що стане запорукою ефективного розвитку країни в цьому напрямі.

Соціально-економічні заходи виражаються у необхідності: підвищення рівня пенсійного забезпечення, подолання бідності серед цієї категорії осіб; розвитку мережі закладів та установ, що здійснюють соціальне обслуговування осіб похилого віку, а також підвищення рівня та якості таких послуг шляхом залучення і заохочення фахівців із відповідною професійною підготовкою; стимулювання та підтримання волонтерського руху; усунення дискримінації осіб похилого віку на ринку праці, забезпечення рівних прав у професійній сфері для всіх вікових категорій громадян, відстоювання права літніх людей на трудову активність, надання можливості особам похилого віку перекваліфікації або зміни професії, щоб вони змогли працювати довше без шкоди для свого здоров'я; поширення практики залучення осіб похилого віку до роботи благодійних організацій тощо.

Культурно-виховні заходи спрямовані на оздоровлення морально-психологічного клімату в суспільстві, формування поваги до старості, подолання проявів ейджизму тощо. До таких віднесено: формування пошани до старості, розвиток почуттів вдячності, турботи, чуйності, доброзичливості до літніх людей, виховання уважного ставлення до них у сім'ї, суспільстві, здійснення пропаганди сімейних цінностей; підтримання культурно-дозвілєвої активності осіб похилого віку, надання їм можливості для продовження повноцінного життя; широке впровадження концепції «освіта впродовж життя».

Медичні заходи складаються із: розвитку в Україні геріатричних шпиталів, а також повсюдного поширення практики функціонування

спеціалізованих геріатричних кабінетів, центрів вікової патології, відділень при лікарнях та реабілітаційних центрах; забезпечення щорічних обов'язкових медичних обстежень, неодмінно охоплюючи осіб, які мешкають у сільській місцевості; гарантування доступності лікарських засобів. Актуальними є заходи з протидії алкоголізму, оскільки близько 1/5 усіх пенсіонерів зловживають алкоголем. Лікування від алкоголізму в інволюційному віці є достатньо складним завданням, оскільки причинами зловживання спиртним нерідко стає так звана стареча депресія, викликана відсутністю життєвих орієнтирів, поганими умовами життя, самотністю та ін. Лікування такого алкоголізму потребує комплексних зусиль фахівців багатьох спеціальностей, а саме: медиків, психологів, психіатрів, геронтологів, залучення працівників соціальної сфери.

Інформаційно-роз'яснювальна робота спрямована на: підвищення рівня грамотності літніх людей стосовно своїх прав та можливостей, обізнаності з приводу функціонування клубів, університетів, благодійних, громадських, правозахисних організацій, різноманітних дозвіллевих, медичних, соціальних закладів.

3. Під спеціально-кримінологічним запобіганням умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, слід розуміти цілеспрямовану діяльність державних і недержавних органів, спрямовану на виявлення, нейтралізацію та усунення детермінант, що породжують і сприяють вчиненню особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, а також недопущення їх вчинення на різних стадіях формування і реалізації злочинної поведінки. Спеціально-кримінологічне запобігання аналізованим злочинам складається із заходів кримінологічної профілактики, відвернення і припинення.

4. Основним дієвим заходом запобігання визнано кримінологічну профілактику, що здатна завчасно запобігти вчиненню особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень. Найважливішими профілактичними комплексами є: втручання у кризові ситуації із метою

вирішення міжособистісних конфліктів; зменшення практичних можливостей вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень; інформаційна робота серед населення; залучення громадськості.

Ефективність заходів втручання у кризові ситуації полягає в своєчасному виявленні, нейтралізації та усуненні міжособистісних конфліктів, сімейних свар. Особлива роль у такій діяльності належить дільничним офіцерам поліції. Важливою є поширення практики надання психологічної допомоги (психологічного консультування) особам похилого віку, які схильні до створення конфліктних ситуацій, підвищеної агресії; підтримка тих похилих осіб, які доглядають за своїми літніми родичами; проведення успішної поступової адаптації похилих осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

До зменшення практичних можливостей вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень віднесено посилення контролю за дотриманням правил придбання та використання вогнепальної зброї, боротьба з самогеноварінням.

Проведення інформаційної роботи серед полягає у доведенні до відома широкого загалу інформації щодо способів правомірного захисту від злочинних посягань, найбільш поширених способах вчинення злочинів, тлумачення норм Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також житлового, кримінального права, що може допомогти у вирішенні конфліктної ситуації.

Важливим є налагодження співпраці правоохоронних органів із громадськістю, встановлення довірчих відносин, подолання пасивності серед значної їх частини в сфері охорони правопорядку та запобігання правопорушенням, спонукання надання поліції всебічної допомоги. Значний потенціал у справі запобігання аналізованим злочинам належить громадським, релігійним організаціям, а також окремим громадянам.

5. На етапі відвернення умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, переважають оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними.

6. Припинення вчинення особами похилого віку умисних убивств та тяжких тілесних ушкоджень може полягати в оперативному реагуванні на бійки, загострення сімейно-побутових конфліктів, погрози вбивством, своєчасному ізолюванні психічно хворих осіб тощо, належній роз'яснювальній роботі з населенням щодо реалізації права на необхідну оборону.

7. Виходячи з класифікації потерпілих залежно від характеру їх поведінки (нейтральна, легковажно-розпусна, конфліктно-агресивна, деспотично-провокуюча, деградовано-паразитична), здійснено підбір необхідних заходів віктимологічної профілактики для кожної категорії жертв досліджуваних злочинів.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вирішено наукове завдання, що полягає у ґрунтовному кримінологічному дослідженні умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку, а також у розробці заходів загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання та віктимологічної профілактики. У результаті проведеного дослідження сформульовано такі висновки і пропозиції:

1. Настання похилого віку пов'язується з досягненням особою пенсійного віку. Пояснюється такий взаємозв'язок корінними змінами в житті людини, які, як правило, відбуваються з виходом на пенсію, психологічними та біологічними причинами. Вихід на пенсію сприймається як відхід від суспільного життя взагалі, а роль пенсіонера – як роль неповноцінної та непотрібної людини. Серед негативних наслідків пенсійного життя, що тією чи іншою мірою виникають в осіб похилого віку, виділяються: погіршення здоров'я, надлишок вільного часу, одноманітний спосіб життя, звуження кола спілкування, поява матеріальних ускладнень, втрата провідної ролі в родині, зниження самооцінки та соціального статусу тощо.

2. Кримінологічний аналіз кількісних та якісних показників умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, показав: 1) протягом 2013–2018 рр. рівень умисних вбивств є нестійким з помітним зростанням у 2018 р., рівень тяжких тілесних ушкоджень на протязі цих років стабільно зростає; 2) невисоку питому вагу аналізованих злочинів у загальній структурі умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що пояснюється фізичною нездатністю доведення умислу на вчинення вказаних злочинів до кінця через хворобу, нестачу фізичних сил та ін.; низькою тривалістю життя колишніх злочинців; більшою розсудливістю і обережністю осіб старшого віку; зростанням з віком релігійності, намаганням дотримуватися релігійних норм і правил; 3) одноособовий характер вчинення

досліджуваних злочинів; 4) заздалегідь не обміркований умисел, майже в усіх умисних вбивствах (96,25%) та в усіх тяжких тілесних ушкодженнях (100%) умисел на вчинення злочину виник раптово, були відсутні їх планування, ретельна підготовка; 5) серед мотивів переважання «раптово виниклих особистих неприязних стосунків»; 6) концентрацію цих злочинів у селах та селищах міського типу, що зумовлюється, зокрема: більш низьким рівнем освіти і культури населення (особливо культури у взаємовідносинах з оточуючими, невмінням вирішувати конфлікти не інакше, як за допомогою сили), недосконалістю основних сфер життєдіяльності, відсутністю роботи, бідністю та масовою алкоголізацією населення, монотонністю життя, самотністю (діти та внуки від'їжджають у місто) та ін. 7) вчинення більшості злочинів у будинках/квартирах потерпілих або злочинців після спільного розпиття алкогольних напоїв та виникнення на цьому ґрунті сварок та бійок; 8) поширеність у сімейно-побутовій сфері; 9) знаряддям учинення злочинів були підручні предмети та предмети господарсько-побутового призначення; 10) притаманність найнижчого рівня латентності серед усіх тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи.

3. Узагальнюючий портрет особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, виглядає таким чином: це чоловік у віці 60-64 років, із базовою середньою та середньою освітою, одружений або такий, що перебуває у фактичних шлюбних відносинах, не працюючий, несудимий, у момент вчинення злочину знаходився у стані алкогольного сп'яніння, мотивом учинення зазначених злочинів виступають «раптово виниклі особисті неприязні стосунки». У половини осіб, щодо яких проводилися психолого-психіатричні (психіатричні) експертні дослідження, виявлено уповільнення темпів розумових процесів, певне зниження інтелекту, самоконтролю, пам'яті, уваги, підвищену конфліктність, запальність, імпульсивність, порушення прогнозування наслідків своїх вчинків, прагнення до розв'язання суперечностей із позицій сили. Серед особливостей характеру аналізованих злочинців: огрубіння з віком

особистісних рис, що зумовлено зниженням у похилому віці функцій саморегуляції, ослабленням контролю над власними реакціями.

4. До основних детермінант зазначених злочинів належать бідність та маргіналізація серед осіб похилого віку, розшарування у розмірах пенсій, що призводить до зростання невдоволення та озлобленості серед останніх, проблеми у сфері забезпечення зайнятості осіб похилого віку, надлишок вільного часу, руйнування шанобливого ставлення до похилих людей, проблеми вікової дискримінації, ейджизм тощо. Останній є крайнім вираженням вікових стереотипів і досить поширеним явищем в Україні.

Безпосередні причини та умови аналізованих злочинів класифіковано на суб'єктивні та об'єктивні. Більшість умов носить об'єктивно-суб'єктивний характер із переважанням або об'єктивного або суб'єктивного.

Суб'єктивною причиною вчинення похилими особами умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень є криміногенна спрямованість зазначених осіб, під якою розуміється динамічний негативний зміст ціннісно-мотиваційної та емоційно-вольової сфер, що зумовлюють схильність особи до вибору злочинного варіанту поведінки. Зміст криміногенної спрямованості складають: деформовані потреби, зокрема, потреба у самоствердженні, повазі, зловживанні алкоголю; обмеженість та примітивність інтересів, недостатній рівень культури; огрубіння емоційно-вольової сфери, яке проявляється у зростанні напруги, внутрішньої та зовнішньої конфліктності, тривозі, агресивності, емоціональній нестійкості, ослабленні вольових якостей, втраті стримуючих, контролюючих механізмів, здатності до самоконтролю та саморегуляції.

До суб'єктивних умов вчинення умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень віднесено: 1) вікові особливості, зміни поведінки; психічні захворювання; 2) пограничні психічні стани, серед яких домінують розлади поведінки внаслідок вживання алкоголю та розлади особистості й поведінки, зумовлених судинними захворюваннями; 3) стан сп'яніння тощо.

Об'єктивно-суб'єктивні причини аналізованих злочинів включають: 1) деформацію сімейно-побутового середовища; 2) конкретну життєву ситуацію, що значною мірою визначалася характером взаємовідносин винного та потерпілого. У близько половини випадків учиненому передувала довготривалий конфлікт, що нерідко розвивався «за спіраллю», з посиленням дій обох учасників.

Об'єктивно-суб'єктивні умови вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень полягають у надлишку вільного часу, маргіналізації, алкоголізації як винних, так і потерпілих, наявності вогнепальної зброї.

Серед об'єктивних умов – недоліки у діяльності правоохоронних органів, байдуже ставлення близьких родичів, сусідів, знайомих до фактів негідної поведінки окремих осіб.

5. За соціально-демографічними та морально-психологічними рисами потерпілі схожі з особою злочинця. Серед потерпілих за статтю переважають чоловіки, віком від 40 до 60 років. Приблизно кожен третій потерпілий від умисних вбивств є пенсіонером за віком, від тяжких тілесних ушкоджень таких було у півтора рази менше. Пояснюється останнє слабким станом здоров'я зазначених осіб, через що отримані ушкодження з більшою ймовірністю, ніж у молодих, можуть призвести до настання смерті.

Близько половини потерпілих на момент вчинення злочину були одружені або перебували у фактичних шлюбних відносинах. Освітній рівень потерпілих виявився приблизно однаковим з освітнім рівнем злочинців. Основна частина аналізованих осіб ніде не працювала і не навчалася, близько третини потерпілих склали працюючі особи, якими у переважній більшості виявилися низькокваліфіковані робітники.

Потерпілих від умисних вбивств, що були раніше знайомі зі злочинцем, було 90,0%, від тяжких тілесних ушкоджень – 86,5%. З них: 27,0% та 15,8% були подружжям або співмешканцями, 23,6% та 32,8% склали родичі – мати (батько), дочка (син), брат (сестра) тощо; приятелями та

сусідами виявилися 39,4% та 37,9% осіб. Переважна більшість потерпілих (58,4% та 66,7%) знаходилися в тривалих неприязних або конфліктних стосунках із винним. Абсолютна більшість (близько 75%) потерпілих на момент вчинення злочину не мали судимості. Значна частина потерпілих осіб (62,2% та 57,7%) перебувала в стані алкогольного сп'яніння, причому перед злочином спиртні напої вживали, як правило, разом із винним. Майже третина потерпілих вживали алкоголь систематично, вели аморальний спосіб життя, нерідко влаштовували скандали та бійки, погрожували та ображали як винного, так і членів його родини. Певна кількість осіб (7,0% та 2,0%) не мали постійного місця проживання та бродяжничали.

6. Залежно від характеру поведінки потерпілого від умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, поведінку потерпілих класифіковано на такі види: нейтральну, легковажно-розпусну, конфліктно-агресивну, деспотично-провокуючу, деградовано-паразитичну.

7. Запобігання аналізованим злочинам складається із заходів загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання. До загальносоціальних заходів запобігання умисним вбивствам та тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, віднесено правові, соціально-економічні, культурно-виховні, медичні, інформаційно-роз'яснювальні.

8. Спеціально-кримінологічне запобігання досліджуваним злочинам складається із заходів кримінологічної профілактики, відвернення і припинення. Найважливішими визнано профілактичні комплекси: втручання у кризові ситуації з метою вирішення міжособистісних конфліктів; зменшення практичних можливостей вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень; інформаційну роботу серед населення; залучення громадськості.

Ефективність заходів втручання у кризові ситуації залежить від своєчасного виявлення, нейтралізації та усунення міжособистісних конфліктів, сімейних свар. Особлива роль у такій діяльності належить

дільничним офіцерам поліції, які повинні своєчасно виявляти похилих осіб, які зловживають спиртними напоями, ведуть паразитуючий спосіб життя, систематично конфліктують із сусідами та родичами, мають психічні захворювання, вчиняють насильство в сім'ї, побуті або систематично погрожують застосуванням такого насильства.

До зменшення практичних можливостей вчинення особами похилого віку умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень віднесено посилення контролю за дотриманням правил придбання та використання вогнепальної зброї, боротьбу з самогоноварінням.

Проведення інформаційної роботи серед населення полягає у доведенні до відома широкого загалу інформації щодо способів правомірного захисту від злочинних посягань, найбільш поширених способах вчинення злочинів, роз'яснення норм Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також житлового, кримінального права, що може допомогти у вирішенні конфліктної ситуації.

Важливим напрямом є налагодження співпраці правоохоронних органів із громадськістю, встановлення довірчих відносин, подолання пасивності серед значної їх частини в сфері охорони правопорядку та запобігання правопорушенням, спонукання надання поліції всебічної допомоги.

На етапі відвернення умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку, переважають оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними.

Припинення вчинення особами похилого віку умисних убивств та тяжких тілесних ушкоджень може полягати в оперативному реагуванні на бійки, загострення сімейно-побутових конфліктів, погрози вбивством, своєчасному ізолюванні психічно хворих осіб тощо, належній роз'яснювальній роботі з населенням щодо реалізації права на необхідну оборону.

9. Основним критерієм комплексу запобіжних заходів щодо

виокремлених категорій потерпілих є характер їх поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросімова Ю. А. Злочинність неповнолітніх в умовах економічної кризи. *Право і суспільство*. 2009. №. 2. С.98–101.
2. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. Москва: Акад. МВД СССР, 1980. 526 с.
3. Алауханов Е. О., Ахмедин К. Т. Налоговые преступления: аспекты борьбы и профилактики: учеб. пособие. Алматы, 2008. 130 с.
4. Александров Ю. В. Психологія розвитку: навч. посіб. Харків: ФОП Панов А.М., 2015. 336 с.
5. Алексеев А. И. Криминология. Курс лекций. Москва: Щит-М, 1998. 340 с.
6. Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы: монография. Москва: НОРМА, 2001. 496 с.
7. Алкоголь и пожилой возраст. URL: <http://www.med-prof.ru/ig7233021.html?template=print> (дата звернення 15.01.2018).
8. Альперович В. Д. Старость. Социально-философский анализ: монография. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 1998. 104 с.
9. Амбарова П. А. Культурная вариативность «социальных часов»: «серебряный возраст» или «возраст невидимки»? *Известия Уральского государственного университета. Серия 1 «Проблемы образования, науки и культуры»*. 2011. № 3 (92). С. 172–178.
10. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 288 с.
11. Андрушко А. В. Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. 248 с.

12. Андрушко А. В. Деякі особливості особи злочинця похилого віку / *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. Одеса: Фенікс, 2009. Вип. 37. С. 120–127.
13. Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. Москва: Логос, 2004. 448 с.
14. Антонян Ю. М. Некоторые отличительные психологические черты личности преступника. *Личность преступника и предупреждение преступлений*: сб. науч. тр. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1987. С. 13–26.
15. Антонян Ю. М. Преступность пожилых людей. *Сов. государство и право*. 1991. № 11. С. 67–73.
16. Антонян Ю. М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления: учеб. пособие. Москва: ВШ МВД СССР, 1973. 72 с.
17. Антонян Ю. М. Системный подход к изучению личности преступника. *Сов. государство и право*. 1974. №4. С. 88–93.
18. Антонян Ю. М., В. Е. Эминов. Личность преступника. Криминологическое психологическое исследование. Москва: НОРМА: ИНФРА-М, 2010. 368 с.
19. Антонян Ю. М., Волкова Т. Н. Преступность стариков: монография. 2-е изд., испр. Рязань: Акад. права ФСИН, 2005. 160 с.
20. Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни: монография. Москва: Инфра-М, 1995. 320 с.
21. Аракелян С. В. Семейно-бытовые убийства: монография / под ред. Ю. М. Антоняна. Ереван: ЕГУ, 2009. 160 с.
22. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учебник. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 596 с.
23. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. 368 с.
24. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності: монографія. Харків: НікаНова, 2012. 318 с.

25. Барсукова О. В. Старческая преступность и преступления против лиц пожилого возраста: Криминологические и уголовно-правовые проблемы: автореф. дис. ... канд.юрид. наук. Владивосток, 2003. 27 с.
26. Батиргареева В. С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. Харків: Одиссей, 2003. 256 с.
27. Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні : соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.
28. Батиргареева В. С., Дубович О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності осіб без визначеного місця проживання в Україні: монографія. Харків: Право, 2015. 264 с.
29. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2004. 436 с.
30. Березіна О. О. Ейджизм у суспільстві: проблеми пізнього віку. *Психологічна теорія і технологія навчання*. Київ, 2008. Вип. 5. URL: <http://www.psychscience.com.ua/department/zbirnyk-2008> (дата звернення 02.02.2018).
31. Біленчук П. Д., Гель А. П., Задояний М. Т., Мошняга Л. В. Генезис злочинності: детермінація та причинність. *Економіка, фінанси, право*. 2010. № 10. С. 32–37.
32. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФОП Макаренко, 2014. 360 с.
33. Благодійний фонд «Турбота про літніх в Україні». URL: http://www.tlu.org.ua/?page_id=179 (дата звернення 07.07.2018).
34. Блувштейн Ю. Д. Понятие личности преступника. *Сов. государство и право*. 1979. № 8. С. 97–102.
35. Боровых Л. В. Проблемы возраста в механизме уголовно-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 1993. 20 с.
36. Буднік А. Ю., Колоколова М. О., Щербань С. В. Трудова дискримінація людей старшого віку: результати соціологічного дослідження. Харків: ХСІД, 2011. 64 с.

37. Валуйська М. Ю. Кримінологічна характеристика особистості злочинців, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 205 с.
38. Василевич В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів. *Право України*. 1997. № 12. С. 82–84.
39. Великий енциклопедичний юридичний словник. 2-ге вид. перероб. та доп. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2012. 1020 с.
40. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
41. Відповідь ГУ Нацполіції України на інформаційний запит щодо кількості виявлених осіб похилого віку, які вчинили умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження, у 2013-2015 рр. на території всіх областей України, крім Донецької, Луганської областей та АР Крим. Вихід. лист № 77-04-29/21 від 25.01.2017 р. Внутр. док. (неопубл.).
42. Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред.: В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
43. Волонтерство продлевает жизнь. URL: <https://inosmi.ru/world/20130615/210069333.html> (дата звернення 12.07.2018).
44. Вольтер Ф. М. Избранные произведения по уголовному праву и процессу (пер. с франц.) / под ред. А. Герцензон. Москва: Госюриздат, 1956. 339 с.
45. Всеобщая декларация прав человека. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015 (дата звернення 13.05.2018).
46. Всесвітня організація охорони здоров'я. Глобальна стратегія скорочення шкідливого впливу вживання алкоголю (травень 2010 р.) URL: http://www.alcdata.narod.ru/WHO_2010_Global_Strategy.pdf (дата звернення 28.07.2018).
47. Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. Возрастная и педагогическая психология: учеб. пособие. Москва: Педагогическое общество России, 2003. 512 с.

48. Геронтологічний інформаційно-консультативний центр Інституту Геронтології НАМН України URL: <http://gicc.org.ua/> (дата звернення 01.08.2018).
49. Герцензон А. А. Уголовное право и социология. Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики. Москва: Юрид. лит., 1970. 286 с.
50. Гилинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 2-е изд. перераб. и доп. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2009. 504 с.
51. Гилинский Я. И. Мировые тенденции антинаркотической стратегии. *Криминалистический вестник*. 2005. Вып. 4. С. 25–30.
52. Голина В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений: учеб. пособие. Киев: УЖ ВО, 1989. 72 с.
53. Голина В. В. Специально-криминологическое предупреждение преступности (теория и практика): дис. ... д-ра. юрид. наук. Харьков, 1994. 596 с.
54. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
55. Голіна В. В. Об'єкт запобігання злочинності як фундаментальна кримінологічна проблема. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 150–160.
56. Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи : навч. посіб. Харків: Рубікон, 1997. 52 с.
57. Головійчук Л. Т. Основні напрямки спеціально-кримінологічного запобігання злочинам у сфері митної діяльності. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2013. № 2. С. 155–161.
58. Головкін Б. М. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_33. (дата звернення 12.02.2018).
59. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 432 с.

60. Головкін Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері: монографія. Харків: Нове слово, 2004. 252 с.
61. Головкін, Б. М. Сімейно-побутові конфлікти у системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 218 с.
62. Григор'єва С. В. Основи демографії: текст лекцій. Харків: НТУ «ХП», 2010. 77 с.
63. Гроші та кредит: підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. / М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна та ін. / за заг. ред. М. І. Савлука. Київ: КНЕУ, 2002. 598 с.
64. Гусар Л. В. Практичні питання удосконалення законодавства, яке регламентує право на необхідну оборону. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2014. Вип. 2. С. 183–191.
65. Давиденко В. Л. Провокуюча поведінка жертви насильницького злочину. *Наше право*. 2014. № 7. С. 146-149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2014_7_26 (дата звернення 11.02.2018).
66. Давыдовский И. В. Геронтология. Москва: Медицина, 1966. 285 с.
67. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: учеб. пособие. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1970. 131 с.
68. Даньшин И. Н. К вопросу о понятии личности преступника. *Проблемы соц. законности*. Харьков, 1980. Вып. 6. С. 117–127.
69. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии: монография. Харьков: Прапор, 2005. 224 с.
70. Декларація про поліцію. URL: http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=4775&id_book=4775&id_parent=4775&id_vid_res=17 (дата звернення 14.07.2018).

71. Демографічна ситуація в Японії погіршується. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2539933-demograficna-situacia-v-aponii-pogirsuetsa.html> (дата звернення 06.09.2018).
72. Денисенко М. Тихая революция. *Отечественные записки*. 2005. № 3 (24). URL: <http://www.strana-oz.ru/2005/3/tihaya-revolyciya> (дата звернення 21.11.2017).
73. Держкомстат. Населення України у 1990-2017 рр. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html (дата звернення 01.06.2018).
74. Дзюба Т. М., Коваленко О. Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології: навч. посіб. / за ред. В. Ф. Моргуна. Київ: Слово, 2013. 264 с.
75. Долгова А. И. Криминология: учебник. Москва: НОРМА: ИНФРА-М, 2010. 384 с.
76. Дубинин В. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность: монография. Москва: Политиздат, 1982. 304 с.
77. Европейская социальная хартия. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rz31e3cch.html> (дата звернення 13.05.2018).
78. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2013 р.: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110381&libid=100820&c=edit&_c=fo (дата звернення: 15.02.2014).
79. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2014 р.: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110381&libid=100820&c=edit&_c=fo (дата звернення: 07.03.2015).
80. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2015 р.: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL:

https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113287&libid=100820&c=edit&c=fo# (дата звернення: 02.02.2016).

81. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2016 р.: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113287&libid=100820&c=edit&c=fo# (дата звернення: 12.03.2017).

82. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2017 р.: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113287&libid=100820&c=edit&c=fo# (дата звернення: 23.02.2018).

83. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2016 рік: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112755&libid=100820&c=edit&c=fo (дата звернення: 04.02.2017).

84. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2017 рік: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&c=fo (дата звернення: 12.03.2018).

85. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2018 р.: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113287&libid=100820&c=edit&c=fo# (дата звернення: 22.01.2019).

86. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2018 рік: стат. інформ. Ген. прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&c=fo (дата звернення: 22.01.2019).

87. Жабокрицький С. В., Чуприков А. П. Судова психіатрія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2004. 176 с.

88. Женщины более религиозны, чем мужчины. URL: <http://www.newsru.com/arch/religy/11mar2008/levada.html>. (дата звернення 11.05.2017).
89. Забрянский Г. И. Городская и сельская виктимизация: сходство и различия. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью*: сб. науч. тр. Иркутск: Иркутск. ун-т, 1988. С. 15–22.
90. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с.
91. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: у 3 кн. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ: Ін Юре, 2007. 712 с.
92. Заменгофъ М. Ф. Преступность стариковъ. *Журналь Министерства юстиции*. Петроградъ: Сенатская типографія, 1915. №4. С. 144–181.
93. Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы. Харьков: Основа, 1994. 321 с.
94. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.
95. Зелинский А. Ф. Криминология: курс лекций. Харьков, 1996. 260 с.
96. Зозуля Т. В. К проблеме профилактики психических расстройств пожилого возраста. *Психология зрелости и старения*. 2000. № 2 (10). С. 115–123.
97. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький: Горьков. ВШ МВД СССР, 1974. 168 с.
98. Иншаков С. М. Криминология: учеб. пособие. Москва: Юриспруденция, 2002. 352 с.
99. Иванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. 264 с.

100. Ігнатов О. М. Загальна характеристика факторів латентності вбивств. *Ученые записки Таврического національного университета им. В.И. Вернадського. Серия «Юридические науки»*. 2011. № 2. С. 213–216.
101. Ігнатов О. М. Насильство як спосіб вчинення злочину: поняття та сутність. *Форум права*. 2010. № 3. С. 144–151.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_3_21. (дата звернення 07.03.2018).
102. Кайдашев І. П., Борзих О. А. Основи геронтології: навч. посіб. Полтава: Копір-Сервіс, 2011. 167с.
103. Карпец И. И. Проблема преступности. Москва: Юрид. лит., 1969. С. 168 с.
104. Карпышева Ю. О. Виктимологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых в отношении лиц пожилого возраста: монография. Москва: Юрлитинформ, 2012. 144 с.
105. Кіно-сад «Життєлюб». URL: <https://www.happyold.com.ua/project/kinosad-zhiznelyub> (дата звернення 20.07.2018).
106. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282 (дата звернення 15.07.2018).
107. Коляда Т. В. Соціальна робота на підприємстві : навч. посіб. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. 84 с.
108. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., перероб. та доп. Харків: Право, 2008. 240 с.
109. Коркина М. В., Лакосина Н. Д., Личко А. Е., Сергеев И. И. Психиатрия: учебник. Москва: МЕДпресс-информ, 2006. 576 с.
110. Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с.
111. Корнякова Т. Детермінація злочинів проти довкілля: причини та умови їх вчинення. *Право України*. 2009. № 7. С. 79–87.

112. Краснова О. В. «Мы» и «Они»: эйджизм и самосознание пожилых людей. *Психология зрелости и старения*. 2000. №3. С. 18–37.
113. Краснова О. В. Эйджизм в работе с пожилыми людьми. Психология старости и старения: учеб. пособие / сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. Москва: Академия, 2003. 416 с.
114. Краснова О. Порождение заблуждений: пожилые люди и старость. *Отечественные записки*. 2005. № 3 (24). URL: <http://www.strana-oz.ru/2005/3/porozhdenie-zabluzhdeniy-pozhilye-lyudi-i-starost> (дата звернения 17.12.2017).
115. Кривошекова Н. В. Криминологическая характеристика личности преступников, впервые совершивших насильственные преступления в зрелом возрасте: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1985. 28 с.
116. Криминальная психология: учеб. пособие / А. И. Ушатиков, О. Г. Ковалев. Москва: Изд-во Моск. психолого.-социал. ин-та, 2007. 496 с.
117. Криминология и профилактика преступлений: учебник / под ред. А. И. Алексеева. Москва: МВШМ МВД СССР, 1989. 431 с.
118. Криминология: учебник / под ред. Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. Москва: Юрид. лит., 1988. 384 с.
119. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. Санкт-Петербург: С.-Петерб. гос. ун-т, 2003. 432 с.
120. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва: Юристъ, 1997. 512 с.
121. Криминология: учебник / под ред. В.Д. Малкова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юстицинформ, 2006. 524 с.
122. Криминология: учебник для вузов / под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. Санкт-Петербург: С.-Петерб. гос. ун-т, Питер, 2003. 432 с.
123. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

124. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.
125. Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми: монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Кроссрод, 2007. 156 с.
126. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: монографія / за заг. ред. В. В. Голіни та В. П. Ємельянова. Харків: Право, 2006. 292 с.
127. Кримінологія: курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. Київ: МАУП, 2002. 295 с.
128. Кримінологія: навч.-метод. посіб. / В. М. Дрьомін, Ж. В. Мандриченко, Т.В. Мельничук та ін. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2015. 144 с.
129. Кримінологія: підручник / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
130. Кримінологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с.
131. Кримінологія: спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини): навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2001. 368.
132. Кроник А. А., Голова Е. И. Психологический возраст личности. Психология в трудах отечественных психологов; сост. Л. В. Куликов. Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 246–255.
133. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 336 с.
134. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии: о структуре индивидуального преступного поведения. Москва: Юрид. лит., 1968. 176 с.
135. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений: монография. Москва: Наука, 1976. 287 с.

136. Кузьмич В. Вікові особливості людей похилого віку. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 3. С. 93–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprnadpcpn_2016_3_11 (дата звернення 17.04.2018).
137. Кулакова В. А., Карепанова И. Ю. Детерминация преступного поведения пожилых людей. *Право и государство: теория и практика*. 2009. № 5 (53). С. 109–111.
138. Кулакова В. А., Карепанова И. Ю. Социальная депривация как фактор формирования преступного поведения лиц пожилого возраста. *Право и государство: теория и практика*. 2008. № 12(48). С. 137–139.
139. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с.
140. Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
141. Курс советской криминологии: Предмет, методология, преступность и ее причины, преступник. / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Юрид. лит., 1985. 416 с.
142. Курс советской криминологии: Предупреждение преступности / под ред. В. Н. Кудрявцева, И. И. Карпеца, Б. В. Коробейникова. Москва: Юрид. лит., 1986. 352 с.
143. Лебідь Л. І. Причини бідності в Старопромисловому регіоні (на прикладі Донбасу). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. пр. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. Вип. 14. С. 171–176.
144. Левенець І. В. Судова психіатрія: навч. посіб. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 328 с.
145. Лейкина Н. С. Криминология о преступнике. Ленинград: Знание, 1978. 32 с.

146. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1968. 128 с.
147. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. Т. 2. / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева. Москва: Педагогика, 1983. 317 с.
148. Литвак О. Латентна злочинність: деякі аспекти. *Право України*. 2003. № 12. С. 63–64.
149. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 280 с.
150. Личность преступника / под ред. В. Н. Кудрявцева, Н. С. Лейкиной, Г. М. Миньковского и др. Москва: Юрид. лит., 1975. 272 с.
151. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2004. 320 с.
152. Лукаш А. С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація і попередження: монографія. Харків: Право, 2008. 256 с.
153. Лукашевич С. Ю. Проблема визначення причин та умов злочинності у кримінології. *Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб.* Харків: Нац. юрид. акад. України, 2007. Вип. 90. С. 153–157.
154. Мадридский международный план действий по проблема старения. URL:
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/ageing_progr.pdf
 (дата звернення 16.05.2018).
155. Медицький І. Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави: монографія. Івано-Франківськ: Юрид. ін-т Прикарпат. нац. ун-ту, 2007. 214 с.
156. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навч. посіб. Івано-Франківськ, 2008. 214 с.

157. Международный пакт о гражданских и политических правах. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата звернення 14.05.2018).
158. Международный план действий по проблемам старения. URL: <http://zakon.7law.info/legal2/se13/pravo13505/index.htm> (дата звернення 16.05.2018).
159. Методичні рекомендації щодо організації соціально-педагогічної послуги "Університет третього віку" у територіальному центрі соціального обслуговування (надання соціальних послуг): наказ М-ва соц. політики України від 25 серпня 2011 р. № 326. URL: <http://document.ua/provprovdzhennja-socialno-pedagogichnoyi-poslugi-universit-doc72450.html> (дата звернення 24.07.2018).
160. Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. 151 с.
161. Михеев Р. И. Проблема старческой преступности и преступности против лиц пожилого возраста – самостоятельный объект юридической науки, законотворчества и правоприменения. *Актуальные проблемы теории борьбы с преступностью и правоприменительной практики*: межвуз. сб. научн. тр. Красноярск: Сиб. юрид. ин-т МВД России, 2001. Вып. 4. С. 113–124.
162. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности: теория и практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1995. 70 с.
163. Монгуш Ш. Ч.-О. Криминологическая характеристика умышленных убийств и причинения тяжкого вреда здоров'ю личности и их предупреждение (на материалах Республики Тыва): дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 2006. 207 с.
164. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва: Мысль, 1999. 672 с.
165. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Диска плюс, 2013. С. 524 с.

166. Неклюдов Н. Уголовно-статистические этюды. Этюд первый. Статистический опыт исследования физиологического значения различных возрастов человеческого организма по отношению к преступлению. Санкт-Петербург: Типография Н. Тиблена и комп., 1865. 257 с.
167. Номоконов В. А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. 160 с.
168. Оболенцев В. Ф. Актуальні проблеми латентної злочинності: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 185 с.
169. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Харків: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 128 с.
170. Обухов Г. С. Психиатрия: учеб. пособие / под ред. Ю. А. Александровского. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2007. 352 с.
171. Огурцов П. П. Алкоголь и старость. *Новости науки и техники*. 1999. №:1. С. 3–13.
172. Палієнко О. Історичні аспекти становлення та розвитку вітчизняної геронтології: внесок академіка В. В. Фролькіса у наукові пошуки механізмів старіння та засобів продовження тривалості життя. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 40. С. 159–163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2013_40_27 (дата звернення 20.02.2018).
173. Панов Н. И., Щур Б. В. Междисциплинарный подход к изучению способа совершения преступления. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 12–22.
174. Патологічна фізіологія: підручник / за ред. проф. А. І. Березнякової і проф. М. С. Регеди. Львів: Магнолія 2006, 2010. 490 с.
175. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах: підручник. Київ: Кондор, 2005. 408 с.
176. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх: метод. посіб. / Вовк В. М., Журавель Т. В., Калівошко В. М. та ін.; за заг. ред. Т. В. Журавель, Ю. В. Пилипас. Київ: Версо-04, 2012. 168 с.

177. План діяльності Міністерства соціальної політики України на 2018-2020 роки: наказ М-ва соц. політики України від 16 березня 2018 р. № 370. URL http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=161052&cat_id=161043 (дата звернення 01.07.2018).
178. Побегайло Э. Ф. Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1976. 60 с.
179. Побегайло Э.Ф. Избранные труды. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2008. 1066 с.
180. Полтава К.О. Кримінологічна характеристика та запобігання автотранспортним злочинам, що пов'язані із загибеллю людей або тяжкими тілесними ушкодженнями, в Україні: монографія. Харків: Право, 2014. 284 с.
181. Попович О. В. Вплив психологічних детермінант кримінальної субкультури на криміналізацію особи. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Вип. 1. С. 263–277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2013_1_28 (дата звернення 17.02.2018).
182. Порядок утворення спеціалізованого будинку для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів і надання житлових приміщень у такому будинку: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 76. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/76-2007-%D0%BF> (дата звернення 02.07.2018).
183. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження): монографія / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків: Кроссруд, 2008. 364 с.
184. Превентивні психофізіологічні заходи з попередження розвитку дизадаптації у військовослужбовців (невротичних та психічних розладів, пресуїцидальних форм поведінки) в умовах воєнного конфлікту та після його

завершення: метод. реком. / Швець А.В., Коваль О.В., Лук'янчук І.А. та ін. Київ: МП Леся, 2016. 80 с.

185. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=01WIL52695> (дата звернення 12.05.2018).

186. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 р. № 3334-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 19-20. Ст. 159.

187. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №49-51. Ст. 376.

188. Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст.35.

189. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції: наказ МВС України від 28 липня 2017 р. №650. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17> (дата звернення 02.08.2018).

190. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.1993 р. № 3721-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 4. Ст. 18.

191. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 3. Ст. 10.

192. Про соціальний захист дітей війни: Закон України від 18.11.2004 р. № 2195-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 4. Ст. 94.

193. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 358.

194. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Закон України від 17.03.2011 р. № 3160-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 380.

195. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.
196. Профілактика злочинів: підручник / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
197. Психіатрія і наркологія: підручник / Г. Т. Сонник, О. К. Напрєєнко, А. М. Скрипніков та ін.; за ред. О. К. Напрєєнка. 3-є вид., випр. Київ: ВСВ «Медицина», 2017. 424 с.
198. Психологічний словник / авт.-уклад.: В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; за ред. Н. А. Побірченко. Київ: Науковий світ, 2007. 274 с.
199. Раєцька Л. В. Загальносоціальні та спеціально-кримінологічні аспекти протидії наркоманії в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. Вип. 23. С. 251–258.
200. Разумов П. В. Криминологическая характеристика геронтологической преступности и меры ее предупреждения: дис. ... канд. юрид. наук. Ставрополь, 2005. 192 с.
201. Разумов П.В. Детерминанты геронтологической преступности. *Юридический журнал*. Москва. 2006. № 2. С. 143–146.
202. Резник Г. М. Личность преступника: правовое и криминологическое содержание. *Личность преступника и уголовная ответственность*: межвуз. науч. сб. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1981. С. 29–44.
203. Рекомендация № 162 Международной организации труда «О пожилых трудящихся». URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_r162_ru.htm (дата звернення 14.05.2018).
204. Репецкая А. Л. Виновное поведение потерпевшего и проблемы реализации принципа справедливости в уголовной политике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1992. 26 с.
205. Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с.

206. Розрахунок пенсії в Україні. URL: <http://pensia.in.ua/stattya2.php> (дата звернення 15.07.2018).
207. Самойлова Е. М. Причины и условия умышленных убийств и умышленных тяжких телесных повреждений, совершенных лицами пожилого возраста. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2014. № 1. С. 43–46.
208. Самойлова О. М. До питання про причини та умови умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинюються особами похилого віку. *Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії*: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 8-9 листоп. 2013 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2013. С. 115–117.
209. Самойлова О. М. До питання щодо соціально-демографічної характеристики осіб похилого віку, які вчиняють умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках*: тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 5 серп. 2018 р.); відп. за вип. Голденблат М.А. Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. Т.2. С. 47–50.
210. Самойлова О. М. Кількісні та якісні показники умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2015. Вип. 29. С. 224–235.
211. Самойлова О. М. Напрями та зміст загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 198–205.
212. Самойлова О. М. Основні кримінологічні риси особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Форум права*. 2013. № 1. С. 857–863. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_144.
213. Самойлова О. М. Потерпілий від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку. *Державна*

політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних кривопорушень в Україні: матеріали «круглого столу» (Харків, 25 квіт. 2013 р.); редкол. В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 302–304.

214. Самойлова О. М. Характерні риси особи потерпілого від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 43–47.

215. Самойлова О. М. Щодо визначення актуальності дослідження осіб похилого віку. *Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні: матеріали VI міжвуз. наук. студент. конф. з кримінології* (Харків, 27.11.2007 р.). Харків: Національна юридична академія України, 2008. С. 39–41.

216. Самойлова О. М. Щодо визначення поняття геронтологічної злочинності. *Право і безпека*. 2012. № 2. С. 125–129.

217. Сахаров А. Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел. Москва: МВШМ МВД СССР, 1984. 43 с.

218. Сахаров А. Б., Саркисов Г. С. Проблема преступности в современных условиях / науч. ред. М. М. Бабаев. Ереван: Айастан. 1991. 278 с.

219. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури. 2012. 376 с.

220. Скільки українців бідують. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/kak-razbogateyut-ukraincy-v-2017-m-skolko-ukraincev-bedstvuyut-i-kak-budut-rasti-dohody--1037356.html> (дата звернення 22.08.2018).

221. Словарь криминологических и статистических терминов / сост. А. Г. Кальман, И. А. Христич. Харьков: Гимназия, 2001. 96 с.

222. Сметаніна Н. В. Теоретичне уявлення про злочинність в пострадянській кримінології : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.

223. Смирнова Т. В., Величко Н. Н. Ценностные ориентиры в пожилом возрасте. *Проблемы старения и долголетия*. 2005. № 4. С. 383–389.
224. Соціальне страхування: навч. посіб. / Тархов П. В., Боронос В. М., Козін Е. Г. та ін. Суми: Вид-во СумДУ, 2009. 164 с.
225. Стара нова пенсійна реформа. Українська правда. Економічна правда URL: <http://www.epravda.com.ua/columns/2011/06/9/288539/> (дата звернення 05.07.2018).
226. Старение нации в цифрах. URL: <http://1tv.od.ua/releases/7301> (дата звернення: 10.09.2018).
227. Старков О. В. Криминология. Общая, Особенная и Специальная части: учебник. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2012. 1048 с.
228. Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 10-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-derzhavnoyi-politiki-z-pitan-zdorovogo-ta-aktivnogo-dovgolittya-naselennya-na-period-do-2022-roku> (дата звернення 01.06.2018).
229. Стратегія подолання бідності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/24889808> (дата звернення 16.05.2018).
230. Телефанко Б, Логін В. Вплив соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання на рівень рецидивної злочинності в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2010. № 5. С. 190–194.
231. Тимчук О. Л. Злочинність в Україні: сучасний стан, тенденції, детермінація. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. №2 (І). С. 223–231.
232. Тирский В. В., Войтин Н. В.. Криминологическое и уголовно-правовое значение пожилого возраста. *Правовые вопросы борьбы с преступностью*. Томск: Изд-во Томск.ун-та, 1984. С. 20–27.

233. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы). Одесса: Юрид. лит., 2000. 336 с.
234. Украина и Европа: сравнение доходов URL: <http://m-town.net/2013-05-11-09-09-59/item/2793-ukraina-i-evropa-sravnenie-dokhodov> (дата звернення 01.02.2018).
235. Україна – друга у світі за показниками смертності. Статистика ЦРУ. URL: <https://glavcom.ua/publications/ukrajina-druga-u-sviti-za-pokaznikami-smertnosti-statistika-cru-359397.html> (дата звернення 01.07.2018).
236. Українській нації загрожує виродження URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/bogomolec/5a0c396f16f10/page_5/ (дата звернення 22.07.2018).
237. Ферри Э. Уголовная социология / сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2005. 658 с.
238. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
239. Флоря Е. К. Личность преступника (криминологическое и уголовно-правовое исследование): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Кишинев, 2002. 23 с.
240. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе: Ирфон, 1977. 237 с.
241. Холостова Е. И. Егоров В. В., Рубцов А. В. Социальная геронтология: учеб. пособие. Москва: Дашков и К°, 2004. 296 с.
242. Храмцов А. Мотивация насильственных преступлений (уголовно-правовой и криминологический аспект). *Закон и жизнь*. 2014. № 8/3 (272). С. 158–161.
243. Храмцов О. М. Особистість злочинця та практичне значення її кримінологічного аналізу. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 26. С. 64–70.
244. Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: Ніка Нова, 2015. 472 с.

245. Шапиро В. Д. Социальная активность пожилых людей в СССР. Москва: Наука, 1983. 129 с.
246. Шапиро В. Д. Человек на пенсии: социальные проблемы и образ жизни. Москва: Мысль, 1980. 208 с.
247. Шиханцов Г. Г. Криминология : учеб. пособие. Минск: Тесей, 2006. 296 с.
248. Шмігельська З. К. Криза в Україні: характеристика, наслідки, пропозиції. *Вісник Університету банківської справи НБУ*. 2011. № 3(12). С. 3–5.
249. Шнайдер Г. Й. Криминология. Москва: Прогресс–Универс, 1994. 502 с.
250. Юридическая психология: учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. Харків: Нац. ун-т внутр. дел, 2002. 596 с.
251. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерплх при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 188 с.
252. Як зросли пенсії цього року. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/kak-vyrosli-pensii-v-etom-godu-sravni-svoi-vyplaty-so-srednimi-pokazatelyami-1148469.html> (дата звернення 21.12.2018).
253. Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика: монография. Москва: Наука, 1985. 247 с.
254. Ястребов В. Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва: Юрид. лит., 1982. Вып. 37. С. 14–20.
255. Яцемирская Р. С., Беленькая И. Г. Социальная геронтология: учеб. пособие. Москва: ВЛАДОС, 2003. 224 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Самойлова О. М. Щодо визначення поняття геронтологічної злочинності. *Право і Безпека*. 2012. № 2. С. 125–129.

2. Самойлова О. М. Основні кримінологічні риси особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Форум права*. 2013. № 1. С. 857–863. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_144.

3. Самойлова Е. М. Причины и условия умышленных убийств и умышленных тяжких телесных повреждений, совершенных лицами пожилого возраста. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2014. № 1. С. 43–46.

4. Самойлова О. М. Характерні риси особи потерпілого від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3. Том 3. С. 43–47.

5. Самойлова О. М. Кількісні та якісні показники умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін.* Харків: Право, 2015. Вип. 29. С. 224–235.

6. Самойлова О. М. Напрями та зміст загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 198–205.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Самойлова О. М. Щодо визначення актуальності дослідження осіб похилого віку. *Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні: матеріали VI міжвуз. наук. студ. конф. з кримінології* (м. Харків, 27 листопада 2007 р.). Харків: Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 39–41.

8. Самойлова О. М. До питання про причини та умови умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинюються особами похилого віку. *Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії: матеріали наук.-практ. конф.* (м. Київ, 8-9 листопада 2013 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2013. С. 115–117.

9. Самойлова О. М. Потерпілий від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних кправопорушень в Україні: матеріали «круглого столу»* (м. Харків, 25 квітня 2013 р.); редкол. В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С.302–304.

10. Самойлова О. М. До питання щодо соціально-демографічної характеристики осіб похилого віку, які вчиняють умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках: тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Суми, 5 серпня 2018 р.); відп. за вип. Голденблат М.А. Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. Т.2. С. 47–50.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжвузівська наукова студентська конференція з кримінології «Проблеми боротьби зі злочинністю» (м. Харків, 27 листопада 2007 р.). Форма участі – очна.
2. Науково-практична конференція «Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії» (м. Київ, 8-9 листопада 2013 р.). Форма участі – заочна.
3. «Круглий стіл» «Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних кправопорушень в Україні» (м. Харків, 25 квітня 2013 р.). Форма участі – очна.
4. Міжнародна науково-практична конференція «Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках» (м. Суми, 5 серпня 2018 р.). Форма участі – заочна.

Додаток В

ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ

ВИВЧЕНИХ АРХІВНИХ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ (ПРОВАДЖЕНЬ)

ЩОДО УМИСНИХ ВБИВСТВ ТА ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ,

РОЗГЛЯНУТИХ СУДАМИ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 2004–2016 рр.

(статті 115, 121 КК УКРАЇНИ)

Кримінальне провадження № _____ за обвинуваченням _____ за ч. __ ст. 115 КК України, ст. 121 КК України, що було розглянуто _____

(повна назва суду)

«__» _____ 20 __ року.

Вид і розмір покарання за вироком суду: _____

І. ВІДОМОСТІ ПРО ЗЛОЧИН

1. Опис злочинних дій та кваліфікуючі ознаки _____

Параметри	Усього вивчено кримінальних справ	Кількість вчинених злочинів	Злочин та його кваліфікація			
			ч. 1 ст. 115	ч. 2 ст. 115	ч. 1 ст. 121	ч. 2 ст. 121
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
кількість	400	434	136	72	173	53
%	100	100	30,0	17,8	40,8	11,4

Вид населеного пункту																											
Обласний центр						Районний центр						Селище міського типу/село															
6			7			8			9			10			11												
ст. 115			ст. 121			ст. 115			ст. 121			ст. 115			ст. 121												
50			36			59			42			98			148												
24,3%			16,0%			28,2%			18,5%			47,5%			65,5%												
Місце вчинення злочину																											
Будинок потерпілого та/або злочинця				Вулиця				Будинок третіх осіб				Магазин				Інше											
12		13		14		15		16		17		18		19		20		21									
ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121									
158		153		37		52		9		12		2		5		2		4									
76,1%		67,9%		17,8%		23%		4,3%		5,3%		0,9%		2,2%		0,8%		1,6%									
Пора року вчинення злочину																											
Зима						Весна						Літо						Осінь									
Грудень		січень		лютий		березень		квітень		травень		Червень		липень		серпень		вересень		жовтень		Листопад					
22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45				
115	121	115	12	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121				
17	15	23	18	19	17	10	13	22	25	11	29	13	18	17	20	15	23	17	13	22	19	22	16				
8,2	6,6	11,2	8	9,2	7,5	4,8	5,7	10,5	11,1	5,3	12,9	6,2	8	8,2	8,8	7,2	10,2	8,2	5,7	10,5	8,4	10,5	7,1				
Дні тижня																											
понеділок		Вівторок				Середа				четвер				п'ятниця				субота				Неділя					
46		47		48		49		50		51		52		53		54		55		56		57		58		59	
ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121	
33		40		30		30		38		36		25		39		21		28		42		26		19		27	
15,8		17,5%		14,4%		13,3%		18,2%		16,0%		12,1%		17,4%		10,0%		12,4%		20,1%		11,5%		9,3%		11,9%	

Вчинення злочину за часом доби											
0.00-4.00		4.00-8.00		8.00-12.00		12.00-16.00		16.00-20.00		20.00-24.00	
60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	Ст.. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	Ст.. 115	ст. 121
33	21	14	8	17	31	36	44	61	81	47	41
15,8%	9,3%	6,7%	3,6%	8,3%	13,9%	17,1%	19,6%	29,6%	35,5%	22,5%	18,1%
Мотиви та цілі вчинення злочину ¹											
користь		помста		хуліганство		ревності		неприятні стосунки		інше	
72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83
ст. 115	ст. 121	ст. 115	Ст.. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
15	0	13	2	2	3	11	5	175	211	2	5
7,3%	0	6,3%	1,0%	1,0%	1,5%	5,4%	2,1%	84,4%	93,3%	1,0%	2,1%
Конкретна життєва ситуація, яка передувала злочину											
сварка		потерпілий зловживав а/н, систематично ображав, погрожував, бив винного		ревності		з метою заволодіння майном		Інше			
84	85	86	87	88	89	90	91	92	93		
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121		
157	203	77	57	13	8	14	0	16	10		
75,7%	89,9%	37,0%	25,1%	6,1%	3,4%	6,8%	0	7,7%	4,5%		

¹ У деяких вираках було вказано на 2 мотиви, тому сума процентних показників перевищує 100%.

Момент виникнення наміру на вчинення злочину										
Раптово					заздалегідь обміркований					
94		95			96		97			
ст. 115		ст. 121			ст. 115		ст. 121			
200		226			8		0			
96,2%		100%			3,8%		0			
Стадія вчинення злочину										
Готування			Замах			Закінчений злочин				
98		99		100		101		102		103
ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121
0		0		6		0		202		0
0		0		2,8%		0		97,2%		0
Спосіб вчинення злочину ¹										
удари руками та ногами		удари підручними предметами та предметами господарсько-побутового призначення		застосування вогнепальної зброї		Задусення (повішення)		Підпалення		
104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	
ст. 115	ст. 121	ст. 121	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	
17	44	155	169	18	5	16	1	3	8	
8,1%	19,4%	74,5%	74,6%	8,7%	2,2%	7,5%	0,5%	1,2%	3,3%	

¹ В деяких вираках злочин було вчинено декількома способами, тому сума процентних показників перевищує 100%.

Кількість нанесених ударів									
1		2-3				численні, не має відомостей			
114	115	116	117	118	119				
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121				
63	139	51	37	95	50				
30,2%	61,5%	24,2%	16,4%	45,6%	22,2%				
Знаряддя, використане у процесі вчинення злочину									
Ніж		Сокира		Вогнепальна зброя		Інструменти с/г призначення (лопата, коса, граблі, шило і т.д.)		Предмети, що не мають певного функціонального призначення (фрагмент скляної банки, мотузка, камінь, залізна лозина тощо)	
120	121	122	123	124	125	126	127	128	129
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
86	116	36	10	18	5	32	24	36	71
41,3%	51,4%	17,3%	4,5%	8,7%	2,2%	15,4%	10,6%	17,3%	31,3%
Пояснення обвинуваченого щодо придбання знаряддя вчинення злочину									
Завжди носить з собою		Взяв у себе вдома		Взяв вдома у потерпілого		Інше		Немає відомостей	
130	131	132	133	134	135	136	137	138	139
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
23	27	106	111	25	27	21	10	17	8
11,9%	14,7%	55,4%	60,5%	13,%	14,7%	10,9	5,4%	8,8%	4,7%

Обставини, що полегшили вчинення злочину											
Алкогольне або наркотичне сп'яніння потерпілого		Вік потерпілого		Потерпілий спав/був без свідомості		Стан здоров'я потерпілого		Немає відомостей			
140	141	142	143	144	145	146	147	148	149		
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121				
127	112	30	18	20	5	10	4	21	55		
61,2%	57,7%	14,3%	9,2%	9,6%	2,6%	4,6%	2,1%	10,3%	28,4%		
Наявність співучасті				Співучасть за об'єктивною ознакою				Співучасть за суб'єктивною ознакою			
так		Ні		Проста		Складна		без попередньої змови		за попередньою змовою	
150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
8	3	200	223	5	3	3	0	5	3	3	0
3,9%	1,5%	96,1%	98,5%	62,5%%	100%	37,5%%	0	62,5%	100%	37,5%	0

Відомості про особу винного

Стать				Вік									
М.		Ж.		60-64		65-69		70-74		75-80		Понад 80	
162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175
ст. 115	ст. 121	115	121	115	121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
179	176	30	15	136	112	45	55	19	20	5	4	1	3
86%	92%	14%	8%	66,1%	57,7%	21,8%	28,4%	9,2%	10,3%	2,4%	2,1%	0,5%	1,5%

Національність						Громадянство							
росіянин		українець		інше		України		росії		особа без громадянства			
176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187		
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121		
44	54	156	132	9	5	206	190	1	0	2	1		
21,1%	28,3%	74,6%	69,1%	4,3%	2,6%	98,5%	99,4%	0,5%	0	1%	0,6%		
Освіта													
Без освіти		Початкова		Базова середня		Середня		Середня спеціальна		Базова вища		Вища	
188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
3	2	20	7	74	48	75	90	22	33	1	1	11	13
1,4%	1,1%	9,7%	3,6%	35,9%	24,7%	36,4%	46,4%	10,7%	17,0%	0,5%	0,5%	5,4%	6,7%
Сімейний стан винного													
Одружений (заміжня)		Неодружений (незаміжня)		Фактичні шлюбні відносини		Вдівець		Розлучений					
202	203	204	205	206	207	208	209	210	211				
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121		
86	80	33	42	36	27	26	23	25	22				
41,7%	41,2%	16,1%	21,7%	17,5%	14,0%	12,6%	11,8%	12,1%	11,3%				
Відомості про трудову діяльність винного до вчинення злочину					Місце роботи (якщо працює)								
Працює		Не працює		Торговець на ринку		Водій/таксист		Сторож, двірник		Немає відомостей			
212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223		
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121		
17	23	192	168	1	0	2	0	1	1	13	22		
8,2%	12,1%	91,8%	87,9%	5,9%	0	11,7	0	5,9%	4,4%	76,5%	95,6%		

Професія до виходу на пенсію													
Інженер		Водій/таксист		Шахтар, фрезерувальник, токарь, слюсар		Механізатор, електрик, будівельник		інше		Немає відомостей			
224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235		
ст. 115	ст. 121	Ст.. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	115	121	115	121		
5	2	3	2	6	9	3	5	10	12	182	161		
2,4%	1,1%	1,5%	1,1%	2,8%	4,7%	1,5%	2,6%%	4,7%	6,2%	87,1	84,3%		
Стан здоров'я винного													
Психічне захворювання						Стан фізичного здоров'я							
Синдром залежності від алкоголю/хронічний алкоголізм		Інше		Немає		інвалідність		туберкульоз		інше		Немає відомостей	
236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	115	121	ст. 115	ст. 121
53	32	9	3	146	159	33	18	5	7	15	15	130	148
25,8%	16,5%	4,3%	1,6%	69,9%	81,9%	15,7%	9,5%	2,4%	3,7%	19,8	7,9%	62,1%	77,3%
Стан винного у момент вчинення злочину													
Задовільний				алкогольне сп'яніння				Інше					
250		251		252		253		254		255			
ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121			
51		68		158		123		0		0			
24,3%		35,6%		75,7%		64,4%		0		0			

Вживання спиртних напоїв															
Не вживав/немає відомостей								Вживав систематично							
256				257				258				259			
ст. 115				ст. 121				ст. 115				ст. 121			
105				104				104				87			
50,1%				54,6%				49,9%				45,4%			
Характеристика винного в побуті															
Позитивна				Задовільна				Негативна							
260		261		262		263		264		265		266		267	
ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121	
85		103		36		54		56		33		40,6%		53,9%	
40,6%		53,9%		17,2%		28,3%		26,7%		17,2%		17,2%		17,2%	
Судимість								Скільки часу минуло після звільнення							
Не судимий		Притягувався до адміністративної відповідальності		Не судимий в силу ст. 89 КК України		судимий		Впродовж 1 року		1-3 роки		3-5 років		5 років і більше	
266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281
115	121	ст. 115	Ст.. 121	ст. 115	ст. 121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121
140	161	2	3	35	17	31	12	7	8	29	6	16	6	13	9
68%	84,1%	0,9%	1,5%	17%	8,8%	15%	6,2	11,2%	27,0%	44,4%	23,0%	24,4%	23,0%	20%	27,2
Характер злочинів, що були вчинені винним до попереднього засудження															
вбивство		ТТУ		Корисливі		Корисливі насильницькі		Немає відомостей				Інші			
282	283	284	285	286	287	288		289		290		291		292	293
115	121	115	121	ст. 115	ст. 121	ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		115	121
19	6	5	3	9	5	7		5		17		15		8	4
29,2%	15,8%	7,7%	7,9%	13,9%	13,1%	10,8%		13,1%		26,2%		39,5%		12,3%	10,5%

Активність винного в злочинній групі						Роль винного в злочинній групі							
Лідер		Активний учасник		Другорядна особа		Поєднання функцій організатора і виконавця		Виконавець		Підбурювач		Пособник	
294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст.	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
2	0	5	0	1	0	2	0	5	3			1	
25%	0	62,5%	100%	12,5%	0	25%	0	62,5%	100%	0	0	12,5%	0
Причини припинення злочинної діяльності винного													
Затриманий по «гарячих слідах» працівниками правоохоронних органів		Явка з повинною		Затриманий та місці вчинення злочину працівниками правоохоронних органів		Затриманий іншими громадянами (сусідами, випадковими свідками тощо)		Затриманий внаслідок проведення оперативно-розшукової діяльності		Немає відомостей			
308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319		
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
40	33	12	14	10	12	6	8	3	4	138	120		
19,1%	17,3%	5,7%	7,3%	4,8%	6,3%	2,9%	4,2%	1,4%	2,1%	66,1%	62,8%		

Обставини, що пом'якшують відповідальність ¹											
Щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину		Похилий вік		Стан здоров'я		Неправомірна поведінка потерпілого		Злочин вчинений вперше		Інше	
320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
98	117	60	59	32	22	22	9	44	43	15	20
44,8%	61,3%	28,9%	30,7%	14,9%	11,6%	10,3%	4,7%	21,5%	22,2%	7,0%	10,4%
Обставини, що пом'якшують відповідальність											
Позитивна характеристика		Добровільне відшкодування моральної та матеріальної шкоди				Думка потерпілого – суворо не карати		Має нагороди та відзнаки			
332	333	334		335		336	337	338	339		
ст. 115	ст. 121	ст. 115		ст. 121		ст. 115	ст. 121	115	121		
22	20	18		20		7	8	2	3		
10,5%	10,4%	8,6%		10,4%		3,3%	4,1%	0,9%	1,5%		
Обставини, що обтяжують відповідальність											
Вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння		Вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів		Вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані			Вчинення злочину з особливою жорстокістю		Немає		
340	341	342	343	344		345		346	347	348	349
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115		ст. 121		ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
140	108	9	3	35		8		1	0	31	76
67,2%	56,6%	4,6%	1,5%	16,8%		4,2%		0,5%	0	14,8%	39,7%

¹ У багатьох вироках була вказівка відразу на декілька обтяжуючих або пом'якшуючих обставин. Тому сума процентних показників перевищує 100%.

Відомості про покарання									
Вид покарання (основний)				Вид покарання (додатковий)					
Позбавлення волі		На підставі ст. 75 КК України звільнений від		Конфіскація майна					
				Повна		часткова		Не застосовувалась	
350	351	352	353	354	355	356	357	358	359
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	Ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
201	84	8	107	8	4	0	0	201	187
96,3%	43,9%	3,7%	55,1%	3,8%	2,1%	0	0	96,2%	97,9
Відомості про покарання									
Позбавлення волі до 5 років включно		Позбавлення волі понад 5 до 8 років включно		Позбавлення волі понад 8 до 10 років включно		Позбавлення волі понад 10 до 15 років включно		Довічне позбавлення волі	
360	361	362	363	364	365	366	367	368	369
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
34	20	64	15	23	2	67	0	8	0
16,8%	23,3%	31,9%	18,5%	11,2%	2,1%	32,7%	0	3,8%	0
Застосування примусових заходів медичного характеру									
Від алкоголізму		Від туберкульозу		Від наркоманії		психіатричні		Не застосовувалися	
370	371	372	373	374	375	376	377	378	379
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
19	9	2	0	0	0	5	1	175	74
9,4%	10,7%	1%	0	0		2,5%	1,1%	87,1%	88,2%

Відношення винного до вчиненого злочину

Винним себе визнав		Винним себе визнав частково		Винним себе не визнав	
380	381	382	383	384	385
Ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
79	109	68	40	62	42
37,8%	57,1%	32,5%	21%	29,7%	21,9%

Стан здоров'я винного									
Чи проводилась судово-психіатрична експертиза									
386		387				388		389	
так		так				ні		Ні	
ст. 115		ст. 121				ст. 115		ст. 121	
136		50				70		144	
66%		25,7%				34%		74,3%	
Висновки судово-психіатричної експертизи									
Не виявлено ознак будь-якого захворювання		Розлади поведінки, спричинені вживанням всихоактивних речовин		Судинні деменції		Розлади особи й поведінки в зрілому віці		Легка розумова відсталість	
390	391	392	393	394	395	396	397	398	399
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
102	127	53	32	26	17	18	12	7	6
49,5%	65,3%	25,8%	16,5%	12,4%	8,8%	8,9%	6,4%	3,4%	3,0%

Відомості про особу потерпілого

Стать				Вік															
М.		Ж.		До 20 років		20-30		31-40		41-50		51-60		61-70		понад 70		понад 80	
400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419
115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121
154	144	86	50	1	2	19	9	47	48	60	51	61	52	31	19	20	6	1	7
64,2%	74,2%	35,8%	25,8%	0,4%	1,2%	7,9%	4,6%	19	24,7	25%	26,3	25,4	26,8	13%	9,8%	8,3%	3,1%	0,4%	3,6%
Національність												Громадянство							
росіянин				Українець				Інше				України				Інше			
420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121
7	4	232	189	1	1	240	194	0	0	7	4	232	189	1	1	240	194	0	0
2,9%	2,1%	96,7%	97,4%	0,4%	0,5%	100%	100%	0	0	2,9%	2,1%	96,7%	97,4%	0,4%	0,5%	100%	100%	0	0

Освіта															
неграмотний		початкова		неповна середня		Середня		Середня спеціальна		незакінчена вища		Вища		немає відомостей	
430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445
ст. 115	ст. 121	ст. 115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121
0	1	13	3	108	94	101	74	8	20	2	0	8	2	0	0
0	0,5%	5,4%	1,5%	45%	48,4%	42%	38,3%	3,4%	10,3%	0,8%	0	3,4%	1,1	0	0
Сімейний стан															
Одружений (заміжня)		Неодружений		Розлучений		фактичні шлюбні		Вдівець (вдова)		Немає відомостей					
446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457				
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст.	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121				
84	80	48	73	32	13	55	21	21	7	0	0				
35%	41,3%	20%	37,6%	13,4%	6,7%	22,9%	10,8%	8,7%	3,6%	0	0				
Судимість				Відомості про трудову діяльність (навчання) потерпілого											
не судимий/немає відомостей		Судимий		працює		не працює		навчається		Пенсіонер		немає відомостей			
458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471		
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	115	121	115	121	115	121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121		
232	181	36	13	74	60	104	97	2	3	60	34	0	0		
85%	93,3%	15,0%	6,7%	30,6%	31%	43,4	50%	1%	1,5%	25%	17,5%	0	0		
Вживання спиртних напоїв															
Не вживав/немає відомостей				Вживав періодично				Зловживав спиртними напоями							
472		473		474		475		476		477					
ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121					
115		86		20		39		105		69					
48%		44,3%		8,3%		20,1%		43,7%		35,6%					

Стан потерпілого у момент вчинення злочину																	
Задовільний				алкогольне сп'яніння								Наркотичне сп'яніння					
478		479		480				481				482				483	
ст. 115		ст. 121		ст. 115				ст. 121				ст. 115				ст. 121	
93		82		147				112				0				0	
38,8%		42,3%		61,2%				57,7%				0				0	
Відносини з особою, яка вчинила злочин																	
Раніше не знайомі		Приятелі/сусіди		Малознайомі		Чоловік/дружина/співмешканці				Мати/батько, дочка/син, брат/сестра							
484	485	486	487	488	489	490		491		492				493			
ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115	ст. 121	ст. 115		ст. 121		ст. 115				ст. 121			
14	17	94	73	10	9	64		31		57				64			
5,8%	8,8%	39,4%	37,9%	4,2	4,7	27%		15,8%		23,6%				32,8%			
Поведінка потерпілого безпосередньо перед вчиненням у відношенні до нього злочинних дій ¹																	
нейтральна		позитивна		протиправна		підбурююча		погрози		образи		аморальна		бійка		сварка	
494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511
115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121	115	121
82	71	6	2	6	6	34	21	7	17	24	21	0	0	51	97	54	34
34,1%	36,5%	2,5%	1,0%	2,5%	3,1%	14,1%	10,8	2,9%	8,9%	10%	10,8	0	0	21,2	40,4	22,9	17,5%

Характер взаємовідносин між винним та потерпілим до вчинення злочину

Добрі, приятельські стосунки				Довготривалі неприязні або конфліктні відносини				Нейтральні			
512		513		514		515		516		517	
ст. 115		ст. 121		ст. 115		ст. 121		Ст.. 115		ст. 121	
53		31		140		129		47		34	
22,3%		15,7%		58,4%		66,7%		19,3%		17,6%	

¹ Сума процентних показників перевищує 100%.

Додаток Г

АНКЕТА

для опитування дільничних офіцерів поліції щодо злочинів, учинених особами похилого віку

Шановний респонденте! Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (м. Харків) здійснює кримінологічне дослідження умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, в Україні. Результати зазначеного дослідження будуть використані виключно в наукових та практичних цілях для розробки заходів запобігання цим злочинам. Для повного, всебічного та об'єктивного вивчення проблеми та надання результатам її вивчення практичного значення, нам необхідно дізнатися думку працівників правоохоронних органів України. Будь ласка, ознайомтеся із запропонованими нижче питаннями та викладіть свою точку зору. Щиро дякуємо за співпрацю!

1. Чи вважаєте Ви, що особам похилого віку притаманна підвищена криміногенність?

а) скоріше так, чим ні

б) скоріше ні, чим так

2. Чи отримували Ви скарги, заяви від осіб щодо неправомірних дій похилих осіб?

а) так

б) ні

3. Які заходи реагування на ці скарги Ви застосовуєте для запобігання учинення злочинів зазначеною категорією осіб? _____

4. Чи були ці заходи ефективними?

а) так

б) ні

в) не відомо

5. Які заходи запобігання умисним вбивства та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку, з урахуванням нинішньої ситуації Ви могли б запропонувати ? _____

6. Недоліки у якій сфері, на Ваш погляд, є умовами, що найбільше сприяють умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, учиненим особами похилого віку, в Україні?

а) соціальній

б) економічній

в) політичній

г) Ваш варіант _____

Додаток Д

Акти впровадження результатів дисертаційної роботи

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Донецького юридичного інституту
МВС України, доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

Є.С. Назимко

«21» червня 2018 р.

АКТ

**ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ У НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС**

№ 35 М/П

«21» червня 2018 р.

Комісія у складі:

Голова комісії: т.в.о. начальник навчально-методичного відділу Гаража

Н.В.

Члени комісії:

- 1) заступник декана юридичного факультету к.ю.н. Пилипенко Д.О.;
- 2) завідувач кафедри к.ю.н., доцент Волобуєва О.О.

розглянувши результати та основні положення дисертаційного дослідження Самойлової Олени Михайлівни на тему: «Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку» зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, дійшла таких висновків:

1. У навчальний процес Донецького юридичного інституту МВС України впроваджено результати вищезазначеного дисертаційного дослідження. Зокрема, окремі висновки та пропозиції було використано під час підготовки навчальних посібників з навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», «Кримінально-виконавче право», при підготовці лекційних та семінарських занять, у процесі підготовки робочих програм та планів, підручників, навчальної та прикладної літератури.

Дисертацію присвячено комплексному кримінологічному дослідженню умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку в Україні. Наголошено, що проблема злочинності осіб похилого віку стає дедалі все більш актуальною, а рівень умисних убивств та умисних

тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, останні роки залишається досить стійким.

Новизна цієї наукової роботи полягає в тому, що вперше окремо розглядається рівень, структура, динаміка, «ціна», латентність зазначених злочинів, особистість злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. Зокрема, встановлено характерні ознаки вчинення аналізованих злочинів; надано типовий портрет особистості злочинця похилого віку та визначено основні кримінологічні риси особи потерпілого; залежно від характеру поведінки потерпілого запропоновано їх класифікацію та виділено види поведінки потерпілих; виходячи з класифікації потерпілих здійснено підбір необхідних заходів віктимологічної профілактики для кожної категорії жертв досліджуваних злочинів.

Особливу увагу приділено з'ясуванню основних та безпосередніх причин та умов вчинення похилими особами умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, у тому числі визначенню ролі потерпілого у механізмі детермінації цих злочинів. Крім цього, окреслені основні суб'єкти і об'єкти запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку, та розроблені рекомендації із запобігання останнім.

2. Отриманий матеріал буде корисним для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів вищих навчальних закладів, широкого кола осіб, які цікавляться питаннями боротьби зі злочинністю.

Голова комісії:

Т.в.о. начальника навчально-методичного відділу
Донецького юридичного інституту
МВС України

 Н.В. Гаража

Члени комісії:

Заступник декана юридичного факультету
Донецького юридичного інституту
МВС України, к.ю.н.

 Д.О. Пилипенко

Завідувач кафедри
кримінально-правових дисциплін та судових експертиз
Донецького юридичного інституту
МВС України, к.ю.н., доцент

 О.О. Волобуєва

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Донецького юридичного інституту
МВС України, доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

Є.С. Назимко

09

2018 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження молодшого наукового співробітника відділу кримінологічних досліджень Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України Самойлової Олени Михайлівни на тему: «Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку» зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

№ 35 М/Д

Комісія у складі:

1. Зозулі Є.В., доктора юридичних наук, доцента, члена Наукової ради Донецького юридичного інституту МВС України;
2. Лосича С.В., кандидата юридичних наук, члена Наукової ради Донецького юридичного інституту МВС України;
3. Пилипенка Д.О., кандидата юридичних наук, члена Наукової ради Донецького юридичного інституту МВС України.

склала цей акт про те, що нею розглянуто основні положення дисертації Самойлової Олени Михайлівни на тему: «Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку» зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Дисертацію присвячено комплексному кримінологічному дослідженню умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку в Україні. Наголошено, що проблема злочинності осіб похилого віку стає дедалі все більш актуальною, а рівень умисних убивств та умисних

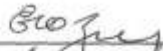
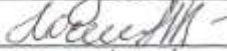
тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку, останні роки залишається досить стійким.

Новизна цієї наукової роботи полягає в тому, що вперше окремо розглядається рівень, структура, динаміка, «ціна», латентність зазначених злочинів, особистість злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. Зокрема, встановлено характерні ознаки вчинення аналізованих злочинів; надано типовий портрет особистості злочинця похилого віку та визначено основні кримінологічні риси особи потерпілого; залежно від характеру поведінки потерпілого запропоновано їх класифікацію та виділено види поведінки потерпілих; виходячи з класифікації потерпілих здійснено підбір необхідних заходів віктимологічної профілактики для кожної категорії жертв досліджуваних злочинів.

Особливу увагу приділено з'ясуванню основних та безпосередніх причин та умов вчинення похилими особами умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, у тому числі визначенню ролі потерпілого у механізмі детермінації цих злочинів. Крім цього, окреслені основні суб'єкти і об'єкти запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку, та розроблені рекомендації із запобігання останнім.

Отже, комісія констатує, що отримані Самойловою Оленою Михайлівною результати дисертаційного дослідження мають необхідний теоретичний рівень та практичну спрямованість та можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях Донецького юридичного інституту МВС України.

Члени комісії:

	(С.В. Зозуля)
	(С.В. Лосич)
	(Д.О. Пилипенко)

« 11 » 09 2018 р.